

FRAMEN OP LEVEN EN DOOD

Een kwalitatief onderzoek naar framing over een mogelijke Voltooidlevenwet door
politieke partijen

Masterscriptie
Utrecht, 23 juni 2017

Karin Teuwen
5825431
Universiteit Utrecht

Begeleider: Prof. Dr. Eugène Loos
Tweede beoordelaar: Dr. M.H. Winnubst

Faculteit Recht, Economie, Bestuur en Organisatie
Departement Bestuurs- en Organizationalwetenschap
Master Communicatie, beleid en management

Samenvatting

De Tweede Kamerverkiezingen hebben zojuist plaatsgevonden en politieke partijen hebben hun beste beentje voorgezet om kiezers van hun opvattingen te overtuigen. Eén van de onderwerpen waarover gedebatteerd werd in de aanloop naar de verkiezingen is het voorstel van D66 om hulp bij zelfdoding bij een voltooid leven te regelen in een Voltooidlevenwet.

De politieke partijen trachten hun opvattingen over een mogelijke Voltooidlevenwet door middel van retorische framing in de politiek en naar de maatschappij te communiceren. Retorische frames over een mogelijke Voltooidlevenwet worden geformuleerd op basis van (partij)waarden (Lakoff 2004; 2014; de Bruijn, 2011). Lakoff (2004; 2014) beweert dat er in de Amerikaanse politiek een waardentweedeling is, waardoor er ook een framingtweedeling tussen politieke partijen is ontstaan. Op basis van het *nurterant-parent*waardenpatroon framen *progressives* hun opvattingen op een ingewikkeldere manier dan de *conservatives* die op basis van het *strict-father*waardenpatroon framen. *Progressives* benadrukken de rol van de staat en proberen deze in feiten over te brengen. *Conservatives* hebben daarentegen een simpelere redenering te framen, omdat ze de rol van de staat zo klein mogelijk willen houden.

Hoewel er in Amerika een duidelijke tweedeling tussen *progressives* en *conservatives* in de frameopbouw en frameoorsprong op basis van waardenpatronen zou zijn, geldt dat volgens de Bruijn (2011) niet voor Nederlands politiek links en rechts. Hij geeft aan dat links en rechts 'gelijke mogelijkheden' hebben tot framing (de Bruijn, 2011; p. 77). Het politieke landschap waarover de Bruijn (2011) zes jaar geleden schreef, is echter niet meer hetzelfde. Voor de Tweede Kamerverkiezingen hebben de politieke partijen zich opnieuw gepositioneerd en is er volgens Kieskompas (2017) een ander politiek landschap ontstaan.

Dit onderzoek heeft als doel de beweringen van Lakoff (2004; 2014) en de Bruijn (2011) te checken voor de huidige Nederlandse politieke situatie. Meer specifiek is het doel inzicht geven in hoe Nederlandse politieke partijen framing inzetten bij het overbrengen van hun opvattingen als het gaat om een mogelijke Voltooidlevenwet. Hiervoor zijn de volgende onderzoeksvragen opgesteld: (1) Hoe zijn frames van Nederlandse links-progressieve politieke partijen GroenLinks en SP en rechts-conservatieve SGP en VVD over een mogelijke Voltooidlevenwet opgebouwd? En (2) Hoe vinden frames van Nederlandse links-progressieve politieke partijen GroenLinks en SP en rechts-conservatieve SGP en VVD over een mogelijke Voltooidlevenwet hun oorsprong in waardenpatronen? Volgens de redeneerlijn van dit onderzoek op basis van Lakoff (2004; 2014) en Kieskompas (2017)

zouden de links-progressieve partijen GroenLinks en SP hun frames baseren op het *nurterant-parentwaardenpatroon* en daardoor een ingewikkelde frameopbouw hanteren. De frames van de rechts-conservatieve partijen SGP en VVD zouden op het *strict-fatherwaardenpatroon* zijn gebaseerd en een simpele opbouw hebben.

Om antwoord te kunnen geven op de onderzoeksvragen is een framinganalyse (van Gorp, 2007a; 2010) uitgevoerd, waarmee de frames gereconstrueerd zijn en de frameopbouw uitgeschreven is. De frameopbouw is beschreven aan de hand van *reasoning devices* (definiëring situatie, oorzaak, morele evaluatie en aanbevolen oplossing) en *framing devices*. Vervolgens is de frameoorsprong achterhaald door het invullen van *cascades* (Lakoff & Wehling, 2012), waarbij vanuit de morele evaluatie in de frameopbouw naar de waardenpatronen in de frameoorsprong is geredeneerd.

Uit de twee analyses bleek dat GroenLinks en VVD hetzelfde frame over een mogelijke Voltooidlevenwet gebruiken: het autonoom-individuframe. Ze hebben het frame gebouwd rond de idee dat ieder mens zijn eigen keuze hoort te maken over het leven en de dood. De opbouw van het frame is simpel en vindt haar oorsprong in het *strict-fatherwaardenpatroon*. SGP en SP hanteren meerdere dezelfde frames: het levensbedreigende-drukframe, het sociale-oorzakenframe en het maatschappelijk-debat-en-prominentenframe. De partijen framen een mogelijke Voltooidlevenwet als een risico voor druk op ouderen, een wet die de sociale redenen voor een doodswens negeert en advies van prominenten en het maatschappelijk debat niet (op)volgt. De frames zijn ingewikkeld en vinden hun oorsprong in het *nurterant-parentwaardenpatroon*. De resultaten van de analyse laten geen duidelijk verband zien tussen de waardenpatronen waarop frames gebaseerd zijn, de frameopbouw en de partijen die de frames gebruiken. De verschillen in frameopbouw en frameoorsprong van GroenLinks, SGP, SP en VVD kunnen moeilijk verklaard worden met de waardenpatronen van Lakoff (2004; 2014) en/of partijplaatsing door Kieskompas (2017).

Geconcludeerd kan worden dat de beweringen van Lakoff (2004; 2014) over een onderscheid in framing tussen *progressives* en *conservatives* niet (geheel) overgedragen kunnen worden op de framing door Nederlandse links-progressieve en rechts-conservatieve partijen. Er zijn in het Nederlands politiek landschap wellicht ook nog andere politieke stromingen en waardenpatronen, waarin frames hun oorsprong vinden en waaruit frames opgebouwd worden, die niet door Kieskompas (2017) zijn opgenomen in de partijpositionering. De Nederlandse politieke partijen hebben in de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 2017 specifiek voor een mogelijke Voltooidlevenwet gelijke kansen op framing zoals de Bruijn (2011) aangeeft.

Op basis van dit onderzoek kan op deductieve wijze nagegaan worden of de gevonden frames zich in toekomstige teksten over een mogelijke Voltooidlevenwet bevinden. Ook kan eventueel vervolgonderzoek zich richten op de vraag in welke waarden frames van Nederlandse politieke partijen hun oorsprong vinden.

Inhoudsopgave

1	Inleiding	6
	<i>Probleemstelling</i>	8
	<i>Relevantie</i>	9
2	Literatuurreview	10
2.1	Framing	10
	<i>Betekenis van framing</i>	11
	<i>Functies van framing</i>	12
	<i>Frames in het communicatieproces</i>	13
2.2	Frameoorsprong	16
	<i>Waardenpatronen</i>	16
	<i>Cascades</i>	17
2.3	Frameopbouw	19
	<i>Reasoning devices</i>	19
	<i>Framing devices</i>	20
2.4	Frameoorsprong en frameopbouw in politieke teksten	22
	<i>Framing door progressives versus conservatives</i>	22
	<i>Framing door links en rechts</i>	23
2.5	Nederlands politiek landschap	24
	<i>Tweedimensionaal politiek landschap</i>	24
	<i>Verschuivingen in het politiek landschap</i>	26
2.6	Beantwoording onderzoeksvragen	28
2.7	Redeneerlijn en analytisch framework over framing	28
3	Onderzoeksmethode	30
3.1	Onderwerp van framing	30
3.2	Analyse frameopbouw	31
3.3	Analyse frameoorsprong	36
3.4	Analysemateriaal	38
3.5	Kwaliteitscriteria	39
	<i>Betrouwbaarheid en validiteit</i>	40
	<i>Rol van de onderzoeker</i>	41

4	Analyse frameopbouw	42
4.1	<i>Framing devices</i>	42
4.2	<i>Reasoning devices</i>	42
4.3	Framematrix	43
	<i>Autonoom-individuframe</i>	43
	<i>Levensbedreigende-drukframe</i>	45
	<i>Sociale-oorzakenframe</i>	47
	<i>Overheid-is-niet-Godframe</i>	51
	<i>Maatschappelijk-debat-en-prominentenframe</i>	52
	<i>Counterframes</i>	54
4.4	Geschiktheidstoets	55
4.5	Analyse frameopbouw	56
	<i>Overeenkomsten frameopbouw</i>	56
	<i>Verschillen frameopbouw</i>	56
	<i>Verwachtingen en resultaten frameopbouw</i>	58
5	Analyse frameoorsprong	60
5.1	<i>Waardenpatronen</i>	60
5.2	<i>Analyse frameoorsprong</i>	63
6	Resultaten frameopbouw en frameoorsprong	65
7	Conclusie	69
7.1	<i>Beantwoording onderzoeksvragen</i>	69
7.2	<i>Theoretische en praktische implicaties</i>	71
8	Discussie	71
	Bronnenlijst	74

Bijlage I: Framing devices

Bijlage II: Reasoning devices

Bijlage III: Framematrix

Bijlage IV: Analyse materiaal

1 Inleiding

De Tweede Kamerverkiezingen hebben zojuist plaatsgevonden en politieke partijen hebben hun beste beentje voorgezet om kiezers van hun opvattingen te overtuigen. Eén van de onderwerpen waarover gedebatteerd werd in de aanloop naar de verkiezingen is het voorstel van D66 voor hulp bij zelfdoding bij een voltooid leven. Volgens het voorstel zouden ouderen die hun leven voltooid achten hulp moeten kunnen krijgen bij hun zelfgekozen levenseinde en kan dit geregeld worden in een zogenaamde Voltooidlevenwet. Sommige politieke partijen waren geschokt door het voorstel en vonden ‘voltooid leven’ de verkeerde benaming van de situatie. Zij noemden het voorstel van D66 ‘levensgevaarlijk’ (CU) en spraken van ‘mensen prijsgeven aan de dood’ (SGP).

De opvattingen van de politieke partijen over een Voltooidlevenwet komen voort uit hun waarden (Lakoff, 2004; Lakoff, 2014; de Bruijn, 2011). Zo kunnen de waarden bijvoorbeeld zijn dat de staat moet zorgen voor het leven van de burger of dat de staat juist een teruggetrokken rol heeft en een persoon de vrijheid heeft zijn eigen keuze over leven en dood te maken. Deze waardenpatronen worden in de Amerikaanse politiek respectievelijk als het *nurturant-parent* waardenpatroon en het *strict-father* waardenpatroon aangeduid (Lakoff, 2004; 2014). Vanuit basiswaarden zoals deze vormen politieke partijen én mensen dus hun opvattingen, wat ervoor zorgt dat men lijnrecht tegenover elkaar kan staan. Ook in politiek Nederland kennen we een dergelijke tegenstelling in basiswaarden: links en rechts.

De opvattingen die voortkomen uit deze basiswaarden worden gestructureerd in individuele mentale en sociaal gedeelde structuren oftewel mentale en culturele frames. Frames geven structuur aan opvattingen en zijn moeilijk te veranderen (Van Gorp, 2006). Vanuit deze structuur van opvattingen over bijvoorbeeld leven en dood kijkt de mens naar realiteit en ontvangt de mens realiteit. Mentale en culturele frames worden geactiveerd door het aanspreken van één van de opvattingen in het frame.

Door middel van ‘framen’ communiceren de partijen hun opvattingen op zo’n manier dat ze aansluiten bij de mentale en culturele frames van mensen. Framen is het toepassen van een communicatiestrategie waarbij bepaalde elementen van een waargenomen realiteit geselecteerd worden en saillant worden gemaakt in de (politieke) communicatie (Entman, 1993). Zo kan in de discussie over een mogelijke Voltooidlevenwet de kans op dwang als saillant opgevoerd worden. Framen is een voornamelijk retorische aangelegenheid, omdat het toepassen van deze

communicatiestrategie vooral gebeurt in retorische teksten. Er ontstaan door middel van framen dan ook wel 'retorische frames'. Sterke retorische frames worden verankerd in mentale frames in de hoofden van mensen en/of in culturele frames. Het kan echter jaren van retorisch framen in beslag nemen om een mentaal en/of cultureel frame op te bouwen (Lakoff, 2014).

Bij het opbouwen van een retorisch frame kan gebruik worden gemaakt van *framing devices* zoals metaforen, slagzinnen (Gamson & Lasch, 1981; Gamson & Lasch, 1983; Gamson & Modigliani, 1989) en woordkeuze (Van Gorp, 2006). Zo zijn de termen 'levensgevaarlijk', 'prijsgave aan de dood', 'zelfdoding' en 'zelfmoord' begrippen die als *framing devices* ingezet kunnen worden wanneer men spreekt over een mogelijke Voltooidleventwet. Deze *framing devices* zijn een middel om een gewenst mentaal of cultureel frame te activeren bij de ontvanger. Er kan met *framing devices* ook een ander frame opgebouwd worden, maar dat kost zoals gezegd veel tijd.

In de Amerikaanse politiek blijken *progressives* en *conservatives* hun boodschap op basis van respectievelijk het *nurturant-parent*waardenpatroon en het *strict-father*waardenpatroon op een andere manier te framen. Volgens Lakoff (2004; 2004) proberen *progressives* eerder feiten over te brengen en doen ze minder aan framing dan *conservatives*. Hun opvattingen zijn ook moeilijker te framen, omdat ze vanuit hun *nurturant-parent*waardenpatroon vaak een rol voor de staat weggelegd zien. *Conservatives* hebben in tegenstelling tot *progressives* hun *strict-father*waardenpatroon uitgebreid uitgewerkt en weten door ervaring en interne scholing goed hoe ze framing in moeten zetten om mentale en culturele frames te activeren. Ze zouden hun *framing devices* bewust kiezen en consequent gebruiken, waardoor ze in staat zijn (geweest) mentale en culturele frames op te bouwen. *Conservatives* zouden meer simpele opvattingen framen, omdat ze vinden dat de rol van de staat in het persoonlijke leven van mensen klein zou moeten zijn.

Hoewel er in Amerika een duidelijke tweedeling is tussen *progressives* en *conservatives* in de frameopbouw en frameoorsprong op basis van waardenpatronen, zou dat volgens de Bruijn (2011) niet gelden voor Nederlands politiek links en rechts. Aan de hand van een aantal voorbeelden ontkracht hij gebruikelijke argumenten als 'links is intellect, rechts is simplisme' die voor een verschil in framing van linkse en rechtse partijen pleiten (de Bruijn, 2011; 74). Hij concludeert dat rechts en links 'gelijke mogelijkheden' hebben tot framing (de Bruijn, 2011; p. 77).

Het politieke landschap waarover de Bruijn (2011) zes jaar geleden schreef, is echter niet meer hetzelfde. Voor de Tweede Kamerverkiezingen hebben de politieke partijen zich opnieuw

gepositioneerd en is er volgens Kieskompas (2017) een ander politiek landschap ontstaan. Politieke partijen bevinden zijn niet meer alleen op een links-rechtsdimensie, maar ook op een progressief-conservatiedimensie. De meeste politieke partijen bevinden zich nu in de kaders links-progressief of rechts-conservatief.

Het is mogelijk dat de partijen in hun nieuwe dimensies nog steeds dezelfde mogelijkheden tot framing hebben zoals de Bruijn (2011) aangeeft. Het kan echter ook zo zijn dat de beweringen van Lakoff (2004; 2014) over een tweedeling in de manier van framing in het huidige Nederlandse politieke landschap wel geldig zijn. Of er in dit nieuwe politiek landschap van links-progressieve en rechts-conservatieve partijen een onderscheid in frameopbouw en frameoorsprong is, zal ik in deze scriptie onderzoeken aan de hand van actuele retorische frames over een mogelijke Voltooidlevenwet.

Probleemstelling

Het is onduidelijk of retorische frames van Nederlandse links-progressieve verschillen van retorische frames van rechts-conservatieve partijen in hoe ze hun oorsprong vinden en hoe ze zijn opgebouwd. Op dit vraagstuk probeer ik in dit onderzoek antwoord te vinden aan de hand van de volgende doelstelling en vraagstelling.

Doelstelling

Doel van het onderzoek is inzicht geven in hoe Nederlandse politieke partijen framing inzetten bij het uitdragen van opvattingen als het gaat om een mogelijke Voltooidlevenwet. Met dit onderzoek wil ik achterhalen of er een verschil is in de frameopbouw en frameoorsprong van links-progressieve partijen en rechts-conservatieve partijen.

Vraagstelling

Om na te gaan of er een verschil in framing is tussen Nederlandse linke-progressieve en rechts-conservatieve partijen en inzicht te krijgen in hun framing binnen de Nederlandse politiek zijn de volgende onderzoeksvragen opgesteld:

- Onderzoeksvraag 1 Hoe zijn frames van Nederlandse links-progressieve politieke partijen GroenLinks en SP en rechts-conservatieve partijen SGP en VVD over een mogelijke Voltooidlevenwet opgebouwd?
- Onderzoeksvraag 2 Hoe vinden frames van Nederlandse links-progressieve politieke partijen GroenLinks en SP en rechts-conservatieve partijen SGP en

VVD over een mogelijke Voltooidlevenwet hun oorsprong in waardenpatronen?

Relevantie

Dit onderzoek is op de volgende manier van maatschappelijk en wetenschappelijk nut:

Wetenschappelijke relevantie

Met dit onderzoek naar het framen door Nederlandse links-progressieve en rechts-conservatieve politieke partijen kunnen de beweringen van Lakoff (2004; 2014) en van de Bruijn (2011) gecheckt worden voor de actuele Nederlandse politieke situatie. In de jaren na de uitgave van de boeken van deze auteurs is er in het Nederlandse politieke landschap namelijk nogal wat veranderd, waardoor de beweringen eventueel niet meer of op een andere manier van toepassing kunnen zijn.

Maatschappelijke relevantie

Met dit onderzoek wil ik laten zien hoe politieke partijen framing gebruiken om een mogelijke Voltooidlevenwet neer te zetten in de politiek en in de maatschappij. Door een specifiek onderwerp van framing te kiezen, een mogelijke Voltooidlevenwet, is het mogelijk om te laten zien hoe framing concreet in zijn werk gaat. De lezer is zich na het lezen van dit onderzoek bewust van de idee dat politieke partijen hun woorden zorgvuldig (kunnen) kiezen om een Voltooidlevenwet op een positieve of negatieve manier neer te zetten. Meer specifiek weet de lezer na het doornemen van dit onderzoek dat politieke partijen door middel van framing hun waarden uitdragen en mentale en culturele frames bij de ontvanger, zoals bijvoorbeeld bij de lezer zelf, willen activeren om een bepaalde positieve of negatieve opvatting over een mogelijke Voltooidlevenwet te realiseren.

2 Literatuurreview

In de literatuurreview ga ik aan de hand van drie onderzoeksvragen na wat er wordt geschreven over framing en framing in de politiek. Ook het huidige politieke landschap licht ik uit. De literatuurreview eindigt in een redeneerlijn en analytisch framework naar aanleiding van de literatuur.

Ik tracht in deze literatuurreview een overzicht te geven van de literatuur omtrent (politieke) framing en het Nederlandse politieke landschap. Dat doe ik aan de hand van de volgende drie onderzoeksvragen:

- 1 Welke frames bestaan er en wat houden ze in?
- 2 Hoe zetten mensen framing en frames in?
- 3 Hoe kan framing gebruikt worden om te analyseren hoe Nederlandse links-progressieve politieke partijen GroenLinks en SP en rechts-conservatieve partijen SGP en VVD in de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen in 2017 hun opvattingen ten aanzien van een mogelijke Votlooidlevenwet uitdragen?

Ik start de literatuurreview in paragraaf één met een ontrafeling van de begrippen ‘framing’, ‘framen’ en ‘frames’. In de tweede paragraaf laat ik zien hoe frames hun oorsprong kunnen vinden in waardenpatronen. Vervolgens zet ik in de derde paragraaf uiteen hoe frames opgebouwd zijn uit *framing* en *reasoning devices*. In de vierde paragraaf belicht ik framing en frames in politieke teksten. De vijfde paragraaf bestaat uit een beschrijving van het huidige Nederlandse politieke landschap en verschuivingen van politieke partijen daarbinnen. Ik beantwoord tenslotte de onderzoeksvragen voor de literatuurreview in de zesde paragraaf en ik presenteer de redeneerlijn en een analytisch framework over framing in de zevende paragraaf.

2.1 Framing

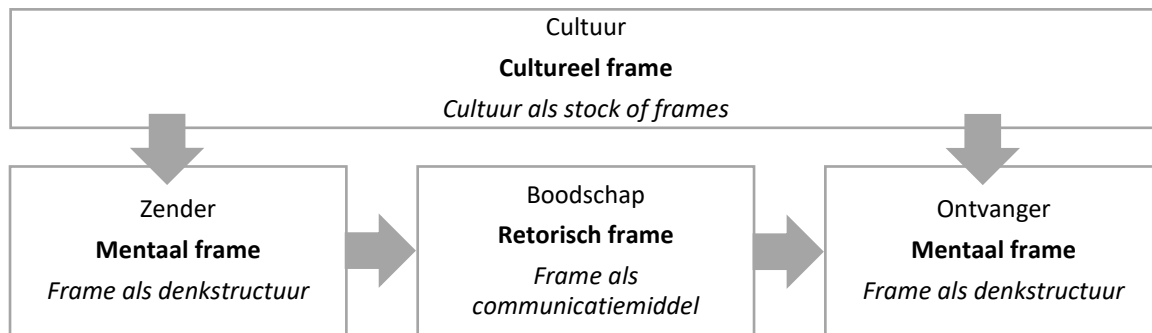
Er bestaan verschillende betekenissen van en perspectieven op framing, die ik hieronder zal toelichten. Als eerste ga ik in op de algemene betekenis van framing en bijbehorende begrippen en ga ik na welke algemene functies framing heeft. Ik eindig met een meer gedetailleerd overzicht van drie typering van het begrip ‘frame’.

Betekenis van framing

Framing gaat over hoe mensen realiteit ontvangen, waargenomen realiteit organiseren in hun hoofd en over waargenomen realiteit communiceren (Entman, 1993). Framing omvat vele concepten en theorieën en er wordt vanuit verschillende perspectieven onderzoek naar framing gedaan (zie voor een overzicht Van Gorp, 2006). De begrippen 'framing', 'framen' en 'frames' kennen echter geen eenduidige definitie. De begrippen worden door elkaar en in meerdere betekenissen gebruikt.

In deze eerste paragraaf van de literatuurreview gebruik ik het framingparadigma van Entman (1993) als kapstok om de verschillende betekenissen van framing, framen en frames aan op te hangen. Mediawetenschapper en politicoloog Entman trachtte in zijn artikel *Framing: Toward clarification of a fractured paradigm* (1993) een omvattend paradigma van framing te schetsen. Vanuit de communicatiewetenschappen heeft hij geprobeerd verschillende perspectieven op framing te vatten in één paradigma dat veel wegheeft van het klassieke communicatiemodel van zender-boodschap-ontvanger. Inmiddels zijn er op het paradigma uit 1993 vele aanvullingen over onder andere interactiviteit. Een veelgeciteerde reactie op Entmans paradigma is daarnaast de idee dat de verschillende perspectieven op framing los van elkaar (kunnen) bestaan en op die manier vanuit verschillende achtergrond bestudeerd kunnen worden (zie bijvoorbeeld D'Angelo 2002). Het paradigma wordt in literatuur over framing echter nog steeds veel (in zijn originele vorm) aangehaald en geeft mij handvaten om op een overzichtelijke manier te laten zien wat verschillende betekenissen van frames inhouden en in welke relatie tot elkaar ze staan.

In Entmans framingparadigma (1993) worden frames op vier locaties in het communicatieproces geplaatst: in cultuur, in het hoofd van een zender van een boodschap, in een boodschap en in het hoofd van de ontvanger van de boodschap. De betekenis van de begrippen 'framing', 'framen' en 'frames' is afhankelijk van positionering van de frames in het paradigma. In psychologisch onderzoek worden frames bijvoorbeeld gezien als mentale frames in de hoofden van mensen en vanuit sociologisch oogpunt worden sociale frames in cultuur onderzocht. Een retorische kijk op framing plaatst retorische frames juist in een boodschap. Framing wordt in het paradigma gezien als een communicatieproces, waarin psychologische en sociologische invloeden een grote invloed hebben het maken en ontvangen van frames. Vanuit Entmans communicatiewetenschappelijk oogpunt is framing dus een communicatiestrategie. Het paradigma van heb ik in figuur 2.1 afgebeeld.

Figuur 2.1

Framingparadigma naar Entman (1993).

Entman (1993) geeft wel een onderscheid in locaties van frames, maar haalt de begrippen 'frames' en 'framing' nog niet uit elkaar. Socioloog van Gorp (2007a) weet de begrippen in zijn constructionistische benadering wel te scheiden. Hij begint zijn artikel over cultuur in het framingproces met algemene betekenissen van 'frames' en 'framing' om later tot een gedetailleerdere constructionistische definitie te komen. Frames staan in zijn algemeenheid voor een framework oftewel een geraamte. Framing kan gezien worden als 'shaping' (van Gorp, 2007a; p. 60) oftewel vorming van frames. Het woord 'framing' gebruik ik in dit onderzoek als overkoepelende term op abstracter niveau dat de betekenissen rond vorming van frames omvat. 'framen' is de werkwoordsvorm waarmee duidelijk gemaakt wordt dat iemand een frame aan het vormen of aan het gebruiken is. Ik neem de betekenissen van 'framing' en 'frames' volgens Gorp (2007a) als startdefinities voor dit onderzoek aan, omdat ze dermate algemeen zijn dat ze voor verschillende perspectieven op framing geldig zijn.

Functies van framing

Frames, op welke locatie in Entmans framingparadigma (1993) dan ook, hebben dezelfde functies: het selecteren en highlighten van bepaalde elementen van een waargenomen realiteit. Dit wordt ook wel het framingproces van '*selection* en *salience*' genoemd. Elementen die *salient* zijn, zijn extra zichtbaar, betekenisvol of gedenkwaardig. In een tekst zijn elementen die de zender *salient* wil maken te herkennen aan hun opvallende plek in de tekst, herhaling en de verbintenissen aan bekende symbolen binnen de cultuur.

Met de *saliente* elementen wordt een bepaalde probleemdefinitie, causale interpretatie, morele evaluatie en/of oplossingsaanbeveling geconstrueerd. Socioloog Gamson (1992a) stelt in zijn invloedrijke boek *Talking politics* dat de *saliente* elementen aangeven hoe een ontvanger van een boodschap het probleem moet interpreteren (probleemdefinitie en causale interpretatie), welke waarde hij daaraan moet hechten (morele evaluatie) en wat de geprefereerde oplossing van de zender

(oplossingsaanbeveling) is. Dat in frames bepaalde elementen van een waargenomen realiteit *salient* worden gemaakt, leidt ertoe dat andere elementen (bewust en onbewust) naar de achtergrond worden gebracht of verdwijnen (Entman, 1993). Ze duwen bijvoorbeeld alternatieve probleemdefinities, interpretaties, evaluaties en oplossingen naar de achtergrond. De *saliente* elementen leiden namelijk de aandacht af van andere elementen van de waargenomen realiteit, waardoor alternatieven niet meer aannemelijk zijn.

Frames in het communicatieproces

Zoals te zien is in figuur 2.1 bestaan er drie specifieke typering van het begrip 'frame'. De drie frames zijn echter ook van invloed op elkaar. Hieronder leg ik uit wat mentale, sociale en retorische frames zijn en hoe ze zich tot elkaar verhouden.

Mentale frames

Mentale frames worden in een voornamelijk psychologisch perspectief op framing bestudeerd. Psychologische experimenten van Kahneman en Tversky (1979 en 1984; in Scheufele & Tewksury, 2007) zouden aan de basis staan van het psychologische perspectief op het concept framing. Aan de hand van één boodschap die op verschillende manieren geframed werd, lieten zij zien dat verschillende presentaties van dezelfde informatie (vgl. retorische frames) het besluitvormingsproces van de ontvanger en de evaluatie van de informatie door de ontvanger beïnvloeden. Zij onderzochten het zogenaamde '*framing effect*', oftewel hoe een ontvanger een boodschap (vgl. retoric frames) ontvangt en evalueert.

Mentale frames zijn clusters van opvattingen en gedachten: ze organiseren en structureren opvattingen en gedachten in de hoofden van mensen (van Gorp, 2006; 2007a). Frames op mentaal niveau worden ook wel aangeduid als denkstructuren, cognitieve frames, mentale structuren, schema's en schemata. In dit onderzoek houd ik steeds het begrip 'mentaal frame' aan, zodat duidelijk blijft dat er verschillende typering van frames zijn. Mentale frames worden opgebouwd door persoonlijke ervaringen en gevoelens van de zender. Naarmate er meer persoonlijke ervaringen en bijbehorende gevoelens bij komen, worden de mentale frames verder uitgebouwd en worden ze complexer. Mentale frames kunnen geactiveerd worden door taal die aansluit bij de mentale frames.

Culturele frames

Voorname wetenschappers op het gebied van culturele frames zijn sociologen Goffman en Gamson. De beweringen van de auteurs vormen samen het sociologisch-cultureel perspectief op framing. Met

zijn boek *Frame analysis: An essay on the organization of experience* (1974) heeft socioloog Goffman de toon gezet wat betreft frames en sociale bewegingen (Benford & Snow, 2000; Scheufele & Tewksbury, 2007). In Goffmans opzicht hebben mensen zogenaamde 'primary frameworks' waarin ze realiteit waarnemen en betekenis geven. Gamson vult de idee aan in zijn boek *Talking politics* (1992a), waarin hij stelt dat frames in sociologisch opzicht niet alleen tot stand komen door opvattingen van het individu maar ook door interactie tussen sociale actoren in sociale/politieke bewegingen. Een Nederlandstalige auteur die aandacht heeft voor de sociologische kijk op frames, is Van Gorp. Hij probeert in zijn veelgeciteerde artikel *The constructionist approach to framing: bringing culture back in* (2007a) aan te tonen dat frames in cultuur worden gecreëerd en dat de mens in zijn framingproces frames uit cultuur gebruikt.

Culturele frames zijn, net als mentale frames, clusters van opvattingen en gedachten, maar ze worden in tegenstelling tot mentale frames gedeeld door de meerdere mensen (Entman, 1993). Frames op cultureel niveau worden door de meeste mensen binnen een sociale groep aangewend in denken en doen. Culturele frames worden ook gemaakt in interactie tussen de mensen binnen deze cultuur of sociale groep (van Gorp, 2007a). Het maken van culturele frames gaat vaak ongemerkt, omdat interactie een natuurlijk sociaal proces is. De frames die mensen door interactie maken, worden opgeslagen in cultuur. Wanneer frames eenmaal in cultuur terecht zijn gekomen zijn ze moeilijk aan te passen (van Gorp, 2006; 2007a). Een mens kan een cultureel fenomeen namelijk niet in zijn eentje aanpassen, aangezien ze bestaan in een sociale groep.

Omdat frames in cultuur gecreëerd en opgeslagen worden, staan culturele frames grotendeels los van het individu (Van Gorp 2007a; naar Goffman, 1981). In hoeverre cultuur en frames verbonden zijn, verschilt echter van auteur tot auteur. Entman (1933; p. 53) stelt dat cultuur de 'stock' van gemeenschappelijk frames is, die binnen een sociale groep worden aangewend in denken en communiceren. Volgens Van Gorp (2007a; naar Goffman, 1981) zijn frames daarentegen een onderdeel van cultuur. Cultuur is voor Van Gorp een verzameling van culturele fenomenen waaronder opvattingen, normen en waarden in het gedeelde geheugen van een sociale groep (2007a; naar Zald, 1996).

Retorische frames

Een bekende auteur binnen het retorische perspectief op framing is Lakoff. Met het boek *Don't think of an elephant! Know your values and frame the debate: The essential guide for progressives* (2004) is hij één van de grondleggers van het retorische perspectief op framing en frames die ontstaan

vanuit waardenpatronen. Lakoff tracht in zijn boek aan te geven hoe *progressives* moet framen om *conservatives* bij te houden en hoe ze daarbij hun waarden moeten laten spreken. Een bekende Nederlandse auteur wat betreft retorische framing (in de politiek) is Hans de Bruijn. De hoogleraar Bestuurskunde schrijft wekelijks een column voor Trouw over framing en publiceerde in 2011 *Framing: Over de macht van taal in de politiek*. De Bruijn (2011) baseert zich onder andere op Lakoff (2004) om aan te tonen hoe framing en frames in de Nederlandse politiek te zien zijn.

Retorische frames zijn communicatiemiddelen om opvattingen te communiceren en aan een ander op te leggen (de Bruijn, 2011). De zender wil de ontvanger met het retorische frame, dat hij bewust communiceert, naar een realiteit laten kijken. In retorische frames worden net als in mentale en culturele frames elementen *salient* gemaakt, maar het verschil met de andere frames is dus dat het bewust gebeurt. Een zender benadrukt sommige elementen in zijn boodschap en/of houdt deze moedwillig achter. Zenders zetten retorische frames dan ook bewust in om hun waargenomen realiteit te communiceren en de ontvanger met dezelfde 'bril' (de Bruijn, 2011; p. 16) van het retorisch frame naar de realiteit te kijken.

In het communicatieproces zoals beschreven door Entman (1993) kunnen mentale en culturele frames geactiveerd worden door middel van de juiste taal in een retorisch frame. Een boodschap met een retorisch frame die niet past bij de mentale en culturele frames van de ontvanger, beoordeelt de ontvanger eerder als onbetrouwbaar en een boodschap met een retorisch frame dat aansluit bij de mentale en culturele frames neemt de ontvanger eerder voor waar aan (Lakoff; 2004). Voor een effectieve overdracht van een retorisch frame is het dan ook van belang dat de zender nadenkt over welke taal hij in zijn retorisch frame gebruikt om het juiste mentale en culturele frame aan te spreken. De zender van een retorisch frame wordt in zijn framezending zelf ook beïnvloed door zijn mentale en culturele frames.

Het bewust overbrengen van frames is een activiteit die bij uitstek in de politiek voorkomt. De Bruijn (2011) definieert een retorisch frame onder andere op basis van Lakoff (2004) dan ook als 'een inhoudelijke politieke boodschap, die in het politieke debat wordt gebruikt en tot een specifieke interpretatie van de werkelijkheid leidt' (p. 16). Framing is voor de Lakoff (2004) en de Bruijn (2011) dan ook een bewuste tactiek in het politieke debat. Een voorbeeld uit de Nederlandse politiek is het frame dat hij het 'de-puinhopen-van-Paarsframe' noemt. Dit retorische frame werd door Pim Fortuyn gebezigd in de aanloop naar de verkiezingen van 2002 en kon 'als een mal op een debat' (de Bruijn, 2011; p. 16) gedrukt worden.

2.2 Frameoorsprong

*Zoals te lezen was in de inleiding zijn retorische frames vanuit een meer politieke kijk op framing opgebouwd uit opvattingen die voortkomen uit waardenpatronen. Retorische frames vinden hun oorsprong in waardenpatronen, zoals daar in de Amerikaanse politiek het *nurturant-parentwaardenpatroon* en *strict-fatherwaardenpatroon* zijn. In deze paragraaf zet ik uiteen wat deze waardenpatronen zijn en wat het verband is met de twee grote politieke stromingen in Amerika. Tot slot leg ik uit hoe de waardenpatronen zijn opgeslagen in zogenaamde ‘cascades’.*

‘Father of framing’ Lakoff is degene die de connectie tussen waarden en retorische frames voor een groot publiek inzichtelijk heeft gemaakt. Lakoff (2004; 2014) gaat uit van de idee dat waardenpatronen de basis voor retorische frames vormen. Waarden zijn zoveel als moraal: opvattingen over wat goed en fout is, die gedeeld worden door een groep mensen (vgl. culturele frames) en genesteld zijn geraakt in de hoofden van mensen (vgl. mentale frames). De idee dat frames op waardenpatronen gebaseerd zijn, is vooral terug te zien in onderzoek naar politieke teksten. Retorische frames van politieke partijen zouden volgens Lakoff (2004; 2014) gebaseerd zijn op hun (partij)waarden (Lakoff, 2004). Hij stelt dat de twee grootste stromingen in de Amerikaanse politiek, *progressives* en *conservatives*, hun opvattingen baseren op twee verschillende waardenpatronen en hun opvattingen door middel van framing proberen op te leggen aan de kiezer. In de woorden van Lakoff (2014): de politieke kloof is een kloof van waardenpatronen.

Waardenpatronen

De Amerikaanse waardenpatronen zijn gekoppeld aan familiewaarden zoals die in Amerika zouden bestaan en geven aan welke familiere rol de staat op zich zou moeten nemen. *Progressives* zouden hun opvattingen in retorische frames baseren op het *nurturant-parentwaardenpatroon* en *conservatives* zouden het *strict-fatherwaardenpatroon* als basis voor hun opvattingen in retorische frames aanhouden. De twee waardenpatronen die de Amerikaanse politieke kloof kenmerken zijn volgens Lakoff (2004; 2014) en Lakoff en Wehling (2012) als volgt te beschrijven:

Progressives zien een staat op basis van het *nurturant-parentwaardenpatroon* als een familie waarin empathie voor de ander centraal staat en waarbij individuele en sociale verantwoordelijk geldt voor anderen in de familie. Empathie voor anderen betekent ook dat de vrijheid en zelfrealisatie van anderen gewaardeerd wordt. Dit vereist dat de staat gepaste zorg van eenieder biedt. *Progressives* die hun opvattingen baseren

op het *nurturant-parent*waardenpatroon staan voor een staat waarin empathie, verantwoordelijkheid voor jezelf en anderen en engagement om je best te doen voor iedereen bepalend zijn. Kernwoorden voor *progressives* op basis van het *nurturant-parent*waardenpatroon zijn: sociale verantwoordelijkheid en empathie.

Conservatives zien een staat op basis van het *strict-father*waardenpatroon als een familie waarin de vader de verantwoordelijkheid heeft zichzelf en zijn familie te onderhouden. Dit onderhouden beperkt zich tot de eigen familie: wie het *strict-father*waardenpatroon aanhangt, vindt dat er niet voor mensen buiten de eigen familie gezorgd hoeft te worden. *Conservatives* die hun opvattingen baseren op het *strict-father*waardenpatroon staan voor een staat waarin individuele verantwoordelijkheid en het acteren in eigenbelang bepalend zijn. Wanneer de mens kansen voor zichzelf creëert, individuele verantwoordelijkheid en discipline toont en acteert in eigenbelang, dan zou de mens succesvol moeten kunnen zijn. Kernwoorden voor *conservatives* op basis van het *strict-father*waardenpatroon zijn: persoonlijke verantwoordelijkheid en discipline.

Cascades

De abstracte waardenpatronen worden tastbaarder in de cognitiewetenschap. Binnen het terrein *embodied cognition* in de cognitiewetenschap wordt er namelijk van uitgegaan dat waardenpatronen vervat zijn in neuronen in de hoofden van mensen (Wehling, 2016). Meer specifiek bevinden waardenpatronen zich volgens Lakoff en Wehling (2012) in *cascades*: netwerken van neuronen in de hoofden van mensen. Vanuit *cascades* kijkt de mens naar realiteit en vanuit *cascades* ontvangt de mens realiteit (vgl. mentale en culturele frames).

Neuronen zijn in allerlei soorten *cascades* met elkaar verbonden, onder andere in *political cascades*. Dit zijn *cascades* waarin alle neuronen die op de één of andere manier raken aan politiek gelinkt zijn, zo ook waardenpatronen in de politiek. De *political cascades* structureren alle neuronen over politiek en vormen daarmee het politieke begrip.

Cascades zijn sterk verbonden aan taal: met taal worden *cascades* geactiveerd. Met het uitspreken van één politiek begrip in een retorisch frame worden allerlei *political cascades* actief. De *cascades* kennen een hiërarchische elementenstructuur: hoe dieper in de *cascade*, hoe abstracter het onderwerp in de *cascade*. Concrete opvattingen over een waargenomen politieke situatie liggen

bijvoorbeeld het meest aan de oppervlakte van een *political cascade*, maar ze zijn gebaseerd op de dieperliggende waardenpatronen als het *nurturant-parent* waardenpatroon en het *strict-father* waardenpatroon. Door middel van taal in een retorisch frame worden in de volgende volgorde uiteindelijk de waardenpatronen in de *cascades* geactiveerd:

- 1 Morele evaluatie van een specifieke situatie
- 2 Specifieke frames die van deze waarden gebruikmaken
- 3 Algemene frames die deze waarden illustreren
- 4 Waardenframes (vgl. waardenpatronen)

Wanneer in een retorisch frame over een specifiek situatie gesproken wordt, worden de frames en uiteindelijk de waardenpatronen geactiveerd. Het retorische frame versterkt dan ook alle onderdelen van de *cascade*.

Een voorbeeld van een *political cascade* kan gemaakt worden aan de hand van een actueel onderwerp in de Nederlands politiek : het voorstel voor een Voltooidlevenwet. Voor een *progressive* zou een *political cascade* over een mogelijke Voltooidlevenwet op basis van het *nurturant-parent* waardenpatroon er als volgt uit kunnen zien:

1	Specifieke situatie	De Nederlandse overheid hoort ervoor te zorgen dat alle mensen hun doodswens op een humane manier kunnen laten uitvoeren door het aannemen van een Voltooidlevenwet
2	Specifiek frame	De Nederlandse overheid hoort mensen gepaste zorg aan te bieden om hun zelfrealisatie wat betreft de dood te laten uitvoeren
3	Algemeen frame	De Nederlandse overheid hoort de mogelijkheden van mensen in hun zelfrealisatie te waarderen en te ondersteunen waar nodig
4	Waardenframe	In de Nederlandse samenleving ondersteunen mensen elkaar in hun zelfrealisatie en horen zij gepaste zorg te ontvangen waar nodig

Een *conservative* zou op basis van het *strict-father* waardenpatroon op de volgende manier kunnen framen over een Voltooidlevenwet:

1	Specifieke situatie	De Nederlandse overheid hoort de weg vrij te maken voor een zelfgekozen dood door het aannemen van een Voltooidlevenwet

2	Specifiek frame	De Nederlandse overheid hoort mensen vrij te laten in hun persoonlijke verantwoordelijkheid wat betreft de dood
3	Algemeen frame	De Nederlandse overheid hoort zich zo weinig mogelijk te bemoeien met de persoonlijke verantwoordelijkheid van mensen wat betreft het nastreven van hun doelen
4	Waardenframe	In de Nederlandse samenleving zijn mensen persoonlijk verantwoordelijk voor het nastreven van hun doelen en horen zij de vrijheid te hebben om deze doelen na te streven

Uit het bovenstaande kan afgeleid worden dat *cascades* uit de cognitiewetenschap net zoals mentale frames uit de psychologie en culturele frames uit de sociologie werken: *cascades* structureren ons begrip en worden geactiveerd door taal. *Cascades* bepalen net zo goed als mentale en sociale frames hoe de mens naar realiteit kijkt en hoe de mens realiteit ontvangt. De waardenpatronen die vervat zijn in het diepste van de *cascades* zijn de oorsprong van de opvattingen over realiteit, die de mens overbrengt in retorische frames.

2.3 Frameopbouw

In de vorige paragraaf was te lezen dat waardenpatronen de basis vormen voor de opvattingen over een specifieke situatie. Door middel van retorische frames probeert een zender zijn opvattingen zo te formuleren dat deze aansluit bij de mentale en culturele frames van de ontvanger. Hieronder zet ik uiteen uit welke soorten van opvattingen (reasoning devices) de retorische frames zijn opgebouwd en hoe de opvattingen tot uiting komen in taal (framing devices).

Reasoning devices

De achterliggende opvattingen die de zender van een retorisch frame wil overbrengen, worden door van Gorp (2006; 2007a; 2007b) ook wel *reasoning devices* genoemd. Er zijn vier soorten van opvattingen of *reasoning devices* verenigd in een frame: opvattingen over (1) de definiëring van de situatie, (2) de oorzaak van de situatie, (3) de morele evaluatie van de situatie en/of (4) de oplossing voor de situatie. De vier *reasoning devices* komen overeen met de in paragraaf 2.1 beschreven functies van framing zoals Gamson (1992) die heeft opgesteld. De zender van een retorisch frame wil de ontvanger namelijk doen inzien hoe hij de geframede situatie moet interpreteren, wat de oorzaak is van de situatie welke waarde hij aan de situatie moet hechten en/of welke oplossing gewenst is.

Framing devices

De opvattingen in retorische frames worden zichtbaar door taal, zoals woordkeuze, zinnen en verhalen. Retorische frames zijn onlosmakelijk verbonden met taal: met taal communiceert een zender een frame en met taal wil hij een mentaal en/of cultureel frame bij de ontvanger activeren (de Bruijn, 2011; Lakoff, 2004; 2014) om hem te overtuigen van de opvattingen in het frame.

Een voorbeeld van frameactivering door middel van taal is het startpunt van het boek van Lakoff (2004): 'Don't think of an elephant'. Met de woorden 'denk niet aan een olifant' spreekt de auteur allerlei associaties in mentale en/of culturele frames van de mens aan. Ook al vraagt de auteur vooral niet aan een olifant te denken, het woord 'olifant' doet de mens er toch aan denken. Met andere woorden: met het gebruik van een bepaald woord activeert hij een bepaald mentaal of cultureel frame bij de ontvanger.

Specifieke woorden en benamingen als 'olifant' worden door van Gorp (2006; 2007a; 2007b) ook wel *framing devices* genoemd. Met *framing devices* licht een zender die elementen van een waargenomen realiteit uit die hij wil benadrukken. In retorische frames wordt dus door middel van taal aan *selection* en *saliency* gedaan. *Framing devices* zijn onder andere metaforen, voorbeelden, slagzinnen, karakterisering, afbeeldingen (Gamson & Lasch, 1981; Gamson & Lasch, 1983; Gamson & Modigliani, 1989), woordkeuze, cijfergegevens en stereotypen (van Gorp, 2006). Hieronder volgt een typering van deze *framing devices* op basis van Gamson en Lasch (1981) en van Gorp (2006) waarbij ik steeds een voorbeeld geef van het *framing device* in een tekst over het politiek actueel onderwerp 'een mogelijke Voltooidleventwet':

Metaforen

Een metafoor heeft twee onderdelen: het eigenlijke onderwerp waarnaar de metafoor verwijst en een onderwerp dat in de metafoor aangevoerd wordt om ons begrip te verbeteren. Het onderwerp dat in de metafoor aangevoerd wordt, bevat kenmerken die de gebruiker van het metafoor impliciet wil toedichten aan het eigenlijke onderwerp. Een metafoor ingezet als *framing device* in een tekst over een mogelijke Voltooidleventwet is bijvoorbeeld 'een aanslag op het leven'.

Voorbeelden

Daar waar in metaforen gebruik wordt gemaakt van verzonden onderwerpen om het eigenlijke onderwerp te framen, wordt er in voorbeelden gebruikgemaakt van echte onderwerpen om te verwijzen naar het eigenlijke onderwerp. Als *framing device* in een tekst over een mogelijke

Voltooidlevenwet kan het verhaal van een persoon die zijn leven voltooid acht als voorbeeld aangevoerd worden.

Slagzinnen

Een slagzin is een samenvatting van opvattingen van de zender over het eigenlijke onderwerp en verwijst naar het mentale of culturele frame vanuit waar de zender vindt dat de ontvanger het eigenlijke onderwerp moet bekijken. Een slagzin wordt ook wel gebruikt als een titel of slogan. Een voorbeeld van een slagzin over een mogelijke Voltooidlevenwet was al te vinden in de inleiding van dit onderzoek: ‘mensen prijsgeven aan de dood’.

Karakterisering

Een onderwerp kan gekarakteriseerd worden aan de hand van kleurrijke reeks aan bijvoeglijke naamwoorden en bijwoorden. Een bijvoeglijk naamwoord dat ingezet kan worden als *framing device* in een tekst over een mogelijke Voltooidlevenwet is bijvoorbeeld ‘levensgevaarlijk’ zoals genoemd in de inleiding.

Afbeeldingen

Alle visualisering die naar het eigenlijke onderwerp verwijzen, kunnen als *framing devices* dienen. Zo is de afbeelding op het voorblad van dit onderzoek een *framing device* dat verwijst naar het rapport van commissie-Schnabel dat een cruciale rol speelt in het debat over een mogelijke Voltooidlevenwet.

Woordkeuze

Eén woord in een tekst kan soms volstaan om het gewenste mentale of culturele frame te activeren bij de ontvanger. Hierboven was al te zien hoe het woord ‘olifant’ een frame activeert. Met een enkel woord kunnen er volledige verhalen opgeroepen worden zonder dat er iets over in de tekst staat behalve het woord zelf. Een woord met betrekking tot een mogelijke Voltooidlevenwet dat als *framing device* kan dienen in een tekst die bedoeld is om een afwijzend frame te activeren, is bijvoorbeeld ‘zelfmoord’.

Cijfergegevens

Cijfers kunnen ook als *framing devices* ingezet worden door ze selectief weer te geven. Zo kan in een tekst over een mogelijke Voltooidlevenwet aangegeven worden dat een bepaald onderzoek heeft aangetoond dat 90% van de mensen met een Voltooidlevenwet op een andere manier dan met de

dood geholpen kan worden, terwijl cijfers uit andere onderzoeken die het tegenovergestelde aantonen bewust niet benoemd worden.

Stereotypen

Met stereotypen worden bepaalde elementen geselecteerd en betekenisvol gemaakt (vgl. *selection* en *saliency*) om (groepen) mensen te categoriseren. Een zender kan een mentaal of cultureel frame over een stereotype opbouwen door steeds dezelfde elementen te selecteren en belangrijk te maken. Stereotypering binnen het thema van een mogelijke Voltooidlevenswet zou kunnen gebeuren door steeds te benadrukken dat een hulpvrager soms over zijn keuze voor de dood twijfelt.

De *framing devices* vormen samen met de *reasoning devices* een *frame package*. Een *frame package* is de verzameling van de *reasoning* en *framing devices* die één frame vormen. De centrale idee in de verzameling van *reasoning* en *framing devices*, oftewel de *frame package*, is de essentie van het frame.

2.4 Frameoorsprong en frameopbouw in politieke teksten

Retorische frames vinden hun oorsprong, zoals beschreven in de tweede paragraaf, in waardenpatronen en worden opgebouwd uit reasoning en framing devices. In de Amerikaanse politiek zorgt de kloof in frameoorsprong volgens Lakoff (2004; 2014) ook voor een kloof in frameopbouw. In deze paragraaf zet ik uiteen hoe het onderscheid in waardenpatronen zorgt voor een onderscheid in frameopbouw in de Amerikaanse politiek. Ik eindig met een reactie van de Bruijn (2011) die zegt geen onderscheid in frameopbouw te zien in de Nederlandse politiek.

In zijn invloedrijke boeken impliceert Lakoff (2004; 2014) dat *conservatives* ‘beter’ zijn in framing dan *progressives*. Dit zou alles te maken hebben met een zorgvuldige uitwerking van de frameoorsprong en frameopbouw door *conservatives*. Dit heeft gezorgd voor een voorsprong in framing ten opzichte van *progressives*.

Framing door progressives versus conservatives

Volgens Lakoff (2004) maakten de *conservatives* al veelvuldig gebruik van framing om hun opvattingen uit te dragen en op te leggen. *Conservatives* zouden hun waardenpatroon goed kennen en deze altijd voor ogen houden bij het framen. De *conservatives* laten hun frames bij die van de gemiddelde kiezer aansluiten, omdat ze meer op emoties en waarden ingaan. Zulke frames zijn algemener en daardoor

makkelijker te accepteren in de mentale en culturele frames van de gemiddelde kiezer.

Progressives zouden daarentegen nog te weinig aan framing doen. Ze zouden zich steeds in het defensief laten drukken, onder andere omdat de *conservatives* de taal die past bij opvattingen van *progressives* in hun eigen frames gebruiken. *Progressives* zouden te lang uit zijn gegaan van de idee dat dat waarheid uiteindelijk wint in 'framing met feiten'. De argumentatieve waarheid van *progressives* zou echter niet op zo'n manier geframed zijn geweest, dat deze makkelijk bij de mentale en culturele frames van de kiezer aansluit.

Framing door links en rechts

Ook in de Nederlandse politiek vinden retorische frames hun oorsprong in waardenpatronen volgens de Bruijn (2011). Zo'n duidelijk verschil in framing als er in de Amerikaanse politiek te zien is, zou er in Nederland echter niet zijn. De auteur geeft aan dat links en rechts evenveel kansen hebben om te framen en dat ze in elkaars vijvers vissen wat betreft talige middelen. Voor de Bruijn (2011) is rechts dan ook niet beter in retorische framing dan links, zoals Lakoff (2004) volgens hem wel zou suggereren.

De Bruijn (2011) ontkracht een aantal argumenten op basis waarvan gezegd kan worden dat rechts beter is in framing dan links. Een veelomvattend argument dat hij ontkracht met voorbeelden uit de toenmalige politiek is dat rechts beter kan framen dan links, omdat ze simpelere redeneringen hebben over de rol van de overheid: 'links is intellect, rechts is simplisme' (de Bruijn, 2011; 74). De rol van de overheid is voor rechts klein en dat is makkelijker te framen, terwijl de ingewikkelde redenering van links over een ambitieuze en wereldveranderende rol van de overheid moeilijk te framen is. De Bruijn (2011) meent dat dit argument op basis van Lakoff (2004) niet meer geldt, omdat er bij rechts ook een 'maakbaarheids geloof' is ontstaan (p. 72). Zo zijn ideeën over het terugdringen van criminaliteit, meer veiligheid creëren, marktwerking in de publieke sector en new public management maakbaarheidsideeën die vooral rechts aanspreken en zijn omvangrijke stelselwijzigingen in de zorg en sociale zekerheid op gang gebracht.

Ook de toe-eigening van *framing devices* zoals Lakoff (2004) stelt, ziet de Bruijn (2011) niet in de Nederlandse politieke situatie van zes jaar geleden. De idee dat rechts zich de onderwerpen veiligheid en de aanpak van criminaliteit en de taal die daarbij hoort heeft toegeëigend, beoordeelt hij als onjuist. Veel linkse burgemeesters en wethouders houden zich namelijk dagelijks bezig met veiligheid en houden er een strenge kijk op na. De Bruijn concludeert in 2011 dan ook dat de rechtse partijen geen voorsprong hebben, zoals Lakoff (2004) zegt. Linkse en rechtse partijen hebben 'gelijke

mogelijkheden' op framing (de Bruijn, 2011; p. 77).

2.5 Nederlands politiek landschap

Het Nederlandse politieke landschap is zes jaar na het verschijnen van het boek van de Bruijn (2011) niet meer hetzelfde. Partijen verplaatsen zich in het politieke landschap en worden niet meer alleen als links óf rechts aangeduid, zoals de Bruijn (2011) doet. Hieronder beschrijf ik hoe het politiek landschap tegenwoordig wordt afgebeeld en hoe de partijen zich binnen het landschap hebben verplaatst.

Tweedimensionaal politiek landschap

De Nederlandse politieke partijen worden tegenwoordig niet meer alleen op de traditionele economische dimensie geschaald, maar ook op een culturele dimensie. VU-politicoloog André Krouwel introduceerde deze nieuwe ruimtelijke indeling van politieke partijen met zijn online stemwijzer Kieskompas (Otjes & Louwerse, 2014). Het model van Kieskompas heeft een standaard gezet en wordt inmiddels in meerdere landen ingezet bij het bepalen van de politieke ruimte (Otjes & Louwerse, 2014; Krouwel & van de Pol; 2014). Er is overigens wel discussie over of een tweedimensionale indeling alle posities van een partij dekt (o.a. Otjes & Louwerse, 2014). Aangezien het Kieskompas toch de toon heeft gezet in Nederland en ver daarbuiten houd ik deze indeling aan om aan te tonen dat het politieke landschap er nu anders uitziet dan bij de publicatie van het boek van de Bruijn (2011).

Kieskompas bepaalt de positie van de partijen in het politieke landschap aan de hand van hun verkiezingsprogramma's. De partijen worden op basis van 30 stellingen in de politieke ruimte geplaatst. Ook de zelfplaatsing van de partijen wordt meegenomen, maar geeft niet de doorslag (Krouwel, 2010). Met deze stellingen kunnen de partijen het op een schaal van één tot vijf volledig eens of volledig oneens zijn. Alle statements zijn gerelateerd aan een dimensie en het gemiddelde van al deze stellingen bepaalt de positie van de partij op die dimensie (Otjes & Louwerse, 2014). De onderwerpen van de 30 stellingen bepaalt Kieskompas aan de hand van de nadruk die de partijen er op leggen in hun verkiezingsprogramma's, de hoeveelheid mediacontent over dat onderwerp en de input van (politieke) wetenschappers en journalisten (Krouwel & van de Pol; 2014).

Hoe links, rechts, conservatief en progressief gedefinieerd worden door Kieskompas kan afgeleid worden uit wetenschappelijke artikelen van Krouwel of (online) krantenartikelen waarin Krouwel geciteerd wordt. De omschrijving van de dimensies door Kieskompas zelf in andere (openbare)

documenten heb ik na een uitgebreide zoektocht namelijk niet kunnen vinden. De meeste omschrijvingen zijn dan ook uitspraken van Krouwel in Trouw, de krant waarmee hij het Kieskompas publiceert, of in zijn artikel met Van Kersbergen (Krouwel & Van Kersbergen, 2008).

De traditionele dimensie van links-rechts gaat in op sociaal-economische thema's. Specifiek gaat de dimensie over de visie van de partijen over de rol die de overheid in de economie zou moeten hebben en de invloed die de burger op de politiek zou moeten hebben (Holleman, Kamoen & de Vreese, 2013). Thema's in de sociaal-economische dimensie zijn onder andere lastenverdeling, inkomen, overheidsingrijpen in de economie en de welvaartsstaat (Van Kersbergen & Krouwel, 2008). Linkse partijen zijn die, die een grote rol van de staat op sociaal-economisch vlak voor zich zien. Rechtse partijen willen een zo klein mogelijke rol van de staat in de economie.

De progressieve-conservatieve dimensie gaat in op sociaal-culturele thema's. Dit zijn meer immateriële onderwerpen (Van Kersbergen & Krouwel, 2008). De partijplaatsing op de culturele as gaat over 'de vraag waar Nederland als natie en de Nederlanders als volk naartoe op weg zijn en wie er wel en niet bij horen' (Abels, 2017a; z.p.). Thema's op deze dimensie zijn onder andere nationale identiteit, immigratie, asiel, openbare orde, immigratie, Europese integratie (Van Kersbergen & Krouwel, 2008), veiligheid (Krouwel, 2010), vrijheid van onderwijs, euthanasie en abortus (Trouw, z.d.). De progressief-conservatieve dimensie komt overeen met de zogenaamde GAL-TAN-schaal van Marks, Hooghe, Nelson en Edwards (2006). GAL staat voor een groene-alternatieve-libertaire kijk op het leven en TAN voor een traditionele-autoritaire-nationalistische kijk op het leven. Progressieve partijen (GAL) zijn die, die een meer libertaire en pluralistische kijk op de staat hebben (Van Kersbergen & Krouwel, 2008). Ook zien ze meer een kosmopolitisch burgerschap voor zich. Conservatieve partijen (TAN) hebben juist een traditionele en conservatieve kijk op de staat die voor hen een meer morele en gezaghebbende rol zou moeten hebben. Zij zien liever een (etnisch-)nationalistisch en mono-cultureel burgerschap.

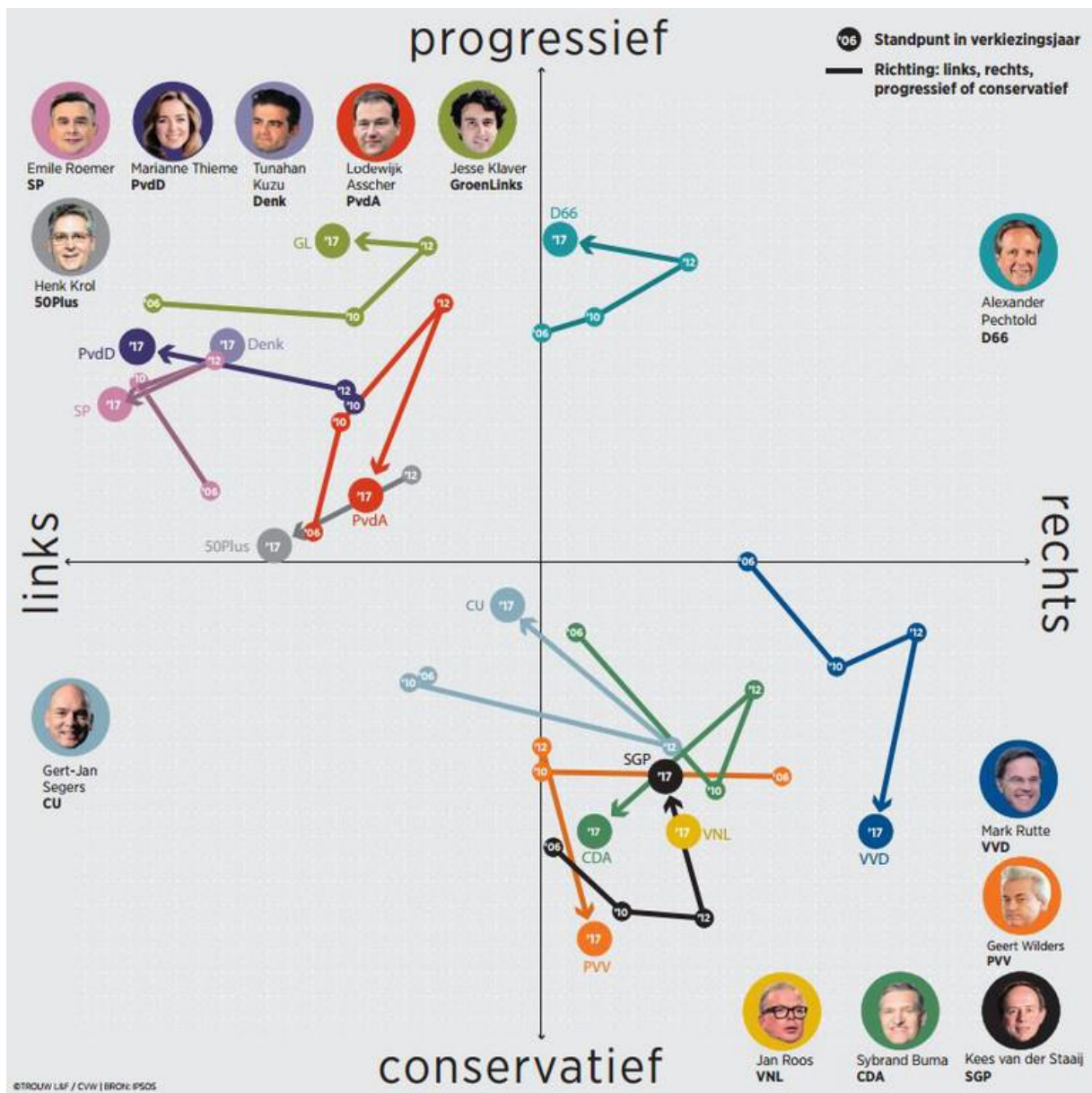
De relatief nieuwe indeling van Krouwel laat een vierdeling van politieke stromingen zien. Sinds enkele decennia zijn partijen niet alleen meer links of rechts, maar bijvoorbeeld links-progressief, rechts-conservatief, links-conservatief of rechts-progressief.

Verschuivingen in het politiek landschap

Sinds 2006 maakt Krouwel met het team van Kieskompas deze stembelp bij regionale en nationale verkiezingen. Uit de analyses van Kieskompas blijkt dat de partijen niet statisch zijn, maar zich bewegen door het landschap zoals dat geschetst is door het Kieskompas (zie figuur 2.2). De verdeling van links en rechts die de Bruijn (2011) destijds maakte, is dus niet alleen gedateerd wegens het veranderen van de indeling van het politiek landschap, maar ook door de bewegingen die de partijen individueel maken.

Naast de individuele bewegingen door de partijen is er één bewegingstrend te zien bij alle partijen. De partijen trekken steeds meer weg uit het midden van het politieke landschap, het kruispunt van de middens van de economische en culturele scheidslijn (Oomkes, 2012). In 2010 was er al een beweging van het centrum naar de periferie van het politiek landschap te zien en deze beweging heeft in 2012 en 2017 doorgezet. Partijen die zich in de afgelopen jaren het meest hebben bewogen naar een uithoek, zijn PvdD en VVD. Zij bewogen zich respectievelijk naar het links-progressieve en het rechts-progressieve vlak in het politieke landschap.

De partijen bewegen zich echter niet naar alle hoeken van het politieke landschap. In de aanloop naar de verkiezingen in 2017 bevinden de meeste partijen zich namelijk in de links-progressieve en de rechts-conservatieve hoek. In 2017 staan er ook geen partijen duidelijk in de rechts-progressieve en links-conservatieve hoek, zoals in 2010 wel nog het geval was. Destijds bevond D66 zich nog in de rechts-progressieve hoek van het landschap, terwijl CU zich in de links-conservatieve hoek bevond. Het landschap wordt nu bepaald door een concentratie van partijen in de links-progressieve en rechts-conservatieve hoek. In het huidige politieke landschap worden GroenLinks en SP als het meest links én progressief en SGP en VVD als meest rechts én conservatief.

Figuur 2.2

Politieke partijen in het Nederlandse politieke landschap in de periode 2006-2017 volgens Kieskompas (Abels, 2017b).

2.6 Beantwoording onderzoeksvragen

In deze literatuurreview trachtte ik antwoord te vinden op een drietal vragen. Hieronder beantwoord ik de vragen kort.

1 *Welke frames bestaan er en wat houden ze in?*

Er zijn grofweg drie typeringen van frames te onderscheiden. Mentale frames zijn clusters in de hoofden van mensen waarin opvattingen en gedachten gestructureerd worden. Culturele frames zijn ook clusters van opvattingen, maar nu gelden ze ook binnen een cultuur of sociale groep. Retorische frames zijn talige communicatiemiddelen die achterliggende opvattingen moeten representeren.

2 *Hoe zetten mensen framing en frames in?*

Retorische frames wenden mensen aan in een boodschap aan een ontvanger. Er wordt aan framing gedaan wanneer een zender met een retorisch frame een ontvanger zijn opvattingen wil opleggen. Mensen gebruiken hun mentale en culturele frames om retorische frames in boodschappen te ontvangen.

3 *Hoe kan framing gebruikt worden om te analyseren hoe Nederlandse links-progressieve politieke partijen GroenLinks en SP en rechts-conservatieve partijen SGP en VVD in de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen in 2017 hun opvattingen ten aanzien van een mogelijke Voltooidlevenwet uitdragen?*

Framing gaat over het selecteren en uitlichten van bepaalde elementen van een waargenomen realiteit. De politieke partijen doen dat ook in het uitdragen en opleggen van hun opvattingen (ten aanzien van een mogelijke Voltooidleven). Aan de hand van een framinganalyse kan nagegaan worden met welke *reasoning* en *framing devices* zij hun opvattingen uitlichten.

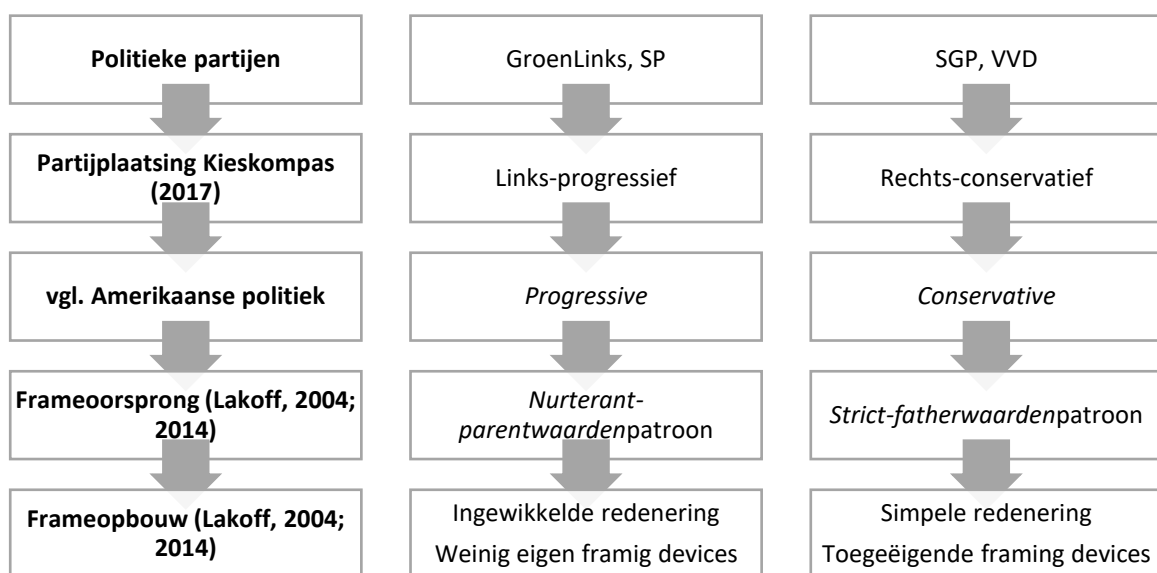
2.7 Redeneerlijn en analytisch framework over framing

Door in de literatuurreview dieper in te zijn gaan op de verschillende perspectieven op framing en het huidige politieke landschap, kan ik nu de redeneerlijn en een analytisch framework voor framing van dit onderzoek presenteren.

Redeneerlijn

Aan de hand van deze literatuurreview kan een redeneerlijn voor dit onderzoek opgemaakt worden. Ik volg voor het overzicht van dit onderzoek één lijn, namelijk die van Lakoff (2004; 2014). De beweringen van de Bruijn (2011) volg ik in de analyse nog niet en laat ik pas in de resultaten terugkomen. De redeneerlijn van dit onderzoek begint bij de politieke partijen GroenLinks, SGP, SP en VVD, die door Kieskompas (2017) in het politieke landschap geplaatst zijn. GroenLinks en SP zijn als links-progressief aangeduid en SGP en VVD als rechts-conservatief. Met het oog op de Amerikaanse

politiek kunnen de partijcombinaties respectievelijk als *progressive* of als *conservative* gezien worden. Naar Lakoff (2004; 2014) baseren *progressive* GroenLinks en SP zich op het *nurterant-parentwaardenpatroon* bij het vormen van een frame, terwijl frames van *conservative* SGP en VVD hun oorsprong vinden in het *strict-fatherwaardenpatroon*. De lijn eindigt bij de frameopbouw. De frames van GroenLinks en SP zouden op basis van het *nurterant-parentwaardenpatroon* qua frameopbouw ingewikkelder moeten zijn dan die van SGP en VVD. Ook zouden ze weinig eigen *framing devices* gebruiken. SGP en VVD zouden daarentegen een simpele redenering framen met toegeëigende *framing devices*. De redeneerlijn aan de hand van de literatuurreview is gevisualiseerd in figuur 2.3.

Figuur 2.3. Redeneerlijn in kwalitatief onderzoek naar framing over een mogelijke Voltooidlevenwet door Nederlandse politieke partijen.

Framing als analytisch framework

In dit onderzoek werk ik als het ware vanaf het einde van de redeneerlijn zoals gepresenteerd in figuur 2.3. Ik start volgens de analysemethode van Van Gorp (2007b; 2010) bij de meest zichtbare elementen van retorische frames, namelijk de *framing* en *reasoning devices*. Met de *devices* zou ik uiteindelijk de frames van de politieke partijen moeten kunnen reconstrueren en de frameopbouw moeten kunnen analyseren. De frameoorsprong achterhaal ik vervolgens met de *cascades* van Lakoff en Wehling (2012). Ik vergelijk de frames van de links-progressieve en rechts-conservatieve partijen om te zien of ze daadwerkelijk verschillen in frameopbouw en frameoorsprong, omdat daar naar Lakoff (2004; 2014) wel of naar de Bruijn (2011) geen verschil in zou zijn.

3 Onderzoeksmethode

In dit hoofdstuk ga ik in op de methodiek van dit onderzoek. Ik leg uit hoe ik met behulp van Van Gorp (2007b; 2010) en Lakoff en Wehling (2012) respectievelijk de frameopbouw en de frameoorsprong zal reconstrueren en analyseren.

De onderzoeksmethode begin ik in paragraaf één met vaststellen van het onderwerp waarover geframed wordt. Hoe het achterhalen van de frames gebeurt, leg ik uit in de tweede paragraaf van dit hoofdstuk. Vervolgens ga ik in de derde paragraaf van dit hoofdstuk in op hoe de analyse van de frameopbouw verloopt. In paragraaf vier geef ik weer hoe de analyse op gebied van frameoorsprong plaatsvindt. Welke materiaal ik gebruik in de analyse bespreek ik in paragraaf vijf. Ik sluit dit hoofdstuk af met de zesde paragraaf over hoe ik de kwaliteit van het onderzoek waarborg.

3.1 Onderwerp van framing

Om het onderzoek af te bakenen, gaat dit onderzoek in op framing rond één thema, namelijk een mogelijke Voltooidlevenwet. In deze paragraaf schets ik kort de totstandkoming en de inhoud van het voorstel voor een Voltooidlevenwet door D66, omdat er in het analysemateriaal vaak naar wordt verwezen.

Het voorstel voor een Voltooidlevenwet van D66 is terug te voeren tot het Burgerinitiatief Voltooid Leven (Adviescommissie voltooid leven, 2016a). In 2010 lanceerde initiatiefgroep Uit Vrije Wil het burgerinitiatief met als doel het legaliseren van stervenshulp aan ouderen die hun leven voltooid achten (Uit Vrije Wil, 2017). Een maatschappelijke en politieke discussie werd daarmee (opnieuw) aangewakkerd. Het burgerinitiatief werd in 2012 door de Tweede Kamer behandeld, waarna werd gevraagd om een kabinetsreactie. Het kabinet liet weten dat ze het burgerinitiatief niet vond aansluiten bij de Wet toetsing levensbeëindiging op verzoek en hulp bij zelfdoding, kortweg Euthanasiewet.

Na deze kabinetsreactie verzocht de VVD-fractie om een onderzoek te laten uitvoeren naar juridische en maatschappelijke aspecten van hulp bij zelfdoding aan ouderen die het leven voltooid achten (Schippers & Opstelten, 2014). Daarop werd in 2014 door de Minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport en de Minister van Veiligheid en Justitie de Commissie van wijzen inzake hulp bij zelfdoding aan mensen die hun leven voltooid achten ingesteld. De commissie stond onder leiding van hoogleraar

Schnabel en wordt daarom ook wel commissie-Schnabel genoemd.

Commissie-Schnabel concludeerde dat een herziening of wijziging van de Euthanasiewet om hulp bij zelfdoding aan ouderen die het leven voltooid achten niet nodig of wenselijk is (Adviescommissie voltooid leven, 2016b). De commissie wees erop dat wanneer een leven als voltooid gezien wordt er vaak sprake is van een opeenstapeling van ouderdomsklachten en verlieservaringen. De groep mensen die werkelijk hun leven voltooid acht schatte de commissie klein in. De goed functionerende Euthanasiewet zou dan ook voldoen voor de grootste groep mensen die het leven als voltooid zien.

De reactie van het kabinet naar aanleiding van het rapport liet een andere visie zien dan de conclusie van commissie-Schnabel. Het kabinet vond dat hulp bij zelfdoding bij mensen met een voltooid leven mogelijk moet worden en naast de Euthanasiewet geplaatst moet worden (Schippers & van der Steur, 2016). Het kabinet wilde in overleg gaan om een wet te ontwikkelen.

Terwijl er toegewerkt werd naar een wet, kwam D66 in december 2016 met een eigen wetsvoorstel. D66-Kamerlid Pia Dijkstra presenteerde het conceptwetsvoorstel bij het actualiteitenprogramma Nieuwsuur. Volgens het voorstel zouden ouderen die hun leven voltooid achten hulp moeten kunnen krijgen bij een zelfgekozen levenseinde (D66, 2016). Een 'levenseindebegeleider' (vgl. 'stervenshulpbegeleider' in het burgerinitiatief) zou de hulpvraag moeten beoordelen en toetsen. Deze levenseindebegeleider kan de middelen tot zelfdoding voorschrijven na ten minste één andere levenseindebegeleider te hebben geraadpleegd. Het verzoek tot hulp bij zelfdoding zou vrijwillig, weloverwogen en duurzaam moeten zijn en de hulpvragende oudere moet 75 jaar of ouder zijn. D66 heeft het wetsvoorstel onder de officieuze naam 'Wet toetsing levenseindebegeleiding van ouderen op verzoek' ter consultatie op haar website aangeboden (D66, 2016; p. 7).

Zoals te lezen is in de inleiding reageerden partijen heel anders op het wetsvoorstel en definiëren zij de situatie van een 'voltooid leven' heel anders. Omdat partijen eenzelfde voorstel op verschillende (tegengestelde) manieren formuleren en er wellicht andere opvattingen en waarden op na houden, is een mogelijke Voltooidlevenwet voor mij een interessant onderwerp van framing.

3.2 Analyse frameopbouw

Middels een framinganalyse tracht ik de frames die politieke partijen inzetten te achterhalen. Ik ga na hoe de politieke partijen hun frames hebben opgebouwd aan de hand van een framinganalysemethode

van Van Gorp (2007b; 2010). De framinganalyse leidt tot een framematrix, waarin alle elementen van de frames in een overzicht te zien zijn. De framematrix vormt het startpunt van een analyse over de frameopbouw en een analyse over frameoorsprong.

Analyse van frames in boodschappen gebeurt meestal op deductieve wijze (Van Gorp, 2007b). Hierbij wordt nagegaan of bepaalde frames voorkomen in teksten in een zogenaamde 'kwantitatieve inhoudsanalyse'. De deductieve methode houdt echter geen rekening met waar frames hun oorsprong vinden, welke andere frames er zijn en welke frames dominant zijn. Aan de deductieve framinganalyse kan een stap voorafgaan waarin wel rekening gehouden wordt met deze elementen. Bij een inductieve manier van framinganalyse zoekt de onderzoeker naar frames die zich in teksten bevinden. Er is daardoor minder kans dat er frames over hoofd worden gezien. Door middel van Van Gorps (2007b; 2010) framinganalyse methode voer ik de inductieve fase van framingonderzoek uit op tekstmateriaal over een mogelijke Voltoidlevenwet.

Geschiktheid van de framinganalyse methode van Van Gorp (2007b; 2010)

De methode van Van Gorp (2007b; 2010) is geschikt voor dit onderzoek naar frames in teksten, omdat het concrete handvaten biedt om tekstuele middelen van framing in een boodschap te herkennen en zo een frame uit een tekst te kunnen herleiden. In Van Gorps framinganalyse methode wordt de nadruk gelegd op de taal die gebruikt wordt om een boodschap over te brengen en die taal zou verraden welke (oplossings-)actie een partij gerealiseerd wenst te zien. Talige elementen zoals metaforen en slagzinnen zijn een essentieel onderdeel van frames in boodschappen voor zowel Van Gorp (2007b; 2010) als Lakoff (2004; 2014) en de Bruijn (2011). De drie auteurs gaan ervanuit dat frames zichtbaar worden in taal en dat frames zijn gebaseerd op opvattingen en waardenpatronen. De methode is gebaseerd op deze gedachtegang, omdat de onderzoeker volgens deze methode moet beginnen met het aanwijzen van talige elementen om deze vervolgens te koppelen aan achterliggende opvattingen en waardenpatronen. Omdat de framinganalyse methode van Van Gorp (2007b; 2010) de gedachtegang van Lakoff (2004; 2014) en de Bruijn (2011) volgt, is de methode naar mijn idee geschikt om de beweringen van deze twee auteurs wat betreft een eventueel verschil in frameopbouw en frameoorsprong te checken.

De methode van Van Gorp (2007b; 2010) biedt de mogelijkheid om op een systematische manier frames te reconstrueren. De methode volgt de *grounded-theory* benadering die onder andere zegt dat gefundeerde theoretische stellingen kunnen worden opgesteld door een proces van gelijktijdig verzamelen, coderen en analyseren van het materiaal. Zoals in de werkwijze hieronder beschreven

wordt, verlopen de stappen in Van Gorps framinganalysemethode inderdaad simultaan. Ook is de methode als *constant comparative method* aan te duiden, omdat de onderzoeker het materiaal steeds opnieuw dient door te nemen en te vergelijken om de frames te reconstrueren.

Werkwijze van de framinganalysemethode van Van Gorp (2007b; 2010)

De framinganalysemethode van Van Gorp (2007b; 2010) is gefocust op het reconstrueren van frames via *framing* en *reasoning devices*. Een frame in een tekst kan als eerste herkend worden aan de *framing devices*: metaforen, voorbeelden, slagzinnen, karakterisering, afbeeldingen, woorden, cijfergegevens en stereotypen 'die alle naar het frame als omvattend idee verwijzen' (Van Gorp, 2007b; p. 14). De achterliggende opvattingen van een frame, de *reasoning devices*, hoeven niet expliciet in de tekst opgenomen te zijn. Deze opvattingen gaan over (1) de definiëring van de situatie, (2) de oorzaak, (3) een morele evaluatie en/of (4) de aanbeveling van een oplossing. De vier soorten *reasoning devices* komen overeen met de functies van framing die Gamson (1992) heeft onderscheiden. De *framing* en *reasoning devices* vormen samen een *frame package* oftewel het frame.

Er zijn vijf stappen in Van Gorps framinganalyse die moeten leiden tot een framematrix. De framematrix is een overzicht van de gevonden frames, oftewel *frame packages* bestaande uit *framing* en *reasoning devices*. De stappen in de framinganalyse hoeven niet chronologisch te verlopen, maar kunnen ook tegelijkertijd of naast elkaar verlopen (zie *grounded-theory* benadering). Door deze afwisseling van stappen kan de onderzoeker de codering van het analysemateriaal steeds bijstellen en verbeteren (zie *constant comparative method*). Om structuur te geven aan het vervolg van het onderzoek heb ik de stappen genummerd van 0 tot en met 4. Na de naam van de stap heb ik steeds de bijbehorende resultatenparagraaf weergegeven. De stappen in de framinganalyse van Van Gorp (2007b; 2010) zijn als volgt:

0 Strategisch verzamelen van analysemateriaal (paragraaf 3.5 Analyse materiaal)

Het verzamelen van analysemateriaal moet op strategische wijze gebeuren om inzicht te verkrijgen in frames die op verschillende vlakken een debat zouden domineren. Frames kunnen namelijk in verschillende vakgebieden en op verschillende momenten worden ingezet. Analyse materiaal dat zo'n breed beeld kan schetsen zijn bijvoorbeeld teksten van zogenaamde 'sponsors' zoals pressiegroepen en politieke partijen. Van hen kan verwacht worden dat ze binnen hun groep een bepaald frame bezigen.

1 Open coderen (paragraaf 4.1 Framing devices)

Bij het open coderen van het analysemateriaal haalt de onderzoeker *framing devices* uit de verzamelde teksten. Het gaat dan om tekstuele elementen die aansluiten bij het geframede onderwerp zoals metaforen, voorbeelden, slagzinnen, karakterisering, afbeeldingen, woorden, cijfergegevens en stereotypen. De onderzoeker werkt in deze stap nog per tekst. De resultaten van het open coderen bespreek ik in paragraaf 4.1 aan de hand van een tabel die eruitziet als tabel 3.1. De politieke partij geef ik weer om in de uiteindelijke framematrix (stap 4) makkelijker de koppeling tussen de partijen en de gekozen framing en *reasoning devices* te kunnen maken.

Tabel 3.1

Framing devices in teksten van politieke partijen n.a.v. open coderen

Tekst	<i>Framing devices</i>	Politieke partij
-------	------------------------	------------------

2 Axiaal coderen (paragraaf 4.2 Reasoning devices)

In de verzameling van de *framing devices* uit de verschillende teksten moet de onderzoeker patronen zien te vinden die onder overkoepelende ideeën geplaatst kunnen worden. De onderzoeker gaat dus niet per tekst aan de slag, maar neemt juist de verschillende teksten samen. Met het steeds weer zoeken naar overeenkomsten en verschillen in de *framing devices* in de verschillende teksten kan de onderzoeker de overkoepelende patronen ontdekken. De onderzoeker moet in het vergelijkingsproces steeds meer afstand nemen van de teksten om zo op een meer abstracte manier naar de teksten te kijken. Frames horen op het abstracte niveau uiteindelijk ook toepasbaar te zijn op andere situaties om bestempeld te worden als echt frame. De patronen die de onderzoeker vindt op abstract niveau zijn overkoepelende ideeën met (1) een definiëring van de situatie, (2) een oorzaak, (3) een morele evaluatie en/of (4) een aanbeveling van een oplossing, oftewel de *reasoning devices*. In paragraaf 4.2 presenteer ik de resultaten van de axiale codering in een tabel volgens de opmaak van tabel 3.2. Hierin geef ik de politieke partij niet weer om zo veel mogelijk te voorkomen dat ik door mijn ideeën over een partij beïnvloed word.

Tabel 3.2

Reasoning devices in teksten van politieke partijen n.a.v. axiaal coderen

Nummer overkoepelend idee			
Definiëring situatie	Oorzaak	Morele evaluatie	Aanbevolen oplossing

3 Selectief coderen en opstellen framematrix (paragraaf 4.3 Framematrix)

In deze stap wordt een overzicht van de frames in een framematrix gemaakt. De onderzoeker dient de *framing devices* uit stap 2 en de *reasoning devices* uit stap 3 te combineren tot verschillende *frame packages*, oftewel frames. Als eerste worden de kolommen voor de *reasoning devices* één voor één ingevuld. De onderzoeker zoekt vervolgens verbanden tussen de verschillende kolommen die samen ten grondslag kunnen liggen aan één overkoepelend idee. Deze *reasoning devices* zet de onderzoeker bij elkaar in één rij. Het kan voorkomen dat sommige *reasoning devices* niet worden opgenomen in de framematrix, omdat er geen verband gevonden kan worden met andere *reasoning devices*. De rij wordt hierna aangevuld met clusters van *framing devices* die passen bij het centrale idee van de desbetreffende rij. Samen vormt de rij van *reasoning* en *framing devices* een *frame package*. De *frame packages* horen wederzijds uitsluitend te zijn.

Om een *frame package* als frame te kunnen bestempelen, dient de onderzoeker nog een naam aan de *frame package* toe te kennen. Het toekennen van een naam is echter ook framing. Door zich bewust te zijn van dit feit en de geschiktheidstoets uit de volgende stap uit te voeren, kan de onderzoeker zo objectief mogelijk namen toekennen. De frames in dit onderzoek geef ik weer in paragraaf 4.3 in een framematrix die eruitziet zoals tabel 3.3.

Tabel 3.3

Framematrix van frame packages in teksten van politieke partijen

Framenaam					
Definiëring situatie	Oorzaak	Morele evaluatie	Aanbevolen oplossing	Framing devices	Politieke partijen

4 Geschiktheidstoets (paragraaf 4.4 Geschiktheidstoets)

In de vijfde stap checkt de onderzoeker de betrouwbaarheid van zijn geformuleerde frames. Dit wordt gedaan door te controleren of de gevonden frames functioneel en verklarend zijn. Hierbij zijn een vijftal criteria geformuleerd:

- 1 De onderzoeker moet de *frame packages* uitgebreid beschreven hebben om aan te tonen dat deze dominant zijn boven andere
- 2 De onderzoeker moet een situatie kunnen definiëren aan de hand van de frames
- 3 De onderzoeker moet de frames zo abstract geformuleerd hebben dat ze ook van toepassing kunnen zijn op een andere situatie

- 4 De onderzoeker moet de *frame packages* consistent geformuleerd hebben
- 5 De onderzoeker moet de frames zo geformuleerd hebben dat ze tot inzicht en begrip van een situatie leiden

Om na te gaan of de onderzoeker alle frames uit de teksten heeft gehaald, kan hij alle teksten spiegelen aan de gevonden frames. In paragraaf 4.4 geef ik per criterium weer hoe deze van toepassing is op mijn onderzoek.

Analyse frameopbouw (paragraaf 4.5 Analyse frameopbouw)

Wanneer de *frame packages* gevonden en uitgeschreven zijn, kan er aan de slag worden gegaan met de analyse van de frameopbouw. Voor de analyse van de frameopbouw zet ik de verschillende frames tegen elkaar af en vergelijk ze per *device* uit de kolommen van de framematrix. Aan het einde van de paragraaf verbind ik de resultaten van de analyse aan de beweringen over complexiteit en toegeëigende *framing devices* in de literatuurreview in hoofdstuk 2. De resultaten van de frameopbouwanalyse schrijf ik uit in paragraaf 4.5.

3.3 Analyse frameoorsprong

Nadat in hoofdstuk vier de frames zijn gevonden, uitgeschreven en vergeleken, kan nagegaan worden waar de frames hun oorsprong vinden. Om de oorsprong van de frames en meer bepaald de waardenpatronen waarop ze gebouwd zijn te achterhalen, vul ik de cascades in zoals Lakoff en Wehling (2012) dat deden. Dit moet leiden tot de diepste waarden die aan de frames ten grondslag liggen.

Geschiktheid van het invullen van cascades van Lakoff en Wehling (2012)

Het invullen van *cascades* zoals Lakoff en Wehling (2012) is een overzichtelijke stapsgewijze manier van het achterhalen van abstracte waardenpatronen. Net als bij de hierboven beschreven framinganalyse dient de onderzoekers steeds terug te keren naar de eerste concrete bevindingen, de morele evaluatie van de situatie, om tot een bevinding op abstract niveau te komen. De methode van het invullen van *cascades* is niet beschreven als analysemethode, maar de beschrijving met voorbeelden door de auteurs biedt genoeg aanknopingspunten voor mij als onderzoeker om het invullen van *cascades* als methode in dit onderzoek te gebruiken.

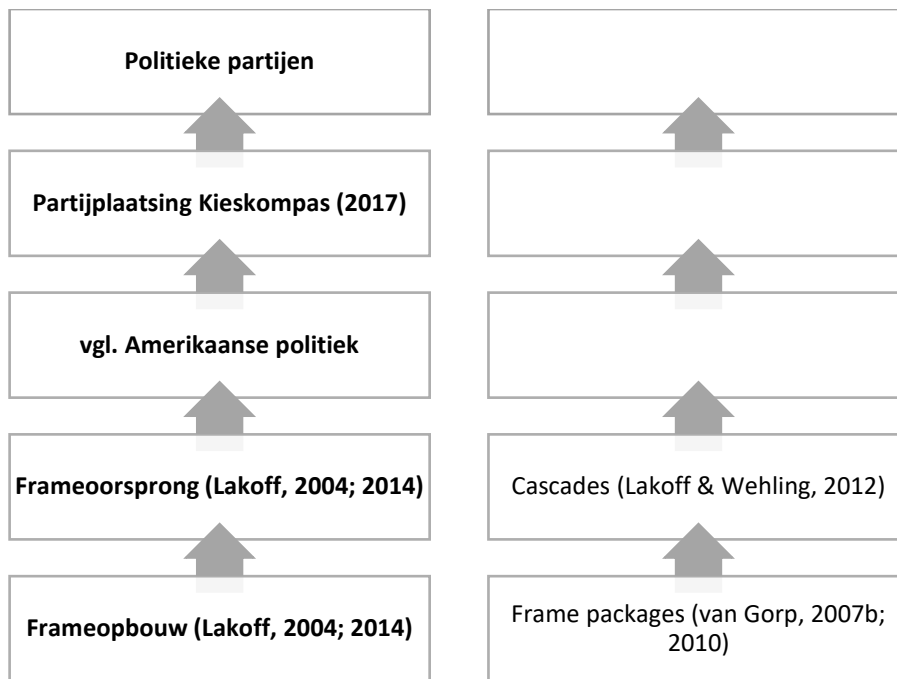
Werkwijze van het invullen van cascades van Lakoff en Wehling (2012)

Als startpunt van de *cascades* neem ik de morele evaluatie uit de framematrix. De morele evaluatie in de framematrix is namelijk de morele evaluatie van de framezender met betrekking tot de specifieke situatie van een Voltoidlevenwet. Vanaf het niveau van (1) de specifiek situatie redeneer ik, zoals Lakoff en Wehling (2012) dat doen, steeds abstracter door naar (2) het specifieke frame, (3) het algemene frame en (4) het waardenframe. Dit laatste niveau geeft de waarden waarop de frames gebaseerd zijn weer. De invulling van de *cascades* gebeurt naar eigen inzicht, aangezien het niet mogelijk is om in de hoofden van mensen te kijken. Uiteraard blijf ik zoveel mogelijk vasthouden aan de geventileerde uitspraken binnen het frame om zo dicht mogelijk bij de waarden van framegebruikers te blijven.

Na iedere *cascade* ga ik na of de waarden waarop de frames zijn gebaseerd toe te wijzen zijn aan het *nurterant-parentwaardenpatroon* of het *strict-fatherwaardenpatroon* van Lakoff (2004; 2014). Ik schrijf mijn gedachtegang over de toewijzing aan de Lakoffs waardenpatronen steeds uit, zodat de lezer deze kan volgen.

Uiteindelijk verbind ik in paragraaf 5.2 de resultaten van deze frameoorspronganalyse aan de verwachtingen over de frameoorsprong in waardenpatronen naar aanleiding van de literatuur in het tweede hoofdstuk.

Deze frameoorspronganalyse kan samen met de hiervoor besproken frameopbouwanalyse in het figuur van de redeneerlijn van dit onderzoek ingevuld worden. De analyses begin ik bij het meest zichtbare element van de redeneerlijn, namelijk de frameopbouw en meer bepaald de *framing devices*. Door middel van de framinganalyse methode van Van Gorp (2007b; 2010) stel ik een framematrix van *frame packages* op. De framematrix vormt de basis voor de analyse naar de oorsprong van de frames uitgevoerd door middel van het invullen van *cascades* van Lakoff en Wehling (2012). De analysemethoden in verhouding tot de redeneerlijn van dit onderzoek zijn afgebeeld in figuur 3.1.

Figuur 3.1. Analysemethoden in redeneerlijn in kwalitatief onderzoek naar framing over een mogelijke Voltooidlevenwet door Nederlandse politieke partijen.

3.4 Analyse materiaal

Het materiaal dat ik volgens de framinganalyse methode van Van Gorp (2007b; 2010) en de cascades van Lakoff en Wehling (2012) zal analyseren, is van vier Nederlandse politieke partijen: GroenLinks en SP versus SGP en VVD. Deze partijen zouden volgens het Kieskompas respectievelijk het links-progressieve vlak en het rechts-conservatieve vlak in het politieke landschap moeten representeren. Ik heb voor materiaal van slechts vier partijen gekozen om het onderzoek af te kunnen bakenen.

Volgens de redeneerlijn van dit onderzoek op basis van Lakoff (2004; 2014) en Kieskompas (2017) zouden de links-progressieve partijen GroenLinks en SP zich op andere waardenpatronen baseren dan de rechts-conservatieve partijen SGP en VVD en daarom verschillen in de opbouw van hun frames. GroenLinks en SP als links-progressieve partijen zouden hun frames baseren op het *nurterant-parent* waardenpatroon, terwijl de frames van rechts-conservatieve partijen SGP en VVD hun oorsprong zouden vinden in het *strict-father* waardenpatroon. GroenLinks en SP zouden daaruit volgend een complexe frameopbouw hebben en weinig eigen *framing devices* gebruiken. SGP en VVD kunnen juist een simpele frameopbouw met toegeëigende *framing devices* hanteren. De Bruijn (2011) ziet dit verschil in (kansen op) op framing tussen links(-progressief) en rechts(-conservatief) echter

niet. Om de beweringen van deze twee auteurs te checken is, een vergelijking in frameoorsprong en frameopbouw door links-progressieve GroenLinks en SP en rechts-conservatieve SGP en VVD interessant.

Voor de analyse van (geframede) uitspraken van de partijen GroenLinks, SGP, SP en VVD heb ik drie soorten bronnen gekozen: Tweede Kamerdebatten, verkiezingsprogramma's en webteksten. Dit is een strategische keuze zoals Van Gorp (2007b; 2010) beschrijft: drie soorten bronnen uit een andere tijdsperiode presenteren een breder beeld van de eventuele framing. In de Tweede Kamerdebatten, de verkiezingsprogramma's en de webteksten hebben de partijen de ruimte om hun opvattingen kenbaar te maken en eventueel aan framing te doen. De partijen hebben gelijke kans om hun opvattingen retorisch te framen, omdat ze zich kunnen voorbereiden op de Tweede Kamerdebatten en hun verkiezingsprogramma's en hun webteksten individueel opstellen. Het analysemateriaal is opgenomen in bijlage IV. De teksten die gebruikt zijn in dit onderzoek zijn de volgende:

- Handelingen van het debat over het rapport van de commissie-Schnabel over voltooid leven (Tweede Kamer, 2016-2017, 32647. nr. 14-3)
- Handelingen van het debat over het rapport van de commissie-Schnabel over voltooid leven (Tweede Kamer, 2016-2017, 32647. nr. 14-6)
- Verkiezingsprogramma's van GroenLinks, SGP, SP en VVD
- Standpunten over voltooid leven, levensbeëindiging en euthanasie op de websites van GroenLinks, SGP, SP en VVD

Bij het kiezen van het materiaal heb ik ook teksten over euthanasie in de verkiezingsprogramma's en op de websites meegenomen. In de teksten worden namelijk vaak standpunten over de euthanasie en een voltooid leven gecombineerd.

3.5 Kwaliteitscriteria

Kwaliteitscriteria voor kwalitatief onderzoek zijn onder andere een hoge betrouwbaarheid en validiteit. Ook de generaliseerbaarheid en de rol van de onderzoeker zijn elementen waarmee rekening gehouden moet worden om een kwalitatief goed onderzoek te doen. Hieronder pas ik ze toe op dit onderzoek.

Betrouwbaarheid en validiteit

In dit kwalitatieve onderzoek houd ik de begrippen validiteit en betrouwbaarheid aan zoals omschreven door Morse et al. (2002). Ze gaan in tegen het gebruik van de standaarden voor externe post hoc-evaluaties, zoals ooit naar aanleiding van artikelen van Guba en Lincoln (bijvoorbeeld Guba & Lincoln, 1981; Lincoln & Guba 1985) werd gesteld. Morse et al. (2002) pleiten voor interne ‘*constructive*’ evaluatie: een onderzoeker dient zelf strategieën voor het waarborgen van betrouwbaarheid en validiteit op te nemen en aan te houden gedurende het onderzoek. Ze ontwikkelden een aantal verificatiestrategieën voor een onderzoeker om betrouwbaarheid en validiteit in zijn kwalitatieve onderzoek te waarborgen. Hieronder ga ik kort in op de verificatiestrategieën van Morse et al. (2002) die ik toepas in mijn onderzoek en hoe ik dat doe:

1 Methodologische coherentie

Congruentie tussen de vraag en de onderdelen van de methode heb ik getracht te creëren en visualiseren door het opzetten van een redeneerlijn. De redeneerlijn heb ik opgesteld aan het einde van de literatuurreview in paragraaf zeven en laat ik terugkomen in dit methodehoofdstuk in paragraaf drie, waarbij ik de analysemethodes per element van de redeneerlijn heb ingevuld.

2 Gelijktijdig verzamelen en analyseren van data

Het reconstrueren van de frames met Van Gorps framinganalyse methode (2007b; 2010) volgt precies deze tweede verificatiestrategie, die zegt dat er interactie moet zijn tussen wat de onderzoeker al weet en wat de onderzoeker wil weten. De methode op basis van de *grounded-theory* benadering vraagt namelijk om ‘het simultaan verlopende proces van verzamelen, coderen en analyseren’ (Van Gorp; 2007b; p.15) zoals beschreven in paragraaf twee van dit hoofdstuk.

3 Theoretisch denken

Het denken in ‘*macro-micro perspectives*’ (Morse et al., 2002; p. 18) is ook de werkwijze van Van Gorp (2007b; 2010). Zijn framinganalyse methode aan de hand van een *constant comparative method* vraagt, zoals beschreven in paragraaf twee, een afwisseling van concrete en abstracte analyse door de onderzoeker. Ook het invullen van de *cascades* is in zekere zin theoretisch denken: van de concrete specifieke situaties redeneer ik naar de abstracte waardenpatronen. Daarbij schakel ik steeds tussen de concrete en abstracte elementen om er zeker van te zijn dat ik de juiste lijn volg.

4 Theorieontwikkeling

Bestaande framingtheorie vul ik met dit onderzoek aan in plaats van dat ik het als ‘*template*’ overneem

zoals door Morse et al. (2002) sterk afgeraden wordt. Ik ga in dit onderzoek juist na of de beweringen over framing van Lakoff (2004; 2014) en de Bruijn (2011) geldig zijn voor het huidige Nederlandse politieke landschap. Zoals deze laatste verificatiestrategie voorschrijft, verbind ik de concrete data van dit onderzoek uiteindelijk aan de abstracte beweringen van deze auteurs.

Generaliseerbaarheid

Onder de validiteit van onderzoek valt ook haar generaliseerbaarheid naar andere (onderzoeks)situaties. Dit onderzoek kan een bijdrage leveren aan de studie naar framing door Nederlandse politieke partijen, maar het is niet zo dat de bevindingen in hoge mate te generaliseren zijn. Met andere woorden: de bevindingen van dit onderzoek gelden niet als theoretische stellingen voor andere onderzoeken. Dit kan pas wanneer er steeds meer onderzoek dezelfde uitkomsten laat zien en er een punt van verzadiging is bereikt (Boeije, 2005; 74). Dit onderzoek kan zoals gezegd wel een (kleine) bijdrage leveren aan framingonderzoek.

Rol van de onderzoeker

Zoals blijkt uit de literatuurreview, is een onderzoeker niet vrij van mentale en culturele frames en zal een onderzoeker ook doen aan (on)bewuste framing. Het is dan ook niet uit te sluiten dat mijn eigen mentale en culturele frames over de Nederlandse politiek dit onderzoek beïnvloeden. Ik heb op basis van mijn frames bijvoorbeeld bepaalde verwachtingen over frameopbouw en frameoorsprong van specifieke politieke partijen kunnen ontwikkelen. Vooral in de eerste stap van dit onderzoek, het verzamelen van *framing devices*, zou ik verwachte *framing devices* eerder kunnen opmerken dan onverwachte *framing devices*. Mijn frames over de Nederlandse politiek kunnen ook hun weerslag hebben op de interpretaties in de analyses van de frameopbouw en frameoorsprong. Door me steeds bewust te zijn van mijn eigen mentale en culturele frames tracht ik dit onderzoek op een zo objectief mogelijke manier uit te voeren. Ik laat mijn gedachtegang zien door al mijn stappen in het onderzoek uitgebreid te beschrijven, zodat de lezer na kan gaan hoe ik mijn rol als zo objectief mogelijke onderzoeker invul.

4 Analyse frameopbouw

In dit hoofdstuk beschrijf ik de gevonden frames over een mogelijke Voltloodlevenwet aan de hand van de framinganalyse die ik uitvoerde op het onderzoeksmateriaal. Aan het einde van dit hoofdstuk ga ik na of de verwachtingen over de frameopbouw naar aanleiding van de literatuur uitgekomen zijn.

Nadat ik in paragraaf 3.5 het analysemateriaal gekozen heb (stap 0), kan begonnen worden met het reconstrueren van de frames. In dit hoofdstuk reconstrueer ik de frames volgens de stappen van Van Gorps framinganalyse methode (2007b; 2010). Als eerste ga ik kort in op de gevonden *framing devices* (stap 1) in paragraaf één en de gevonden *reasoning devices* (stap 2) in paragraaf twee. Daarna beschrijf ik in paragraaf drie de gevonden frames aan de hand van de framematrix (stap 3). In de vierde paragraaf controleer ik de betrouwbaarheid van de frames in de zogeheten geschiktheidstoets (stap 5). Tot slot zet ik in de zesde paragraaf de verwachtingen op basis van de redeneerlijn af tegen de resultaten uit voorgaande paragrafen.

4.1 Framing devices

Stap 1 in de framinganalyse methode van Van Gorp (open coderen) heeft een overzicht van de gebruikte *framing devices* opgeleverd. De in totaal 96 korte teksten bevatten bijna allemaal *framing devices*. Enkele *framing devices* zijn bijvoorbeeld ‘persoonlijke keuze’ en ‘het leven als geschenk van God’. Het overzicht van de *framing devices* is te vinden in bijlage I.

4.2 Reasoning devices

In stap 2 van de framinganalyse (axiaal coderen) heb ik een aantal *reasoning devices* samengebracht in vijf overkoepelende ideeën. De vijf verschillende definiëringen van een mogelijke Voltloodlevenwet zijn als volgt:

- 1 Een Voltloodlevenwet biedt mensen de mogelijkheid om zelf een keuze te maken over wanneer hun leven eindigt
- 2 Door een Voltloodlevenwet voelen ouderen zich gedwongen te kiezen om uit het leven te stappen

- 3 Een Voltooidlevenwet gaat voorbij aan de echte redenen dat een oudere/iemand euthanasie wil
- 4 Met een Voltooidlevenwet speelt de overheid voor God
- 5 Een Voltooidlevenwet (zonder leeftijdsgrens) gaat in tegen de maatschappelijke discussie over een voltooid leven-wet voor ouderen

Het overzicht van de *reasoning devices* is te vinden in bijlage II.

4.3 Framematrix

In stap 3 van de framinganalyse heb ik de overzichten van de framing en reasoning devices samengevoegd tot een framematrix. Een framematrix van vijf frames met een eigen naam is ontstaan: (1) het autonoom-individuframe, (2) het levensbedreigende-drukframe, (3) het sociale-oorzakenframe, (4) het overheid-is-niet-Godframe en (5) het maatschappelijk-debat-en-prominentenframe.

De vijf frames beschrijf ik door de *reasoning* en *framing devices* in de framematrix te bespreken met voorbeelden uit het analysemateriaal. In de voorbeelden van de *reasoning devices* heb ik ook steeds de bijpassende *framing devices* gemarkeerd. Achter de voorbeelden wordt steeds de partij en tussen haakjes het materiaalnummer aangegeven.

Autonoom-individuframe

Politieke partijen

De zenders van dit frame zijn VVD en GroenLinks. De laatstgenoemde politieke partij gaat in dit frame het 'verst'.

Definiëring situatie

VVD en GroenLinks leggen de nadruk op het zelfbeschikkingsrecht van het individu. Een Voltooidlevenwet biedt individuen de mogelijkheid een keuze te maken over hun eigen dood. De VVD legt de nadruk op individuele keuzes vooral in het verkiezingsprogramma en op de website, maar minder in het debat:

Iedereen moet de **mogelijkheid** hebben om zelf te **kiezen** voor een waardig levenseinde. [...] Toch zijn er mensen die nu geen hulp kunnen krijgen bij het door hen

gewenste levenseinde. Wij steunen uitbreiding van de mogelijkheden om voor iedereen een oplossing te vinden die recht doet aan de **individuele wensen**. Ook voor mensen met een voltooid leven zonder medische oorzaak. – VVD (tekst 1)

Oorzaak

De framezenders zien de oorzaak van de situatie, zoals zij die gedefinieerd hebben, in de idee dat een Voltooidlevenwet tegemoetkomt aan mensen die geen mogelijkheden meer zien om hun leven zo in te vullen als zij dat willen.

Morele evaluatie

In het frame wordt de situatie geëvalueerd vanuit de moraal dat het goed is dat de autonome mens zelf keuzes maakt over het leven en de dood.

Aanbevolen oplossing

In het autonoom-individuframe bevelen de partijen aan een Voltooidlevenwet aan te nemen. VVD benadrukt dat een wet er pas zou kunnen komen na lang 'wikken en wegen' en 'met allerlei randvoorwaarden'.

GroenLinks gaat een stap verder in het Tweede Kamerdebat en geeft aan dat de leeftijdsgrens uit het wetsvoorstel gehaald kan worden. Niet alleen ouderen, maar ieder mens zou een vrije keuze moeten hebben over leven en dood:

[...] Ook wil het kabinet een leeftijdsgrens instellen. Je zou je kunnen afvragen of een voorstel dat uitgaat van **zelfbeschikking met dergelijke grenzen** niet al bij voorbaat te veel gesloten is. – GroenLinks (tekst 41)

Er zijn bijvoorbeeld ook mensen die zeggen: ik begrijp dat getoetst wordt of mijn **wens** weloverwogen is, maar het besluit, de handeling om het te doen en om te zeggen "geef mij zo'n pil en ik wil het dan zelf doen" zou eigenlijk de **ultieme zelfbeschikking** zijn. Ik lees het kabinetsvoorstel nu zo dat dat toch iets beperkter is. Ik zal het kabinet daar ook naar vragen. – GroenLinks (tekst 27)

Framing devices

In dit frame wordt gebruikgemaakt van *framing devices* als 'kiezen', 'persoonlijk', 'individu', 'wens'

‘zelfbeschikkingsrecht’ en ‘eigen leven inrichten’.

Het overzicht van het autonoom-individuframe zoals dat opgenomen is in de framematrix (bijlage III) is in tabel 4.1 te zien.

Tabel 4.1

Overzicht van autonoom-individuframe met reasoning en framing devices

Autonoom individu					
Definiëring situatie	Oorzaak	Morele evaluatie	Aanbevolen oplossing	Framing devices	Politieke partijen
Een Voltooidlevenwet biedt mensen de mogelijkheid om zelf een keuze te maken over wanneer hun leven eindigt	Een Voltooidlevenwet komt tegemoet aan mensen die geen mogelijkheden meer zien om hun leven in te vullen zoals zij dat willen	De autonome mens hoort zelf keuzes maken over het leven en de dood	Het voorstel voor een Voltooidlevenwet aannemen en eventueel geen leeftijdsgrens opnemen	Keuze; persoonlijk; zwaarwegende recht op zelfbeschikking; voltooid leven; autonomie; individu; menswaardig levenseinde; lijden aan het leven; existentiële eenzaamheid; eigen leven inrichten; klaar zijn met het leven; wachten op de dood; regie over het leven; leven heeft geen waarde meer; hulp vragen en bieden; aan oprecht(e)/legitiem(e) verzoek /wens voldoen; optie; mogelijkheid; duurzame/persistente wens; mooi, rijk leven gehad; helpen; wanhoop; weloverwogen	VVD, Groen-Links

Levensbedreigende-drukframe

Politieke partijen

Om het verhaal van VVD te bestrijden, hanteren SP en in mindere mate ook SGP het levensbedreigende-drukframe.

Definiëring situatie

De partijen vinden dat een Voltooidlevenwet met leeftijdsgrens ouderen zou dwingen te kiezen om

uit het leven te stappen. Door de leeftijdsgrens die ingevoerd zou worden, krijgen ouderen namelijk de idee dat hun leven er na het bereiken van deze leeftijdsgrens niet meer toe doet.

Ik vrees dat onze samenleving het normaal of zelfs natuurlijk kan gaan vinden dat mensen uit het leven stappen als zij oud worden of moeite hebben met het vinden van een goede levensinvulling. [...] Daarom vraag ik het kabinet of het dit **levensgrote risico** ziet dat er — vaak niet zo openlijk, maar wel subtiel — druk op **kwetsbare mensen** kan ontstaan om te **kiezen voor de dood** en dat dit als het ware in de cultuur gaat zitten. – SGP (tekst 46)

De zelfbeschikking van de een kan leiden tot **hoge druk** op de ander. – SP (tekst 91)

Oorzaak

De oorzaak van het probleem in het levensbedreigende-drukframe is dat een leeftijdsgrens in de wet aangeeft dat vanaf dat moment het leven niet meer waardevol is. Mensen vanaf deze leeftijd hoeven niet meer te leven.

Morele evaluatie

De gebruikers van het frame zien ouderen als even waardevol als ieder ander in de samenleving. Ze horen gelijk behandeld te worden. Door de wet worden ze echter als minderwaardig bestempeld.

Aanbevolen oplossing

De partijen vinden dat de overheid geen verschil moet maken in de behandeling van mensen op basis van leeftijd. Een oplossing buiten het niet aannemen van een Voltooidlevenwet met leeftijdsgrens wordt specifiek voor dit probleem niet geboden. Er wordt wel één keer aangegeven dat de leeftijdsgrens eigenlijk niet zou moeten gelden als alle mensen gelijk beoordeeld worden. Echter, daarbij wordt meteen een voorbeeld gegeven van een jong iemand, van wie de spreker niet wil dat deze sterft. Een mogelijke oplossing kan wel gevonden worden in het andere frame dat de twee partijen aanwenden: het sociale-oorzakenframe.

Framing devices

Dit frame wordt gekenmerkt door *framing devices* als 'hoge druk op gehele groep ouderen en samenleving', 'grote impact' en 'positionering van ouderen in de samenleving'.

In onderstaande tabel uit de framematrix (bijlage III) is te zien hoe het levensbedreigende-drukframe is opgebouwd.

Tabel 4.2

Overzicht van levensbedreigende-drukframe met reasoning en framing devices

Levensbedreigende druk [counterframe bij autonoom-individuframe]					
Definiëring situatie	Oorzaak	Morele evaluatie	Aanbevolen oplossing	Framing devices	Politieke partijen
Door een Voltooidlevenwet voelen ouderen zich gedwongen te kiezen om uit het leven te stappen	Een Voltooidlev enwet geeft aan dat iemands leven vanaf een bepaalde leeftijd voltooid kan zijn en dat mensen boven deze leeftijd niet meer hoeven te leven	Ouderen zijn net zo waardevol als anderen in de samenleving en horen gelijk behandeld te worden	Zie sociale oorzaken-frame Eventueel een Voltooidlevew et niet aannemen	Hoge druk op gehele groep ouderen en samenleving; grote impact; als wij onder bepaalde omstandigheden erin meegaan dat iemands leven niet meer zinvol is en niet meer de moeite waard is, dan vind ik dat een heel aangrijpende werkelijkheid; positionering van ouderen in de samenleving; maatschappelijk klimaat	SP, SGP

Sociale-oorzakenframe

Politieke partijen

SGP en SP gaan in de uiting van hun visies over een Voltooidlevenwet in op de sociale oorzaken van een doodswens. SGP is de hoofzender van het sociale-oorzakenframe.

Definiëring situatie

Het sociale-oorzakenframe is een uitgebreid frame waarin verschillende definiëringen en oorzaken in elkaar overlopen. Duidelijk is in ieder geval dat binnen het sociale-oorzakenframe uitgegaan wordt van de idee dat een Voltooidlevenwet voorbijgaat aan de echte redenen dat mensen en meer bepaald ouderen een doodswens hebben.

Oorzaken

Volgens SGP moet er dieper gegraven worden om de echte reden van een doodswens te zien. De partij

benadrukt onder andere de ervaren eenzaamheid van ouderen:

Maar wie **dieper graaft**, ontdekt dat er achter die zogenaamd 'autonome' mens vaak een **enorme kwetsbaarheid schuilgaat**. Dan kom je **eenzaamheid** tegen. Het **gevoel er niet meer toe te doen**. Een **blok aan het been** te zijn van de eigen kinderen. Of de **vrees om de maatschappij teveel te kosten**. – SGP (tekst 9)

SP legt de nadruk op een worsteling met het leven, waarvan mensen zouden denken dat deze alleen met een 'stervenshulpverlener' besproken kan worden. Mensen die worstelen met het leven hebben vaak problemen in sociale relaties:

Het trof mij dat iemand tegen mij zei: ik kan de **worsteling met het leven** niet bespreken, maar de uitweg uit het leven wel. Het is onvoldoende bekend dat je dit kunt bespreken zonder **financiële drempels**. – SP (tekst 77)

[...] Els van Wijngaarden in haar promotieonderzoek [...] stelt vast dat lijden aan het leven zeker bestaat, maar dat dit gepaard gaat met **marginalisatie van het bestaan**: deze mensen hebben een diep gevoel van **overbodigheid**, omdat **de wederkerigheid met de samenleving is weggevallen**. En de **angst voor afhankelijkheid** is groot. – SP (tekst 40)

In dit frame wordt ook de Euthanasiewet betrokken. De Euthanasiewet biedt namelijk al genoeg ruimte voor mensen die wel echt medisch of psychisch lijden. De kleine groep die niet medisch of psychisch lijdt en beroep zou doen op een Voltooidlevenwet heeft een stervenswens vanwege sociaal-relatieve redenen. Deze oorzaken kunnen echter aangepakt worden, waardoor een Voltooidlevenwet niet nodig is. Ook ontwikkelt de Euthanasiewet zich, waardoor er voldaan kan worden aan een stervenswens op basis van verschillende redenen:

Zowel de commissie van wijzen als Els van Wijngaarden stelt dat het gaat om een **kleine groep mensen met een stervenswens** die niet onder de **reikwijdte van de euthanasiewet** valt. [...] Zou het niet wijs zijn eerst nader te onderzoeken waarom mensen lijden aan het leven en welke andere zaken mogelijk zijn dan het bieden van de **onomkeerbare oplossing**? Zijn de ministers bereid om dit onderzoek te doen en de verdere **ontwikkeling van de euthanasiewet** af te wachten? – SP (tekst 40)

Morele evaluatie

In dit frame komen twee morele evaluaties voor. De ene evaluatie zegt dat mensen die worstelen met het leven aandacht, liefde en goede zorg horen te ontvangen van de samenleving. De andere evaluatie gaat in op de Euthanasiewet: deze wet komt al tegemoet aan de grootste groep mensen met een doodswens.

Aanbevolen oplossing

In dit frame wordt aangeraden de onderliggende redenen van een doodswens aan te pakken. Zo kunnen eenzaamheid en problemen met sociale relaties voorkomen worden door maatschappelijke organisaties en moet duidelijk worden dat bij een worsteling met het leven gepraat kan worden met een professional zonder financiële drempel. Ook het onderzoeken van wat de oorzaken van een doodswens zijn behoort tot mogelijke oplossingen die in het sociale-oorzakenframe worden aangedragen:

De SGP wil daarom veel meer dan nu gebeurt inzetten op het tegengaan van de **onderliggende eenzaamheid en een herwaardering van de ouderdom**. De overheid moet gemeenten, maatschappelijke organisaties en kerken daarom stimuleren om de **eenzaamheid onder mensen** te bestrijden. – SGP (tekst 9)

Ik lees dat de commissie van wijzen en Els van Wijngaarden erop uitkomen dat lijden, hoe zwaar dat ook is, te maken heeft met de **omgeving**. Als uit groter kwalitatief maatschappelijk onderzoek blijkt dat wij niet die wet nodig hebben, maar andere investeringen in onze samenleving, vind ik dat ook relevant. Is de minister bereid om dat onderzoek te doen? – SP (tekst 80)

Framing devices

In dit frame worden *framing devices* als 'lijden aan het leven gaat gepaard met marginalisatie van het bestaan'; 'worstelen met het leven', 'kostenpost voor de samenleving' en 'dieper graven naar onderliggende problemen' aangewend.

Een overzicht van de opbouw van het sociale-oorzakenframe zoals dat in de framematrix (bijlage III) is opgenomen, is in tabel 4.3 weergegeven.

Tabel 4.3

Overzicht van sociale-oorzakenframe met reasoning en framing devices

Sociale oorzaken					
Definiëring situatie	Oorzaak	Morele evaluatie	Aanbevolen oplossing	Framing devices	Politieke partijen
Een voltooidlevenwet gaat voorbij aan de echte redenen dat een oudere/iemand euthanasie wil	<p>Ouderen met een doodswens zijn eenzaam, voelen zich overbodig, hebben veel verlieservaringen meegemaakt, hebben problemen met sociale relaties, krijgen ontoereikende zorg, vinden het moeilijk afhankelijk te zijn en voelen zich een kostenpost voor de samenleving</p> <p>Mensen met een doodswens worstelen met het leven. De kleine groep mensen die hun leven voltooid acht, valt onder de groep met sociaal-relatieve problemen zoals hieronder beschreven. Een Voltooidlevenwet zou de Euthanasiewet alleen maar in de weg staan</p>	<p>Mensen die worstelen met het leven horen aandacht, liefde en goede zorg te ontvangen van de samenleving</p> <p>De Euthanasiewet komt al tegemoet aan de grootste groep mensen met een doodswens</p>	<p>Bij mensen duidelijk krijgen dat ze de worsteling in hun leven kunnen bespreken zonder financiële drempels</p> <p>Onderliggende redenen van een doodswens aanpakken</p> <p>Onderzoek laten uitvoeren naar de redenen van het voltooid achten van het leven</p> <p>Euthanasiewet zich laten ontwikkelen</p>	<p>Levenslust; overlevingsdrang; lijden aan het leven gaat gepaard met marginalisatie van het bestaan; worstelen met het leven; als het leven moeilijk wordt, moeten we mensen, medemensen niet prijsgeven aan de dood; kwetsbaarheid; blok aan het been; kostenpost voor de samenleving; sociale/relatieve oorzaken; doodswens kan veranderen; dieper graven naar onderliggende redenen; verlieservaringen; eenzaamheid; druk ervaren; zorgkosten; overbodig; problemen onder ouderen; wederkerigheid met de samenleving is weggefallen onomkeerbare oplossing; samenleving; zorgvuldige praktijk van Euthanasiewet aantasten; kleine groep</p>	SGP, SP

Overheid-is-niet-Godframe

Politieke partijen

Het overheid-is-niet-Godframe wordt door SGP ingezet.

Definiëring situatie

SGP ondersteemt de rol van God in het leven en de dood. Het aanwijzen van wie mag leven en wie doodgaat is een taak van God en niet van de overheid. De partij spreekt uit dat de overheid zich als God gaat gedragen wanneer ze zou bepalen wanneer iemand dood mag of niet:

Ik zou bijna zeggen dat je God zou moeten zijn om dat te kunnen beoordelen. Het is toch een **bovenmenselijke opgave** om te bepalen wie wanneer het recht heeft om er een einde aan te maken? – SGP (tekst 56)

Oorzaken

In het frame is God de enige die mag beslissen over de dood van de mens. De overheid heeft de rol van God overgenomen door zich het recht van God op beslissen wie wanneer dood mag gaan toe te eigenen.

Morele evaluatie

De moreel achter het overheid-is-niet-Godframe is af te leiden uit de bovenstaande quote. In het frame wordt vastgehouden aan de idee dat de mens niet hoort te bepalen wie wanneer doodgaat, maar dat de taak van God is. Het is een bovenmenselijke opgave om te oordelen over de dood.

Aanbevolen oplossing

De partij beveelt aan het voorstel niet aan te nemen en ook de Euthanasiewet in te trekken:

De SGP is tegen de **plannen om de deur te openen voor hulp bij zelfdoding voor mensen die lijden 'aan het leven zelf'**. Het is de overtuiging van de SGP dat **het leven van ieder mens als schepsel van God waardevol en kostbaar** is. – SGP (tekst 9)

Het zou natuurlijk het allerbeste zijn als de 'Euthanasiewet' zou worden ingetrokken. Daar lijkt vooralsnog geen meerderheid voor te zijn. Daarom wil de SGP de volgende maatregelen [...] – SGP (tekst 7)

Framing devices

In dit frame gebruikt de SGP *framing devices* als ‘het leven is een kostbaar geschenk van God’, ‘het oprekken van de euthanasiepraktijk’ en ‘leven van ieder mens als schepsel van God’.

Tabel 4.4 uit de framematrix (bijlage III) laat zien hoe het overheid-is-niet-Godframe is opgebouwd.

Tabel 4.4

Overzicht van sociale-oorzakenframe met reasoning en framing devices

Overheid is niet God					
Definiëring situatie	Oorzaak	Morele evaluatie	Aanbevolen oplossing	Framing devices	Politieke partijen
Met een Voltooidlevenwet speelt de overheid voor God	De overheid neemt Gods rol over door te beslissen over leven en dood c.q. toestemming te geven voor dood	Het is een bovenmenselijk opgave om te bepalen wie wanneer het recht heeft om er een einde aan te maken	Het voorstel voor een Voltooidlevenwet moet van tafel en liefst ook de Euthanasiewet	Het leven is een kostbaar geschenk van God; hellend vlak; levensgevaarlijke ontwikkeling; voortijdige dood; steeds verder oprekken van de euthanasiepraktijk; leven van ieder mens als schepsel van God; noodzakelijke eerbied voor het leven; als je nee zegt tegen de dood, zeg je ja tegen het leven; wissel dreigt omgezet te worden; deur openen	SGP

Maatschappelijk-debat-en-prominentenframe

Politieke partijen

Zenders van het maatschappelijk-debat-en-prominentenframe zijn SP en in iets mindere mate SGP.

Definiëring situatie

SP en SGP maken in de debatten duidelijk dat ze vinden dat het kabinet met een Voltooidlevenwet niet de lijn van het maatschappelijke debat en commissie-Schnabel volgt. De beide partijen benadrukken dat het kabinet met een Voltooidlevenwet ingaat tegen het advies van commissie-

Schnabel en vragen zich af of het kabinet andere instanties heeft geraadpleegd.

Veel bezonken wijsheid komen we ook tegen in het rapport van de commissie-Schnabel. De commissie geeft in een helder en unaniem rapport het dringende advies: begin er niet aan! Ik vind het onbegrijpelijk en zeer teleurstellend dat het kabinet dit gedegen advies in de wind slaat zonder de fundamentele kritiek te weerleggen en in de nadagen van het kabinet met zo'n vergaand voorstel komt. Hoe is het kabinet eigenlijk tot dit onverwachte standpunt gekomen? Met welke organisaties is gesproken? Waar heeft het kabinet steun en draagvlak gevonden, behalve bij de NVVE? – SGP (tekst 42)

SP geeft aan dat een Voltooidlevenwet, die voor iedereen en niet specifiek voor ouderen geldt, niet het maatschappelijke debat reflecteert. De partij vraagt zich af of er een leeftijdsgrens opgenomen zal worden en geeft aan dat als een relevante onderdeel van haar standpunt te zien.

De minister heeft het hier weer over ouderen, net als bij Nieuwsuur en gisteren op de radio, maar in de brief staat dat niet. Ik heb er wel behoefte aan om dat kader te kennen, ook omdat de maatschappelijke discussie, het burgerinitiatief en het advies van de commissie van wijzen over ouderen met een stervenswens gaan – SP (tekst 61b)

Oorzaken

De partijen zien de oorzaak van het door hun gedefinieerde probleem in de idee dat het kabinet geen rekening heeft gehouden met de stand van het maatschappelijke debat en de aanbevelingen van commissie-Schnabel heeft genegeerd. De maatschappelijke discussie is altijd over ouderen gegaan, maar in het voorstel is niet goed duidelijk of het echt alleen om ouderen gaat. Met het voorstel gaat het kabinet zelfs in tegen het advies van commissie-Schnabel. De partijen suggereren daarnaast dat het kabinet alleen met de Nederlandse Vereniging voor een Vrijwillig Levenseinde (vóór een Voltooidlevenwet) gesproken heeft door zich in het debat hardop af te vragen wie het kabinet eigenlijk nog meer gesproken heeft.

Morele evaluatie

In het frame wordt aangenomen dat een wet zich op basis van een maatschappelijk debat en de bevindingen en meningen van prominenten hoort te vormen. De wet moet representeren wat de

burger en prominenten op dat moment goed vinden.

Aanbevolen oplossing

In dit frame ligt een oplossing van het probleem in het volgen van het advies van commissie-Schnabel. SP en SGP vinden een Voltooidlevenwet op basis van de bevindingen van commissie-Schnabel (voorlopig) onwenselijk.

Framing devices

In dit frame zijn weinig tot geen *framing devices* te vinden die specifiek over een voltooid leven of een Voltooidlevenwet gaan. Wel zijn positieve metaforische uitspraken te vinden over commissie-Schnabel (bijvoorbeeld ‘doorwrocht rapport’ – SP (tekst 40)) en negatieve metaforische uitspraken over het niet volgen van het advies van commissie-Schnabel (bijvoorbeeld ‘in de wind slaan’ – SGP (tekst 42)).

Een overzicht van alle *devices* in de opbouw van het maatschappelijk-debat-en-prominentenframe uit de framematrix (bijlage III) is in tabel 4.5 te zien.

Tabel 4.5

Overzicht van maatschappelijk-debat-en-prominentenframe met reasoning en framing devices

Maatschappelijk debat en prominenten					
Definiëring situatie	Oorzaak	Morele evaluatie	Aanbevolen oplossing	Framing devices	Politieke partijen
Een Voltooidlevenwet (zonder leeftijdsgrens) gaat in tegen de maatschappelijke discussie over een Voltooidlevenwet voor ouderen	De maatschappelijke discussie ging altijd over ouderen Een Voltooidlevenwet gaat in tegen het advies van commissie-Schnabel en gaat voorbij aan de mening van andere organisaties dan de NVVE	Een maatschappelijk debat en bevindingen van prominente instanties en personen horen de basis te vormen voor een wet	Advies van commissie-Schnabel volgen Het maatschappelijk debat blijven volgen	[metaforische uitspraken over commissie-Schnabel en het niet volgen van haar advies]	SP, SGP

Counterframes

Sommige van de besproken frames zijn counterframes: frames die de situatie anders definiëren en

ingezet worden om het frame van de ander te bestrijden (Van Gorp, 2013). In een counterframe reageert de zender op het frame van zijn tegenstander en probeert een nieuwe en andere definiëring van de situatie neer te zetten. In deze analyse is het levensbedreigende-drukframe een counterframe op het autonoom-individuframe. Er wordt namelijk meerdere keren aangegeven dat een vrije keuze voor de één een hoge druk op de ander betekent. Ook het maatschappelijk-debat-en-prominentenframe schat ik in als een counterframe, maar dan op een frame in teksten van partijen die niet in dit onderzoek zijn meegenomen.

4.4 Geschiktheidstoets

De betrouwbaarheid van de gevonden frames kan getoetst worden aan de hand van de betrouwbaarheidscriteria uit Van Gorp's framinganalyse methode (stap 5). Hieronder licht ik toe hoe de vijf betrouwbaarheidscriteria van toepassing zijn op de gevonden frames in dit onderzoek.

- 1 *De onderzoeker moet de frame packages uitgebreid beschreven hebben om aan te tonen dat deze dominant zijn boven andere*

De uitgebreide beschrijving van de *frame packages* per *device* is te vinden in dit hoofdstuk.

- 2 *De onderzoeker moet een situatie kunnen definiëren aan de hand van de frames*

Het definiëren van de situatie kan ook gebeuren aan de hand van de uitgebreide beschrijving van de frames in dit hoofdstuk. De doorvoering van een Voltooidlevenwet kan bijvoorbeeld gedefinieerd worden als een kans op een persoonlijke dood (autonoom-individuframe) of als een goedkope oplossing voor ouderen met sociale problemen (sociale-oorzakenframe).

- 3 *De onderzoeker moet de frames zo abstract geformuleerd hebben dat ze ook van toepassing kunnen zijn op een andere situatie*

Deze betrouwbaarheidstest heb ik uitgevoerd door de frames toe te passen op een ander actueel thema tijdens de tweede Kamerverkiezingen van 2017, namelijk ervaren overlast door vluchtelingen in Nederland. Volgens het sociale-oorzakenframe zou het vluchtelingen kunnen ontbreken aan sociale contacten in Nederland en moet de overheid zoeken naar oplossingen voor dit sociale probleem. Wie het maatschappelijk-debat-en-prominentenframe aanwendt, zou onder andere kunnen zeggen dat er goed geluisterd moet worden naar de bevolking om duidelijk te krijgen wat de problematiek is en hoe deze aangepakt moet worden.

4 *De onderzoeker moet de frame packages consistent geformuleerd hebben*

Alle (beschrijvingen van) frames heb ik opgesteld volgens de uitgezette lijn in het methodehoofdstuk. De frames zijn dan ook consistent uitgewerkt in de volgende volgorde: (1) definiëring situatie, (2) oorzaak, (3) morele evaluatie, (4) aanbevolen oplossing, (5) *framing devices* en (6) politieke partijen.

5 *De onderzoeker moet de frames zo geformuleerd hebben dat ze tot inzicht en begrip van een situatie leiden*

Ook voor dit criterium verwijst ik terug naar de uitgebreide beschrijving van de frames met voorbeelden in dit hoofdstuk.

4.5 Analyse frameopbouw

In deze deelanalyse over frameopbouw zet ik de overeenkomsten en verschillen in frameopbouw tussen de gevonden frames op een rijtje en ga ik na of de verwachtingen uit de literatuur over overeenkomsten en verschillen in frameopbouw uitkomen.

Overeenkomsten frameopbouw

Morele evaluatie: af te leiden uit definiëring van de situatie

De morele evaluaties van de vijf verschillende frames wordt in de teksten niet letterlijk uitgesproken of uitgeschreven. Welke morele evaluatie aan de situatie verbonden wordt, heb ik altijd uit de situatiedefiniëringen afgeleid.

Framing devices: veel losse woorden en weinig verhalen

Als *framing devices* worden vooral losse woorden of metaforen ingezet en slechts drie voorbeeldverhalen. Daarvan is er één duidelijk als fictief voorbeeld geformuleerd. De twee realistischere voorbeelden met persoonsnamen worden ingezet in het autonoom-individuframe.

Verschillen frameopbouw

Definiëring situatie: probleem voor het individu of een groep

De gevonden frames tonen verschil in hoeverre ze de situatie definiëren als een probleem voor een individu of als een probleem voor de gemeenschap. In het autonoom-individuframe is er een probleem voor het individu dat wenst te sterven. Alhoewel er meerdere mensen zijn die de wens

kunnen hebben te sterven, wordt dat niet benadrukt in het frame. In het levensbedreigende-drukframe, het sociale-oorzakenframe en het maatschappelijk-debat-en-prominentenframe wordt daarentegen aangegeven dat een hele groep een probleem ervaart. In de eerste twee frames is er een probleem voor ouderen en in het laatstgenoemde frame voor de gehele samenleving.

Oorzaak: één of meerdere oorzaken

In twee van de vijf frames zijn meerdere oorzaken verenigd om tot een definiëring van de situatie gekomen. Het sociale-oorzakenframe gaat in op meerdere oorzaken van een doodswens alsook de worsteling met het leven van mensen met een doodswens. Het maatschappelijk-debat-en-prominentenframe verenigt een maatschappelijke discussie en het niet volgen van het advies van commissie-Schnabel. Het sociale-oorzakenframe en het maatschappelijk-debat-en-prominentenframe zijn in die zin als 'ingewikkelder' dan de andere frames te beschouwen. De oorsprong van een probleem is in de andere frames te herleiden tot slechts één oorzaak.

Aanbevolen oplossing: (niet) aanpakken of uitstellen

Niet alleen wordt aanbevolen een Voltooidlevenwet door te zetten of juist niet, maar ook wordt er een andere manier van 'oplossen' aanbevolen: onderzoek doen en het maatschappelijk debat volgen. De eerste oplossing wordt in het sociale-oorzakenframe gebruikt en de tweede in het maatschappelijk-debat-en-prominentenframe. Met deze oplossingen wordt een Voltooidlevenwet niet direct afgewezen en blijft de optie om op een later moment in te stemmen open.

Framing devices: kans en wens of samenleving en maatschappij

Het 'soort' woorden verschilt per frame. In het autonoom-individuframe wordt meerdere malen het woord 'kans' of een variatie daarop gebruikt. Ook het woord 'wens' komt meerdere keren in de het frame voor. Het levensbedreigende-drukframe en het sociale-oorzakenframe komen tot uiting in de woorden 'samenleving' en 'maatschappij' of een andere variant van deze woorden. Ook in het maatschappelijk-debat-en-prominentenframe komen deze woorden voor, maar ze worden niet ingezet als *framing devices* bij een mogelijke Voltooidlevenwet. Bij het aanwenden van het overheid-is-niet-Godframe worden het woord 'God' en de zin 'leven als geschenk' een aantal keer gebuikt.

Politieke partijen: hanteren van één of meerdere frames

Opvallend is dat GroenLinks en VVD slechts één frame inzetten, terwijl SP en SGP meerdere frames hanteren. GroenLinks en VVD wenden beide het autonoom-individu aan. SP en SGP gebruiken het levensbedreigende-drukframe, het sociale-oorzakenframe en het maatschappelijke-debat-en-

prominentenframe. SGP zet ook nog een vierde frame, namelijk het overheid-is-niet-Godframe, in.

Alle gevonden overeenkomsten en verschillen in frameopbouw zijn in tabel 4.6 per *device* weergegeven.

Tabel 4.6

Overeenkomsten en verschillen in frameopbouw van frames over een mogelijke Voltooidlevenwet

Device	Overeenkomst	Onderscheid
Definiëring situatie		Probleem voor het individu of een groep
Oorzaak		Eén of meerdere oorzaken
Morele evaluatie	Af te leiden uit definiëring van de situatie	
Aanbevolen oplossing		(niet) aanpakken of uitstellen
Framing devices	Veel losse woorden en weinig verhalen	Kans en wens of samenleving en maatschappij
Politieke partijen		Hanteren van één of meerdere frames

Verwachtingen en resultaten van frameopbouw

Naar aanleiding van Lakoff (2004; 2014) werd gedacht dat de links-progressieve partijen GroenLinks en SP hun frame anders opbouwen dan de rechts-conservatieve VVD en SGP. Kortgezegd, zouden de links-progressieve partijen een complexe en intellectualistische redenering framen en de rechts-conservatieve een simpele, korte (de Bruijn, 2011). GroenLinks en SP zouden ook weinig eigen *framing devices* gebruiken, terwijl SGP en VVD toegeëigende *framing devices* in zouden zetten.

Complexiteit van redenering

De verwachtingen over de mate van complexiteit in frameopbouw blijken uit te komen voor twee van de vier partijen. Van SP kan namelijk gezegd worden dat ze complex framen onder andere omdat ze meerdere frames inzetten: het levensbedreigende-drukframe, het sociale-oorzakenframe en het maatschappelijk-debat-en-prominentenframe. Die frames zelf zijn ook complex omdat ze zijn opgebouwd uit meerdere oorzaken en oplossingen. Ook VVD voldoet aan de verwachtingen op basis van de redneerlijn aangezien zij één frame inzetten met één oorzaak, namelijk het autonoom-individuframe. GroenLinks gebruikt in tegenstelling tot wat aangenomen kon worden, hetzelfde simpele frame als VVD. SGP gaat tegen de verwachtingen in door niet het simpele autonoom-individuframe te gebruiken, maar juist dezelfde complexe frames als SP. De partij maakt de framing nog iets complexer door een vierde frame, het overheid-is-niet-Godframe in te zetten. In tabel 4.7 zijn alle verwachtingen en resultaten wat betreft frameopbouw opgenomen. De verwachtingen in

waardenpatronen en frames zijn in de tabel aan de linkerkant weergegeven en de resultaten aan de rechterkant.

Tabel 4.7

Verwachte en gevonden frameopbouwen over een mogelijke Voltooidlevenwet per partij

		Verwachtingen	Resultaten	
Partij	Plaatsing Kieskompas	Verwachte frameopbouw	Gevonden frames	Gevonden frameopbouw
Groen-Links	Links-progressief	Ingewikkeld	Autonoom-individuframe	Simpel
SP	Links-progressief	Ingewikkeld	Levensbedreigende-drukframe, sociale-oorzakenframe, maatschappelijk-debat-en-prominentenframe	Ingewikkeld
SGP	Rechts-conservatief	Simpel	Levensbedreigende-drukframe, sociale-oorzakenframe, maatschappelijk-debat-en-prominentenframe, overheid-is-niet-Godframe	Ingewikkeld
VVD	Rechts-conservatief	Simpel	Autonoom-individuframe	Simpel

Toe-eigening framing devices

Aanwijzingen dat *framing devices* toebehoren aan een bepaalde partij heb ik niet gevonden. Bij het samenvoegen van de resultaten van deze frameopbouwanalyse en de frameoorspronganalyse in het resultatenhoofdstuk zal blijken dat er wel een onderscheid is in het 'soort' gebruikte *framing devices*.

5 Analyse frameoorsprong

In de frameoorspronganalyse ga ik na op basis van welke waardenpatronen de gevonden frames geformuleerd zijn. Aan het einde van dit hoofdstuk ga ik na of de verwachtingen over de frameoorsprong naar aanleiding van de literatuur uitgekomen zijn.

Nadat ik in hoofdstuk vier de frames uitvoerig beschreven heb, kan de oorsprong van de frames vastgesteld worden. In de eerste paragraaf ga ik na op basis van welke waardenpatronen de frames hun oorsprong vinden door middel van het invullen van de *cascades* van Lakoff en Wehling (2012). In de tweede en laatste paragraaf zet ik de verwachtingen uit de redeneerlijn in het literatuurhoofdstuk af tegen de resultaten uit voorgaande paragraaf.

5.1 Waardenpatronen

Om te achterhalen welke waardenpatronen aan de basis van de gevonden frames staan, vul ik hieronder de cascades per frame in. Na het invullen van de cascade probeer ik steeds een verband te leggen met de waardenpatronen van Lakoff (2004; 2014). De morele evaluatie in het gevonden frame is steeds het startpunt van de cascade.

Autonoom-individuframe

1	Specifieke situatie	De autonome mens kan zelf keuzes maken over het leven en de dood
2	Specifiek frame	De overheid hoort geen beperkingen op te leggen in keuzes die mensen over het leven en de dood maken
3	Algemeen frame	De overheid hoort mensen vrij te laten in hun eigen keuzes
4	Waardenframe	In de Nederlandse samenleving kunnen mensen zelf keuzes maken zonder inmenging van de overheid

De waarden waarop het autonoom-individuframe zijn gebaseerd, hebben veel weg van de waarden uit het *strict-father*waardenpatroon. Het waardenframe gaat uit van een individuele verantwoordelijkheid om een keuze te maken over het eigen leven en dood. Ieder persoon kan zijn persoonlijke dood realiseren door zelf de keuze te maken. Niemand anders, ook niet de overheid, hoeft zich te bemoeien met deze persoonlijke taak.

Levensbedreigende-drukframe

1	Specifieke situatie	Ouderen zijn net zo waardevol als anderen in de samenleving en horen gelijk behandeld te worden
2	Specifiek frame	De overheid hoort ieder mensenleven als even waardevol te beoordelen en zich daarnaar te gedragen
3	Algemeen frame	De overheid hoort voor ieder mens op een gelijkwaardige manier te zorgen
4	Waardenframe	In de Nederlandse samenleving zijn alle mensen gelijkwaardig en zorgt de overheid voor al deze mensen

Het levensbedreigende-drukframe berust op waarden die in hoge mate lijken op die van het *nurterant-parentwaardenpatroon*. Dat de overheid zorg moet dragen voor alle mensen op basis van gelijkwaardigheid rijmt goed met de sociale verantwoordelijkheid en empathie uit het *nurterant-parentwaardenpatroon*. Iedereen in de samenleving verdient gepaste zorg, ook ouderen.

Sociale-oorzakenframe

1	Specifieke situatie	Mensen die worstelen met het leven horen aandacht, liefde en goede zorg te ontvangen van de samenleving en de Euthanasiewet komt al tegemoet aan de grootste groep mensen met een doodswens
2	Specifiek frame	De overheid hoort steun te verlenen aan zo veel mogelijk mensen die het moeilijk hebben
3	Algemeen frame	De overheid hoort zorg te dragen voor kwetsbare mensen
4	Waardenframe	In de Nederlandse samenleving moeten kwetsbare mensen kunnen rekenen op zorg van de overheid

Het waardenframe van het sociale-oorzakenframe vertoont sterke overeenkomsten met het *nurterant-parentwaardenpatroon*. De sociale verantwoordelijkheid van de staat en de gepaste zorg die daarbij hoort, zijn precies de waarden die aan de basis van het levensbedreigende-drukframe staan. De idee dat vooral kwetsbare mensen zorg horen te krijgen, is toe te schrijven aan de empathische opvattingen in het *nurterant-parentwaardenpatroon*. Eenieder, inclusief de overheid, hoort zijn best te doen voor de kwetsbaren in de samenleving.

Overheid-is-niet-Godframe

1	Specifieke situatie	Het is een bovenmenselijk opgave om te bepalen wie wanneer het recht heeft om er een einde aan te maken
2	Specifiek frame	God staat boven de wet en de overheid hoort zich ondergeschikt aan God te gedragen
3	Algemeen frame	De overheid hoort de ideeën van God te volgen en uit te dragen
4	Waardenframe	In de Nederlandse samenleving leven mensen met elkaar volgens de ideeën van God

De waarden waarop het overheid-is-niet-Godframe steunt, zijn niet toe te wijzen aan één van de twee waardenpatronen van Lakoff (2004; 2014). Een rol voor God behoort namelijk niet specifiek tot het *nurterant-parent* waardenpatroon of het *strict-father* waardenpatroon (Lakoff, 2014). De idee dat iemand of iets (mensen en de overheid) onderworpen is aan de regels van iemand anders (God) zou echter wel aansluiten bij het *strict-father* waardenpatroon. Discipline is namelijk wel een belangrijk onderdeel in het *strict-father* waardenpatroon. In het waardenpatroon wordt echter ook uitgegaan van de persoonlijke verantwoordelijkheid die de mens draagt en dat zie ik niet concreet terug in het frame. Daarom deel ik het overheid-is-niet-Godframe bij geen van beide waardenpatronen van Lakoff (2004; 2014) in.

Maatschappelijk-debat-en-prominentenframe

1	Specifiek situatie	Een maatschappelijk debat en bevindingen van gerenommeerde instanties en personen horen de basis te vormen voor een wet
2	Specifiek frame	De overheid hoort wetten te maken op basis van de mening van de maatschappij en bevindingen van gerenommeerde personen en instanties
3	Algemeen frame	De overheid hoort de maatschappij en prominenten te volgen in haar beleid
4	Waardenframe	In de Nederlandse samenleving bepalen de bevolking en prominenten de inhoud van overheidsbeleid

Het maatschappelijk-debat-en-prominentenframe is ook moeilijk toe te wijzen aan de twee waardenpatronen van Lakoff (2004; 2014). De sociale verantwoordelijkheid en empathie (*nurterant-*

parentwaardenpatroon) of de persoonlijke verantwoordelijkheid en discipline (*strict-fatherwaardenpatroon*) zijn niet werkelijk te herkennen in het frame. De waarden waarop het maatschappelijk-debat-en-prominentenframe rust, neigen wegens het maatschappelijke aspect wel naar het *nurterant-parentwaardenpatroon*, maar de waarden vertonen echter niet genoeg overeenkomst om ze daaronder in te delen.

De koppeling van de waarden waarop de gevonden frames zijn gebaseerd aan de waardenpatronen van Lakoff (2004; 2014) is gevisualiseerd in tabel 5.1.

Tabel 5.1

Overeenkomst van waarden van frames over een mogelijke Voltooidlevenwet met waardenpatronen van Lakoff (2004; 2014)

Frame	<i>Nurterant-parentwaardenpatroon</i>	<i>Strict-fatherwaardenpatroon</i>
Autonoom-individuframe	-	V
Levensbedreigende-drukframe	V	-
Sociale-oorzakenframe	V	-
Overheid-is-niet-Godframe	-	-
Maatschappelijk-debat-en-prominentenframe	-	-

5.2 Analyse frameoorsprong

In deze analyse over frameoorsprong ga ik na of de verwachtingen uit de literatuur over een onderscheid in frameoorsprong tussen links-progressieve en rechts-conservatieve partijen uitkomen.

Op basis van het framingonderscheid van Lakoff (2004; 2014) en de partijplaatsing door Kieskompas (2017) kon verwacht worden dat de frames van links-progressieve partijen GroenLinks en SP en rechts-progressieve partijen VVD en SGP gebaseerd zijn op tegenstrijdige waardenpatronen. GroenLinks en SP zouden frames hanteren die hun oorsprong vinden in het *nurterant-parentwaardenpatroon*. Dat wil zeggen dat hun frames de waarden van sociale verantwoordelijkheid en empathie van de staat zouden moeten representeren. Van SGP en VVD was te verwachten dat ze frames op basis van het *strict-fatherwaardenpatroon* inzetten. Deze frames zouden ingaan op persoonlijke verantwoordelijkheid en discipline.

De verwachtingen komen slechts voor twee van de vier partijen uit. Het links-progressieve SP hanteert zoals verwacht de frames op basis van het *nurterant-parent*waardenpatroon: het levensbedreigende-drukframe, het sociale-oorzakenframe en het maatschappelijk-debat-en-prominentenframe. In die frames vraagt de partij namelijk om sociale verantwoordelijkheid en empathie voor ouderen en de rest van de samenleving. Ook VVD gebruikt zoals verwacht een frame dat haar oorsprong in het *strict-father*waardenpatroon vindt. Met het autonoom-individuframe pleit de partij voor de verwezenlijking van een persoonlijke wens. Ook GroenLinks gebruikt het autonoom-individuframe, maar dat is tegen de verwachting uit de redeneerlijn in. Tot slot hanteert SGP anders dan verwacht niet het frame op basis van het *strict-father*waardenpatroon, maar de drie frames op basis van het *nurterant-parent*waardenpatroon die SP ook inzet. De verwachtingen en de resultaten wat betreft frameoorsprong zijn in tabel 5.2 weergegeven. De verwachtingen in waardenpatronen en frames zijn in de tabel aan de linkerkant weergegeven en de resultaten aan de rechterkant.

Tabel 5.2

Verwachte en gevonden waardepatronen en frames over een mogelijke Voltooidlevenwet per partij

		Verwachtingen	Resultaten	
Partij	Plaatsing Kieskompas	Verwacht waarden-patroon	Gevonden frames	Gevonden waarden-patroon
Groen-Links	Links-progressief	<i>Nurterant parent</i>	Autonoom-individuframe	<i>Strict father</i>
SP	Links-progressief	<i>Nurterant parent</i>	Levensbedreigende-drukframe, sociale-oorzakenframe, maatschappelijk-debat-en-deskundigenframe	<i>Nurterant parent</i>
SGP	Rechts-conservatief	<i>Strict father</i>	Levensbedreigende-drukframe, sociale-oorzakenframe, overheid-is-niet-Godframe, maatschappelijk-debat-en-deskundigenframe	<i>Nurterant parent</i>
VVD	Rechts-conservatief	<i>Strict father</i>	Autonoom-individuframe	<i>Strict father</i>

6 Resultaten frameopbouw en frameoorsprong

In dit resultatenhoofdstuk combineer ik de resultaten uit de frameopbouw- en frameoorspronganalyse. Aan de hand van de redeneerlijn uit de literatuurreview probeer ik de samengebrachte resultaten te verklaren.

In de voorgaande hoofdstukken was te lezen dat de frameopbouw en de frameoorsprong van de Nederlandse politieke partijen slechts gedeeltelijk overeenkomen met de verwachtingen op basis van de redeneerlijn uit de literatuurreview. De verschillen in frameopbouw en frameoorsprong van GroenLinks, SP, SGP en VVD kunnen moeilijk verklaard worden door de waardenpatronen van Lakoff (2004; 2014) en/of de partijplaatsing van Kieskompas (2017). Er is geen duidelijk verband te zien tussen de waardenpatronen waarop frames gebaseerd zijn, de frameopbouw en de partijen die de frames gebruiken. Wellicht staat de literatuur uit de redeneerlijn niet in verband met elkaar of kloppen de beweringen van de Bruijn (2011) over gelijke kansen en zijn Lakoff (2004; 2014) en/of Kieskompas (2017) niet van toepassing op dit onderzoek.

Hieronder tracht ik per verbinding in de redeneerlijn te verklaren waarom er geen duidelijk verband tussen de waardenpatronen van Lakoff (2004; 2014) en de partijplaatsing door Kieskompas (2017) gevonden is. Voor de redeneerlijn verwijs ik terug naar figuur 2.3 in literatuurreview. Daarnaast pas ik de beweringen van de Bruijn (2011) over gelijke kansen op framing voor Nederlandse linkse en rechtse politieke partijen toe, die zes jaar naar het verschijnen van het boek wellicht toch nog geldig zijn. Ik eindig met een korte conclusie van dit hoofdstuk.

Partijplaatsing door Kieskompas (2017) en vergelijking Amerikaanse politiek

De partijplaatsing door Kieskompas (2017) is moeilijk als het niet-toepasselijk of onjuist element te benoemen, aangezien deze als toonaangevend gezien wordt zoals ik in de literatuurreview aangaf. Maar misschien zijn de partijen toch niet zo links-progressief of rechts-conservatief als in het Kieskompas wordt aangeduid. Of wellicht zijn er andere politieke stromingen dan degene die nu in het Kieskompas zijn meegenomen en die meer invloed hebben op de frameoorsprong en de frameopbouw van de partijen.

Uit de analyses in dit onderzoek blijkt bijvoorbeeld dat SGP in haar frameopbouw en frameoorsprong een sterk gelovige grondslag heeft. De partij zet één volledig frame met betrekking tot het geloof in, waarin het woord 'God' expliciet voorkomt. De andere partijen lijken hun frames niet op het geloof te

baseren, aangezien zij niet ingaan op de opvattingen uit het frame van SGP of het woord 'God' in de mond nemen. In Kieskompas (2017) ontbreekt echter een gelovige dimensie waarop SGP geschaald zou kunnen worden, terwijl deze dus wel invloed heeft op de frameopbouw en frameoorsprong over een mogelijke Voltooidlevenwet van SGP.

Naast deze gelovige politieke grondslag lijkt er ook een libertaire invloed te zijn op de frameopbouw en de frameoorsprong van autonoom-individuframe van GroenLinks en VVD. In het frame wordt namelijk gepleit voor persoonlijke vrijheid om zelf beslissingen te maken over leven en dood. Voor Lakoff (2004; 2014) hoort deze libertaire kijk op het leven bij *conservatives*, maar in het Nederlandse politieke landschap is libertarisme toegeschreven aan het progressieve vlak dat door Marks et al. (2006) ook wel beschreven wordt als groen-alternatief-libertair. VVD zou met haar autonoom-individuframe dan ook richting het progressieve vlak in Kieskompas (2017) verschoven kunnen worden.

De idee dat SGP en VVD beïnvloed worden door respectievelijk gelovige en libertaire grondslagen in de opbouw en oorsprong van frames over een mogelijke Voltooidlevenwet wijst erop dat de partijen voor dit onderwerp een andere positie in het Nederlandse politieke landschap aannemen dan waar Kieskompas (2017) ze heeft ingedeeld.

Frameoorsprong door Lakoff (2004; 2014)

De oorsprong van de frames van GroenLinks en SGP was tegengesteld aan de verwachtingen, waardoor gezegd kan worden dat de beweringen van Lakoff (2004; 2014) over een waardentweedeling in de Amerikaanse politiek niet geldig zijn voor de Nederlands politiek wat betreft framing van een mogelijke Voltooidlevenwet.

Volgens de bewering van Lakoff (2004; 2014) zou GroenLinks met haar autonoom-individuframe op basis van het *strict-fatherwaardenpatroon* als *conservative* partij aangeduid moeten worden. Het autonoom-individuframe lijkt echter een libertaire invloed te hebben, wat erop wijst dat het frame wel als progressief aangeduid kan worden zoals in de vorige paragraaf te lezen is.

SGP zou met haar frames op basis van het *nurterant-parentwaardenpatroon* als *progressive* partij aangeduid moeten worden, terwijl ze door Kieskompas (2017) als conservatief beoordeeld wordt. De partij kan echter in hoge mate beïnvloed zijn door een gelovige grondslag bij het formuleren van haar frames. De gelovige grondslag is zoals hierboven al te lezen was niet terug te zien in Lakoff (2004;

2014) of Kieskompas (2017).

De idee dat de frames van GroenLinks en SGP hun oorsprong vinden in een respectievelijk libertaire en gelovige politieke grondslag wijst erop dat het Amerikaanse *nurterant-parent*waardenpatroon en het *strict-father*waardenpatroon in de frameoorsprong zoals omschreven door Lakoff (2004; 2014) niet geheel toegepast kunnen worden op het Nederlandse politieke landschap.

Frameopbouw door Lakoff (2004; 2014)

Qua frameopbouw lijkt er voor de Nederlandse politiek een verband te zijn met de twee waardenpatronen van de frameoorsprong. De frames op basis van het *nurterant-parent*waardenpatroon verschillen namelijk in complexiteit en gebruikte *framing devices* van de frames op basis van het *strict-father*waardenpatroon. De frames volgen met een hoog aantal oorzaken een ingewikkeldere redenering dan de redenering met één oorzaak van het frame op basis van het *strict-father*waardenpatroon.

In de frames die gebaseerd zijn op het *nurterant-parent*waardenpatroon voeren sociale woorden als 'samenleving' en 'maatschappij' de boventoon, zoals verwacht kon worden door het sociale karakter van het *nurterant-parent*waardenpatroon. Het frame op basis van het *strict-father*waardenpatroon zijn de woorden 'kans' en 'persoonlijke wens' veelvuldig te zien zijn, wat wijst op de idee van kansen grijpen in eigenbelang.

De idee dat frames in hun opbouw te onderscheiden zijn op basis van het waardenpatroon waarin ze hun oorsprong vinden, wijst erop dat de beweringen van Lakoff (2004; 2014) specifiek over frameopbouw van toepassing zijn op frames over een mogelijke Voltooidlevenwet.

Gelijke kansen door de Bruijn (2011)

In een reactie op de uitspraken van Lakoff (2004) heeft de Bruijn (2011) aangegeven dat er in de Nederlandse politiek van 2011 gelijke kansen waren op framing. Hij gaf aan dat Nederlands rechts geen voorsprong heeft op framinggebied en dat het claimen van een onderwerp en bijbehorende *framing devices* door zowel links als rechts kan gebeuren. Uit dit onderzoek blijkt dat geen van de vier partijen het onderwerp 'voltooid leven' geclaimd heeft en dat niet één partij *framing devices* heeft toegeëigend. De partijen zetten namelijk allemaal hun eigen frames in en gebruiken niet (opvallend) de woorden van de andere frames.

De idee dat geen van de onderzochte partijen het onderwerp 'voltooid leven' geclaimd heeft, wijst erop dat Nederlandse links-progressieve en rechts-conservatieve partijen gelijke kansen op framing van een mogelijke Voltooidlevenwet hebben. De beweringen van de Bruijn uit 2011 zijn dus nog steeds of weer van toepassing, ondanks de politieke verschuivingen zoals beschreven in de literatuurreview.

Resultatenconclusie

Uit het bovenstaande kan geconstateerd worden dat de beweringen van Lakoff (2004; 2014) over een onderscheid in framing tussen *progressives* en *conservatives* niet (geheel) overgedragen kunnen worden op de framing door Nederlandse links-progressieve en rechts-conservatieve partijen. Er zijn in het Nederlands politiek landschap nog andere politieke grondslagen met bijbehorende waardenpatronen dan die in Kieskompas (2017) , waarin frames hun oorsprong vinden en waaruit frames opgebouwd worden. De Nederlandse politieke partijen hebben in de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 2017 specifiek voor een Voltooidlevenwet gelijke kansen op framing zoals de Bruijn (2011) aangeeft.

7 Conclusie

In de conclusie beantwoord ik de onderzoeksvragen van dit onderzoek. Ook ga ik na op welke manier de bevindingen van dit onderzoek implicaties zijn voor de theorie en de praktijk.

7.1 Beantwoording onderzoeksvragen

In dit onderzoek zocht ik naar aanleiding van literatuur over framing antwoord op twee onderzoeksvragen. Hieronder beantwoord ik de vragen kort op basis van de resultatenanalyse in het vorige hoofdstuk.

Hoe zijn frames van Nederlandse links-progressieve politieke partijen GroenLinks en SP en rechts-conservatieve partijen SGP en VVD over een mogelijke Voltooidlevenwet opgebouwd?

GroenLinks en VVD hanteren eenzelfde frame over een mogelijke Voltooidlevenwet: het autonoom-individuframe. De partijen hebben het frame gebouwd om de idee dat ieder mens zijn eigen keuze hoort te maken over het leven en de dood. De opbouw van het frame met één positieve oorzaak is simpel en wordt gekenmerkt door woorden als 'keuze' en 'wens'. Voor een links-progressieve partij als GroenLinks is het opvallend te noemen dat ze een simpel frame uitdragen, aangezien links-progressieve partijen volgens Lakoff (2004; 2014) juist ingewikkelde frames zouden hanteren.

SP en SGP zetten samen meerdere dezelfde frames in: het levensbedreigende-drukframe, het sociale-oorzakenframe en het maatschappelijk-debat-en-prominentenframe. De partijen framen een mogelijke Voltooidlevenwet respectievelijk als een risico voor druk op ouderen, een wet die de sociale redenen voor een doodswens negeert of het maatschappelijk debat en advies van prominenten niet (op)volgt. SGP framet een Voltooidlevenwet ook nog als iets bovenmenselijks in het overheid-is-niet-Godframe. De frames zijn ingewikkeld aangezien ze meerdere negatieve oorzaken bevatten. In de frames van SGP en SP komen woorden als 'samenleving' en 'maatschappij' voor. De beweringen van Lakoff (2004; 2014) over simpele frames bij rechts-conservatieve partijen als SGP zijn hier dus niet van toepassing.

Geconcludeerd kan worden dat de beweringen van Lakoff (2004; 2014) over een ingewikkelde of simpele frameopbouw zoals dat bij respectievelijk *progressives* en *consevatives* het geval is niet geheel

toe te passen zijn op de huidige Nederlandse politieke situatie. Er kunnen andere invloeden zijn op de oorsprong van de frames, waardoor de frameopbouw van de Nederlandse partijen niet overeenkomt met de verwachtingen op basis van Lakoff (2004; 2014). Welke invloeden dat kunnen zijn, wordt in de beantwoording van de volgende onderzoeksvraag duidelijk.

Hoe vinden frames van Nederlandse links-progressieve politieke partijen GroenLinks en SP en rechts-conservatieve partijen SGP en VVD over een mogelijke Voltooidlevenwet hun oorsprong in waardenpatronen?

Het autonoom-individuframe van GroenLinks en VVD vindt haar oorsprong in het *strict-father*waardenpatroon zoals geformuleerd door Lakoff (2004; 2014). De partijen gaan in hun frame namelijk in op de persoonlijke verantwoordelijkheid over het leven en de dood die eenieder draagt. Ook hier is het opvallend dat GroenLinks een frame inzet dat niet op het *nurterant-parent*waardenpatroon is gebaseerd, zoals wel door Lakoff (2004; 2014) gesuggereerd werd voor links-progressieve partijen. Eventueel staan ook nog libertaire waarden aan de basis van dit frame.

SP en SGP baseren hun levensbedreigende-drukframe, hun sociale-oorzakenframe en hun maatschappelijk-debat-en-prominentenframe op het *nurterant-parent*waardenpatroon. De frames gaan namelijk in op de sociale verantwoordelijkheid en empathie van de staat richting het leven van burgers. SGP hanteert daarnaast nog een frame dat is gebaseerd op gelovige waarden: het overheid-is-niet-Godframe. Lakoffs idee (2004; 2014) over frames op basis van het *strict-father*waardenpatroon bij rechts-conservatieve partijen als SGP zijn hier weer niet geldig.

Samenvoeging van de antwoorden op de onderzoeksvragen leidt tot vier overige constatering. Ten eerste kan geconstateerd worden dat SGP en VVD voor de framing van een mogelijke Voltooidlevenwet een andere positie aangenomen hebben dan waar ze ingedeeld zijn door Kieskompas (2017) en is gesteld in de onderzoeksvraag.

Daarnaast kan geconstateerd worden dat het Amerikaanse *nurterant-parent*waardenpatroon en het *strict-father*waardenpatroon in de frameoorsprong zoals omschreven door Lakoff (2004; 2014) niet geheel toegepast kunnen worden op het Nederlandse politieke landschap, aangezien de frames van GroenLinks en SGP (deels) hun oorsprong vinden in een respectievelijk libertair en gelovig waardenpatroon.

Ook kan geconstateerd worden dat de beweringen van Lakoff (2004; 2014) specifiek over frameopbouw van toepassing zijn op frames over een mogelijke Voltooidlevenwet, omdat de frames in hun opbouw te onderscheiden zijn op basis van het waardenpatroon waarin ze hun oorsprong vinden.

Tot slot kan geconstateerd worden dat GroenLinks, SGP, SP en VVD in de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 2017 specifiek voor een mogelijke Voltooidlevenwet gelijke kansen op framing hebben zoals de Bruijn (2011) aangeeft, omdat geen van de vier partijen een mogelijke Voltooidlevenwet als haar eigen onderwerp heeft geclaimd.

7.2 Theoretische en praktische implicaties

Theoretische implicaties

Met dit onderzoek heb ik een bescheiden bijdrage kunnen leveren aan onderzoek naar framing door Nederlandse politieke partijen. Meer bepaald heb ik aan kunnen tonen dat de beweringen van Lakoff (2004; 2014) niet in hun geheel over te dragen zijn op de frameopbouw en de frameoorsprong van actuele frames van een aantal Nederlandse politieke partijen. De bevindingen van dit onderzoek scheppen ruimte voor het onderzoeken van actuele Nederlandse waardenpatronen die ten grondslag liggen aan frames van Nederlandse politieke partijen.

Praktische implicaties

Framezenders zoals politieke partijen kunnen aan de hand van dit onderzoek (nog bewustere) keuzes maken bij het bouwen van hun frames. Ze kunnen onder andere hun frames gaan opbouwen vanuit de waarden die ze voorstaan, ze kunnen inschattingen maken over de frames die andere politieke partijen gaan gebruiken en ze kunnen nagaan hoe simpel of complex een te gebruiken frame is.

8 *Discussie*

In de discussie reflecteer ik op het onderzoeksproces op vlak van verwachtingen, beperkingen en kwaliteitscriteria betrouwbaarheid en validiteit. Tot slot doe ik suggesties voor vervolgonderzoek.

Verwachtingen

De verwachtingen naar aanleiding van de literatuur zoals verwerkt in de redeneerlijn zijn niet uitgekomen. Zoals ik al aangaf in de conclusie biedt dit kansen voor onderzoek naar actuele Nederlandse waardenpatronen op basis waarvan frames zijn geformuleerd en die tot uiting komen in frames.

Beperkingen

Het onderzoeksproces kent een aantal beperkingen die in nieuw onderzoek voorkomen kunnen worden. Eén beperking is te vinden in het analysemateriaal: in het debat gaven partijen aan dat ze nog niet helemaal wisten hoe ze tegen de kwestie aankeken. Dit kan van invloed zijn geweest op de door hun gepresenteerde frames. Een nieuw onderzoek zou teksten kunnen analyseren waarin de partijen hun opvattingen van te voren al duidelijk hebben.

Ook bij het invullen van de *cascades* kan een beperking gevonden worden. De te volgen werkwijze voor het invullen van de *cascades* heb ik namelijk afgeleid van de vele voorbeelden die Lakoff en Wehling (2012) uitgeschreven hebben. Er was geen beschrijving van de werkwijze, zoals die er bijvoorbeeld wel voor de framinganalyse van Van Gorp (2007b; 2010) was. Dat ik aan de hand van de voorbeelden van Lakoff en Wehling (2012) gewerkt heb, kan ertoe geleid hebben dat ik een tussenstap of iets anders over het hoofd gezien heb. Door de *cascades* uit te schrijven heb ik getracht de lezer inzicht te geven in mijn werkwijze en te laten zien dat ik er goed over nagedacht heb. Andere onderzoekers die waardenpatronen van frames proberen te achterhalen, kunnen in nieuw onderzoek de uitvoeringsmogelijkheden van Lakoff en Wehling (2012) beschrijven.

Tot slot is er een beperking bij het analyseren van de *framing devices*. De analyse van de *framing devices* in relatie tot de frameopbouw en frameoorsprong heb ik vanwege de gelimiteerde tijd en het gewenste woordenaantal voor dit onderzoek namelijk slechts beperkt uitgewerkt. Het zou echter interessant zijn om de typen van *framing devices* (metaforen, slagzinnen enz.) te scheiden om ze eventueel toe te wijzen aan bijvoorbeeld een partij of waardenpatroon om zo de beweringen van Lakoff (2004; 2014) en de Bruijn (2011) aan te kunnen vullen (zie bijvoorbeeld Gamson & Lasch, 1983).

Betrouwbaarheid en validiteit

Ik heb in het onderzoeksproces steeds de vier beschreven verificatiestrategieën van Morse et al. (2002) in het achterhoofd gehouden om de betrouwbaarheid en de validiteit te waarborgen. Dit betekent dat ik altijd heb geprobeerd alle stappen en denkprocessen gedetailleerd te beschrijven. Ik heb ook steeds afstand genomen van het analysemateriaal en het onderzoek door tijd in te plannen om niet aan het onderzoek te werken om er vervolgens juist weer dieper in te duiken.

Vervolgonderzoek

In vervolgonderzoek kunnen de volgende fases van framingonderzoek, zoals beschreven door Van Gorp (2007b), uitgevoerd worden (zie tweede paragraaf in het methodehoofdstuk). Zo kan op deductieve wijze nagegaan worden of de gevonden frames zich in toekomstige teksten over een mogelijke Voltooidlevenwet bevinden. Ook kan onderzocht worden of de frames aansluiten bij de mentale en culturele frames van ontvangers. Met dit laatste soort onderzoek kan de zender, in het geval van dit onderzoek dus politieke partijen, beter inschatten of de bedachte frames het gewenste effect teweeg zullen brengen.

Bronnenlijst

Abels, R. (2017a, 11 februari). Programma's CDA en VVD zijn dat van PVV genaderd. *Trouw*. Geraadpleegd via <https://www.trouw.nl/democratie/programma-s-cda-en-vvd-zijn-dat-van-pvv-genaderd~ae247b72/>

Abels, R. (2017b, 11 februari). VVD werd bijna iedere verkiezing conservatiever. *Trouw*. Geraadpleegd via <https://www.trouw.nl/home/vvd-werd-bijna-iedere-verkiezing-conservatiever~a8c759da/>

Adviescommissie voltooid leven (2016a). *Voltooid leven: Over hulp bij zelfdoding aan mensen die hun leven voltooid achten*. Den Haag: Wilco.

Adviescommissie voltooid leven (2016b, 4 februari). *Nieuwbericht Adviescommissie voltooid leven*. Geraadpleegd via <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/levenseinde-en-euthanasie/documenten/publicaties/2016/02/04/nieuwsbericht-adviescommissie-voltooid-leven> (19 juni 2017)

Benford, R. D., & Snow, D. A. (2000). Framing processes and social movements: An overview and assessment. *Annual review of sociology*, 26(1), 611-639.

Boeije, H.R. (2005). *Analyseren in kwalitatief onderzoek: denken en doen*. Amsterdam: Boom.

de Bruijn, H. (2011). *Framing: Over de macht van taal in de politiek*. Amsterdam/Antwerpen: Atlas Contact.

D'Angelo, P. (2002). News framing as a multiparadigmatic research program: A response to Entman. *Journal of communication*, 52(4), 870-888.

D66 (2016, 12 december). *Wet toetsing levenseindebegeleiding van ouderen op verzoek*. Geraadpleegd via <https://d66.nl/content/uploads/sites/2/2016/12/Wet-toetsing-levenseindebegeleiding-van-ouderen-op-verzoek.pdf> (13 juni 2017)

Entman, R. M. (1993). Framing: Toward clarification of a fractured paradigm. *Journal of communication*, 43(4), 51-58.

Gamson, W. A. & K. E. Lasch (1983). The political culture of social welfare policy. In: S.E. Spiro & E. Yuchtman-Yaar (Eds.), *Evaluating the welfare state. Social and political perspectives* (pp. 397-415). New York (NY): Academic Press.

Gamson, W. A. & A. Modigliani (1989). Media discourse and public opinion on nuclear power: A constructionist approach. *American journal of sociology*, 95(1), 1-37.

Gamson, W. A. (1992). *Talking politics*. New York (NY): Cambridge University Press.

Gamson, W. A., & Lasch, K. E. (1981, augustus). The political culture of social welfare policy. Paper gepresenteerd op het *Pinhas Sapir international conference on development: Social policy evaluation: Health, education, and welfare*. Geraadpleegd via <https://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/handle/2027.42/51014/242.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (19 juni 2017)

Holleman, B., Kamoen, N., & de Vreese, C. (2013). Stemadvies via internet: antwoorden, attitudes en stemintenties. *Tijdschrift voor taalbeheersing*, 35(1), 25-46.

Kieskompas (2017, z.d.). *Positionering in het politieke landschap voor de Tweede Kamerverkiezingen in 2017*. Geraadpleegd via <https://kieskompas.nl/nl/#/> (12 februari 2017)

Krouwel, A. (2010, 6 februari). Kieskompas laat zich wel degelijk controleren. *De Volkskrant*. Geraadpleegd via <http://www.volkskrant.nl/binnenland/kieskompas-laat-zich-wel-degelijk-controleren~a978724/>

Krouwel, A., & Van de Pol, J. (2014). Stemhulpen: Ter lering ende vermaak. In S. L. de Lange, M. Leyenaar & P. de Jong (Eds.), *Politieke partijen: Overbodig of nodig?* (pp. 151-162). Den Haag: Raad voor het openbaar bestuur.

Lakoff, G. (2004). *Don't think of an elephant! Know your values and frame the debate: The essential guide for progressives*. White River Junction (VT): Chelsea Green Publishing.

Lakoff, G. (2014). *The all new don't think of an elephant! Know your values and frame the debate*. White River Junction (VT): Chelsea Green Publishing.

Lakoff, G., & Wehling, E. (2012). *The little blue book: The essential guide to thinking and talking democratic*. New York (NY): Simon and Schuster.

Marks, G., Hooghe, L., Nelson, M., & Edwards, E. (2006). Party competition and European integration in the East and West: Different structure, same causality. *Comparative political studies*, 39(2), 155-175.

Morse, J. M., Barrett, M., Mayan, M., Olson, K., & Spiers, J. (2002). Verification strategies for establishing reliability and validity in qualitative research. *International journal of qualitative methods*, 1(2), 13-22.

Oomkes, L. (2012, 15 augustus). Uitersten in politiek landschap winnen terrein. *Trouw*. Geraadpleegd via <https://www.trouw.nl/home/uitesten-in-politiek-landschap-winnen-terrein~af8c72e9/>

Otjes, S., & Louwerse, T. (2014). Spatial models in voting advice applications. *Electoral studies*, 36(4), 263-271.

Scheufele, D. A., & Tewksbury, D. (2007). Framing, agenda setting, and priming: The evolution of three media effects models. *Journal of communication*, 57(1), 9-20.

Schippers, E. I., & Opstelten, I.W. (2014, 3 juni). *Levensbeëindiging* [Kamerbrief]. Geraadpleegd via <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-32647-26.html> (19 juni 2017)

Schippers, E.I., & van der Steur, G.A. (2016, 12 oktober). *Levensbeëindiging* [Kamerbrief]. Geraadpleegd via <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-32647-55.html> (19 juni 2017)

Trouw (z.j., z.d.). Wat maakt het Kieskompas anders dan andere stemwijzers?. *Trouw*. Geraadpleegd via <https://www.trouw.nl/home/wat-maakt-het-kieskompas-anders-dan-andere-stemwijzers~ae87836a/>

Uit Vrije Wil (2017, 31 mei). *Burgerinitiatief Voltooid Leven: Laatste nieuws*. Geraadpleegd via <http://www.uitvrijewil.nu/> (19 juni 2017)

Van Gorp, B. (2006). *Framing asiel: Indringers en slachtoffers in de pers*. Leuven: Acco.

Van Gorp, B. (2007a). The constructionist approach to framing: Bringing culture back in. *Journal of communication*, 57(1), 60-78.

Van Gorp, B. (2007b). Het reconstrueren van frames via inductieve inhoudsanalyse: Uitgangspunten en procedures. *Kwalon*, 12(2), 13-18.

Van Gorp, B. (2010). Strategies to take subjectivity out of framing analysis. In P. D'Angelo & J. A. Kuypers (Eds.), *Doing news framing analysis: Empirical and theoretical perspectives* (pp. 84-109). New York (NY): Routledge.

Van Gorp, B. (2013). *Van 'over en oud' tot 'het zilveren goud': beeldvorming en communicatie over het ouder worden. Vroeger nadenken over later: een dialoog tussen generaties over de latere levensjaren*. Brussel: Koning Boudewijnstichting.

Van Kersbergen, K., & Krouwel, A. (2008). A double-edged sword! The Dutch centre-right and the 'foreigners issue'. *Journal of European public policy*, 15(3), 398-414.

Wehling, E. (2016). *Politisches Framing: Wie eine Nation sich ihr Denken einredet-und daraus Politik macht*. Köln: Herbert von Halem Verlag.

Analysemateriaal

GroenLinks (z.j., z.d.). *Tijd voor verandering: Verkiezingsprogramma GroenLinks 2017-2021*. Geraadpleegd via <https://groenlinks.nl/sites/groenlinks.nl/files/Verkiezingsprogramma-digitaal-2017-2021.pdf> (9 mei 2017)

GroenLinks (z.j., z.d.). *Standpunt euthanasie*. Geraadpleegd via <https://groenlinks.nl/standpunten/euthanasie> (9 mei 2017)

Overheid.nl (2016a, 16 november). *Voltooid leven*. Geraadpleegd via <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/h-tk-20162017-14-3.html> (9 mei 2017)

Overheid.nl (2016b, 16 november). *Voltooid leven*. Geraadpleegd via <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/h-tk-20162017-14-6.html> (9 mei 2017)

SGP (z.j., z.d.). *Stem voor het leven: Verkiezingsprogramma 2017-2021*. Geraadpleegd via [file:///C:/Users/karin/Downloads/Verkiezingsprogramma%202017-2021%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/karin/Downloads/Verkiezingsprogramma%202017-2021%20(1).pdf) (9 mei 2017)

SGP (z.j., z.d.). *Standpunt euthanasie*. Geraadpleegd via <https://www.sgp.nl/standpunten/e/euthanasie#standpunt-euthanasie> (9 mei 2017)

SGP (z.j., z.d.). *Standpunt levensbeëindiging*. Geraadpleegd via <https://www.sgp.nl/standpunten/l/levensbeëindiging-#standpunt-levensbeëindiging-> (9 mei 2017)

SGP (z.j., z.d.). *Standpunt voltooid leven*. Geraadpleegd via <https://www.sgp.nl/standpunten/v/voltooid-leven#standpunt-voltooid-leven> (9 mei 2017)

SP (z.j., z.d.). *Standpunt euthanasie en palliatieve zorg*. Geraadpleegd via <https://www.sp.nl/standpunt/euthanasie-en-palliatieve-zorg> (9 mei 2017)

VVD (z.j., z.d.). *Zeker Nederland: VVD verkiezingsprogramma 2017-2021*. Geraadpleegd via [file:///C:/Users/karin/Downloads/2_vvd_verkiezingsprogramma_pages%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/karin/Downloads/2_vvd_verkiezingsprogramma_pages%20(2).pdf) (9 mei 2017)

VVD (z.j., z.d.). *Ons standpunt over euthanasie: zelf die keuze kunnen maken*. Geraadpleegd via <https://www.vvd.nl/standpunten/euthanasie/> (9 mei 2017)

Bijlage I: Framing devices

Tekst	<i>Framing devices</i>	Politieke partij
1	Kiezen; waardig; hulp; oplossing; wensen; persoonlijk einde; specialist; zorgvuldig; kwetsbare mensen; beschermd	VVD
2	Ondraaglijk en uitzichtloos lijden; kiezen; keuze; afgerond leven; wens menswaardig te sterven; aan oprechte wens voldoen	VVD
3	Aan verzoek voldoen; gewetensbezwaren; welwillende arts; waardig einde; professionele stervensbegeleiding; hulp	GroenLinks
4	Ondraaglijk en uitzichtloos lijden; beroep doen op; medemenselijkheid; een naaste helpen; organiseren van een zelfdoding; mensen met kwade intenties; professional; hulp bij zelfdoding; zich vrij voelen; duurzame wens	GroenLinks
5	Kiezen; menswaardige dood; kunnen rekenen op professionele ondersteuning; in een situatie manoeuvreren; rechtvaardigen niet voor euthanasie te kiezen; omstandigheden die de keuze beïnvloeden; tekortschietende zorg; onvoldoende deskundige palliatieve zorg; hulp bij zelfdoding door een niet-arts; het leven als voltooid zien; onwenselijk; buitengewoon ingewikkeld; persistente wens; doodswens kan veranderen; risico van de druk op ouderen; kiezen voor de dood als optie; tegemoetkomen aan het zwaarwegende recht op zelfbeschikking; zorgvuldige praktijk van de Euthanasiewet aantasten	SP
6	Leven is kostbaar geschenk van God; mensen van afblijven; actief beëindigen van het leven; hen die moeite hebben hun wil te uiten; mensen met dementie; het begrip 'uitzichtloos en ondraaglijk lijden' verder oprekken; lijden verlichten door excellente (palliatieve) zorg; eenzaamheid voorkomen; palliatieve sedatie als sluiproute om zorgvuldigheidseisen van euthanasie te ontlopen; 'euthanasieshopping' van de ene naar de andere arts om hoe dan ook euthanasie te laten plegen; criterium 'uitzichtloos en ondraaglijk lijden' begrenzen; legaliseren van een zelfmoordpil; zogenaamd 'klaar met het leven'; levensgevaarlijke ontwikkeling; maatschappelijk klimaat, waarin ouderen of mensen met veel zorgkosten, druk ervaren om een einde aan hun leven te maken; eenzaamheid en ervaren overbodigheid zijn grote problemen onder ouderen; roep om een voortijdige dood versterken; overheid moet gemeenten, maatschappelijke organisaties en kerken stimuleren eenzaamheid onder mensen te bestrijden; steeds verder oprekken van de euthanasiepraktijk	SGP
7	<i>Zelfde tekst als 6</i>	SGP
8	Leven is een kostbaar geschenk van God; leven blijf waardevol; wanneer een mens aan het einde van het leven met veel pijn en moeite geconfronteerd wordt; moeilijke omstandigheden; op een verantwoorde manier om moeten gaan met het broze en vergankelijke leven; mensen in nood moeten de hulp krijgen die ze op dat moment nodig hebben; in allerlei situaties de dood als hulp zien; deze keuze is niet goed; heftige pijn; ontluistering bij dementie jong kind met een ernstige handicap; veel leed voor de betrokkene en de omgeving; geen goede oplossing; bekorten van het leven; onnodig verlengen van het stervensproces; respect voor de waarde van het menselijk leven; zelfdoding voorkomen; noodzakelijk eerbied voor het leven; elke vorm van zelfdoding bestrijden; preventieve maatregelen om mensen tegen zichzelf te beschermen; verlichting van het lijden; bij onzorgvuldigheid consequent optreden; euthanasie uit vrije keuze is in strijd met de eerbied voor het leven; 'klaar	SGP

	met het leven zijn'; vrees voor toekomstig lijden; elke vorm van euthanasie bij mensen die hun wil niet kunnen uiten, is een nog veel ernstiger misgreep; terminale sedatie als route om de zorgvuldigheidseisen voor euthanasie ontlopen	
9	Deur open en voor hulp bij zelfdoding; lijden 'aan het leven zelf'; leven van ieder mens als schepsel van God waardevol en kostbaar; als het leven moeilijk wordt, moeten we medemensen niet prijsgeven aan de dood; met aandacht, liefde en goede zorg nabij zijn; autonome mens moet zelf kunnen beslissen; dieper graven; enorme kwetsbaarheid; eenzaamheid; het gevoel er niet meer toe te doen; blok aan het been zijn van eigen kinderen; vrees de maatschappij teveel te kosten; onderliggende eenzaamheid; eenzaamheid onder mensen te bestrijden; alles wat ook wettelijk toegestaan wordt, dreigt op een gegeven moment ook normaal te worden; vrezen dat onze samenleving het normaal of zelfs natuurlijk gaat vinden dat mensen uit het leven stappen als ze oud worden of moeite hebben een goede levensinvulling te vinden; moeten verdedigen als zij kiezen om blijven leven in plaats van te willen sterven; geen maatschappelijk klimaat mag ontstaan, waarin ouderen of mensen met veel zorgkosten, druk ervaren om een einde aan hun leven te maken	SGP
10	Het leven als een grote last ervaren; mensen die niet of nauwelijks ziek zijn, maar die alle wat ze wilden in het leven hebben gedaan en meegemaakt; zij hebben de mensen met wie ze hun leven hebben vormgegeven zien wegvallen. Ernstige eenzaamheid, hoewel ze objectief gezien niet eenzaam zijn; mensen die iedere dag hopen dat het hun laatste dag zal zijn; voltooid leven; hulp om leven op menswaardige wijze te beëindigen; invulling geven aan hun laatste, maar zeer belangrijke wens; oprecht lijden aan het leven zelf; hulp bij stervenswens; grote teleurstelling; wanhoop; weloverwogen, zonder druk van buitenaf concluderen dat het leven voltooid is; de weg naar hulp bij een zelfgekozen levenseinde open zou moeten staan; misbruik uitsluiten; expliciete wens van mensen zelf; aan scherpe randvoorwaarden voldoen; bevoegdheid en deskundigheid van de hulpverlener die stervenshulp verleent; draagvlak voor de huidige euthanasiepraktijk; autonomie van het individu; uiterste zorgvuldigheid; stevige randvoorwaarden; de weg naar een menswaardig levenseinde open staat	VVD
11	-	VVD
12	Principe van zelfbeschikking; leven voltooid achten; alles hebben gezien en meegemaakt wat ze hebben mee willen maken; lijden aan het leven zelf; maatschappelijke bezwaren; voldoen aan randvoorwaarden	VVD
13	Organiseren en mogelijk maken; strikte voorwaarden	VVD
14	Grenzen aan zelfbeschikking; ter bescherming van het leven	SGP
15	Bescherming ligt erin dat je natuurlijk absoluut zeker wilt weten dat misbruik is uitgesloten; onder druk staan; persistente wens; opwelling; allerhande begrenzingen en allerlei randvoorwaarden; uiterste zorgvuldigheid	VVD
16	In de gebrokenheid van dit bestaan met verlieservaringen te maken hebben	SGP
17	Zorgvuldig beoordelen; opwelling; persistente wens; individuele situaties; een wens heel diep en heel langdurig voelen; geen interventies meer te verzinnen om die wiens nog weg te kunnen nemen; als we iemand kunnen helpen, waardoor hij wel weer door wil met he leven, dan moeten we dat ook gewoon doen; geharnast nee; hele rits aan voorwaarden waaraan moet worden voldaan; zorgvuldig; als er andere mogelijkheden zijn, moeten we dat pad ook bewandelen	VVD
18	Geharnast nee; als je nee zegt tegen de dood, zeg je ja tegen het leven; als samenleving iets tegen al die eenzaamheidsgevoelens waar mensen mee te kampen hebben, moeten stellen; gebrek aan zin in hun bestaan; verlieservaringen; het	SGP

	gevoel er niet meer toe te doen; niet meer gewaardeerd te worden door hun familie of hun omgeving	
19	Alle mensen om zich heen met wie ze het leven vorm hebben gegeven; hebben zien wegvallen; verlieservaringen; ze kunnen dan echt denken: voor mij hoeft het niet meer, het hoeft gewoon niet meer; interventie; hulp	VVD
20	Worstelen met het leven; lijden aan het leven; is met het langs sturen van een stervensbegeleider de uitkomst van het gesprek eigenlijk niet al bepaald?	SP
21	Met een medische interventie of met sociale interventies de stervenswens weg kunnen nemen; begeleiding bieden naar de stervenswens die er is	VVD
22	Worstelen met het leven; denken 'mijn leven heeft geen zin meer'; als mensen worstelen en zeggen 'ik denk dat ik wel dood wil', krijgen ze een stervensbegeleider, maar als ze eerder behoefte hebben aan een levensbegeleider, dan past dat niet; voltooid leven; we moeten niet zeggen: de overheid stuurt een speciaal opgeleid iemand die dat onomkeerbare uiteinde begeleidt	SP
23	Speciaal opgeleid iemand sturen; complexe materie	VVD
24	Te riskant; kwetsbare en afhankelijke mensen	SGP
25	Voltooid leven soms een wat misleidend etiket, omdat heel veel mensen heel ambivalent zijn over de vraag of ze nou wel of niet willen overlijden; verlieservaringen; grote worsteling; tragiek; het is helemaal niet helder of mensen zeggen: ja, oké, het is duidelijk mijn leven is voltooid en ik wil er een einde aan maken	SGP
26	Met de leeftijdsgrens zou je bijvoorbeeld kunnen zeggen dat het leven van iemand van 86 voltooid is dan dat van iemand van 69	GroenLinks
27	Er zijn bijvoorbeeld ook mensen die zeggen: ik begrijp dat getoetst wordt of mijn wens weloverwogen is, maar het besluit, de handeling om het te doen en te zeggen "geef mij zo'n pil en ik wil het dan zelf doen" zou eigenlijk ultieme zelfbeschikking zijn; toch iets beperkter	GroenLinks
28	Lijden aan het leven	GroenLinks
29	Aanwezigheid van zo'n mogelijkheid geeft rust; kiezen; zo'n optie; niet te voorkomen	GroenLinks
30	Specifieke groep; oplossen; zorgvuldig; waarborgen; Wil je die laatste, kleine groep helpen of niet?	GroenLinks
31	-	VVD
32	-	VVD
33	Als mensen aan het eind concluderen dat zij niet geholpen kunnen worden noch hoeven te worden en dat zij willen sterven, hoe barmhartig is het dan om erbij te staan en te zeggen: sorry, u help ik niet?	VVD
34	Mitsen en maren; randvoorwaarden; allerhande zorgvuldige randvoorwaarden	VVD
35	Ja, mits; met heel veel randvoorwaarden; wikken en wegen	VVD
36	-	VVD
37	Existentiële eenzaamheid: eenzaamheid die mensen kunnen ervaren als ze alles beleefd hebben en een mooi, rijk leven hebben gehad, maar nu vinden dat het genoeg is geweest	GroenLinks
38	<i>Onjuiste nummering</i>	-
39	Existentiële eenzaamheid van mensen die een rijk leven hebben gehad	GroenLinks
40	Recht op zelfbeschikking is een groot goed; doodswens van een individueel persoon; uit het leven stappen is niet iets vanzelfsprekend; tegennatuurlijk; suicides voorkomen; recht op hulp bij zelfdoding bij een voltooid leven; wens om hulp bij	SP

	<p>zelfdoding is klein; gevolgen voor de druk op de gehele groep ouderen kunnen groot worden; gaat de nieuwe wet gelden voor iemand van 36, bijvoorbeeld een jonge vrouw die zich door het leven sleept? Ze is niet ziek, ze lijdt niet psychisch, maar ze vindt het leven zwaar. Ze kan weloverwogen en zonder druk van buitenaf kenbaar maken dat ze stervenshulpverlening wil. Mag zij ook? Ik merk dat zo'n vraag als een graat in mijn keel steek: mag zij dood?; de dood als optie; levenslust; overlevingsdrang; het leven is vaak de moeite waard; doodswens bij voltooid leven is geen sinecure; autonoom beslissen; in welke mate staat die doodswens op zichzelf en hoe consistent is deze?; is de wens om te sterven absoluut en permanent? Is die onomkeerbaar, of kan die toch veranderen zodra er iets in het leven verandert?; druk van buitenaf; oordeel dat het leven niet meer de moeite waard is, kan eindigen in het onomkeerbare; lijden aan het leven gaat gepaard met marginalisatie van het bestaan; gevoel van overbodigheid; wederkerigheid met de samenleving is weggefallen; angst voor afhankelijkheid; kleine groep; impact op de hele groep om hulp bij de dood als uitkomst van worstelen met het leven mogelijk te maken; druk kan verhogen zijn voor de hele groep; onomkeerbare oplossing; existentiële worsteling met het bestaan; worsteling; juridische complicaties en maatschappelijke gevolgen</p>	
41	<p>Stervenshulp voor ouderen die hun leven voltooid achten; ouderen met een legitieme stervenswens zonder de vereiste aanwezigheid van urgente medische gronden; helpen; erg oud worden als ondraaglijk grote last ervaren; het leven niet meer in kunnen richten zoals zij dat willen; lijden aan het leven door een volledig gebrek aan zelfbeschikking; simpelweg klaar zijn met he leven en dat zij alleen nog elke dag wachten op de dood; eigen regie over het leven te behouden; zelfgekozen einde; soms is gedachte aan die mogelijkheid al genoeg om toch nog door te leven; zelfbeschikking om te leven en zelfbeschikking om te sterven; elk mens moet zelf kunnen kiezen of hij of zij er niet meer wil zijn; je mag niet gedwongen worden om door te leven; ouderen die hun leven voltooid achten hebben een legitieme wens; recht op zelfbeschikking over het levenseinde; secuur en met liefde behandelen; keuzes die we zelf over ons leven, ons meest waardevolle bezit, kunnen maken</p>	GroenLinks
42	<p>Deur open voor hulp bij zelfdoding voor mensen die lijden aan het leven zelf; leven van ieder mens als schepsel van God waardevol en kostbaar; als het leven moeilijk wordt, moeten we mensen, medemensen niet prijsgeven aan de dood;</p>	SGP
43	<p>Mogelijkheid van voltooid leven</p>	GroenLinks
44	-	SGP
45	-	GroenLinks
46	<p>Bij dieper graven enorme kwetsbaarheid schuilgaan; eenzaamheid; het gevoel er niet meer toe te doen; blok aan het ben van je eigen kinderen zijn; vrees om de maatschappij te veel te kosten; stille noodkreten; onderliggende eenzaamheid; vrees dat onze samenleving het normaal of zelfs natuurlijk kan gaan vinden dat mensen ui het leven stappen als zij oud worden of moeite hebben met het vinden van een goede levensinvulling; het hellend vlak, het bestaat. Wij zien het hier, in de discussie over euthanasie en hulp bij zelfdoding, levend voor ons. Zelfgekozen dood; het gaat hier over leven en dood; een belangrijke wissel dreigt omgezet te worden</p>	SGP
47	-	GroenLinks
48	<p>Willen kiezen voor een waardige dood; kostenpost voor de samenleving; als wij onder bepaalde omstandigheden erin meegaan dat iemands leven niet meer zinvol is en niet meer de moeite waard is, dan vind dat een heel aangrijpende werkelijkheid</p>	SGP

49	-	GroenLinks
50	Recht willen hebben om er een einde aan te maken het gevoel van eenzaamheid, het gevoel van er niet meer toe doen en de moeite met afhankelijkheid; het verhaal van de mensen met wie ik heb gesproken, is een andere verhaal dan het verhaal van de rationele zelfbewuste mensen die autonoom zeggen 'het leven is nu mooi en goed geweest'	SGP
51	-	GroenLinks
52	Hellend vlak	SGP
53	Leven is intrinsiek beschermwaardig; als iemand voor zichzelf concludeert dat het leven voor hem of haar, om wat voor reden ook, geen waarde meer heeft, er toch echt ook iets verandert aan de waarde die je aan het leven van die persoon zou kunnen hechten	VVD
54	-	SGP
55	Mensen die heel erg op leeftijd zijn, die alle mensen met zij hun leven inhoud hebben gegeven hebben zien overlijden en die dus allen zijn overgebleven. Stel dat er voor hen zeker nog tijd en aandacht is en dat zij zeker nog activiteiten hebben, maar dat zij daar zelf niet meer aan hechten. Voor hen heeft dat alles dan geen waarde meer, omdat de mensen die zij waardevol vonden, allemaal zijn weggevallen; vragen om hulp om het leven te beëindigen	VVD
56	Verlieservaring; eenzaamheid; ik zou bijna zeggen dat je God zou moeten zijn om dat te kunnen beoordelen. Het is toch een bovenmenselijke opgaven om te bepalen wie wanneer het recht heeft om er een einde aan te maken?	SGP
57	Randvoorwaarden niet verder willen; hij weet het heel zeker, heeft het heel goed doordacht; geen mogelijkheden meer zien om het leven weer invulling te geven	VVD
58	Ik vraag me af in wat voor samenleving we zijn beland. We sparen kosten noch moeite om ervoor te zorgen dat mensen veel ouder kunnen worden en veel langer kunnen leven, terwijl we tegelijkertijd als samenleving zeggen: wat moeten die hoogbejaarde mensen eigenlijk nog met hun leven, wat heeft dat eigenlijk nog voor zin?	SGP
59	Ouderen met een stervenswens	SP
60	Hoe ouderen zich gepositioneerd voelen in de samenleving; hulp bij zelfdoding voor alle leeftijden	SP
61	Het zou natuurlijk wel een wezenlijk andere discussie opleveren als we de grens — we voeren al jaren discussie over een voltooid leven van ouderen en we zien ook dat mensen uit deze groep hun wens kenbaar maken — loslaten.; Juridisch gezien is daar natuurlijk wel iets voor te zeggen, want een leeftijdsgrens is arbitrair. Dat zou wel een andere discussie opleveren.; zouden we dat eerder moeten weten via een maatschappelijke debat?	SP
61b	Belangrijk kader; De minister heeft het hier weer over ouderen, net als bij Nieuwsuur en gisteren op de radio, maar in de brief staat dat niet. Ik heb er wel behoefte aan om dat kader te kennen, ook omdat de maatschappelijke discussie, het burgerinitia-tief en het advies van de commissie van wijzen over ouderen met een stervenswens gaan.	SP
62	Waarom zou de overheid wel ouderen de mogelijkheid bieden om die gruwelijke dood menselijker te maken als zij die mogelijkheid niet biedt aan 21- of 36-jarigen?	SP
63	Zouden we als we de mogelijkheid scheppen voor ouderen niet ook druk uitoefenen op de gehele samenleving om de hulp bij zelfdoding als optie te zien?	SP
64	Geen eenduidige groep; je kunt niet zeggen: dit is duidelijk, dit is voltooid leven; gebrek aan zingeving; eenzaamheid; moeilijk vinden om afhankelijk te zijn	SGP

65	Verlieservaringen bij ouderdom; problemen in relaties met anderen; is het dan geen onmogelijke, bovenmenselijke opgave om te zeggen: u mag wel en mag niet toestemming van de overheid krijgen om einde aan uw leven te maken?	SGP
66	Enorme verandering van perspectief; wissel omgaan als we zeggen: barmhartigheid is niet langer mensen nabij zijn en helpen met het leven, maar barmhartigheid is eigenlijk een einde aan het leven laten maken. Laat je iemand dan eigenlijk niet, hoe barmhartigheid ook klinkt in de steek en zeg je als samenleving dan niet: we accepteren dat uw leven geen zin meer heeft?	SGP
67	-	GroenLinks
68	-	GroenLinks
69	-	GroenLinks
69b	-	SP
70	-	SP
71	De Wet toetsing Levensbeëindiging ontwikkelt zich	SP
72	-	SGP
73	-	SGP
74	-	SGP
75	-	SP
76	Worsteling met het leven; we zeggen tegen mensen die worstelen met het leven en die nog niet over willen gaan tot een verzoek tot hulp bij zelfdoding: dat is een privékwestie. Zodra je echter weet dat je wilt sterven, komt de overheid wel langs	SP
77	Het trof mij dat iemand tegen mij zei: ik kan de worsteling met het leven niet bespreken, maar de uitweg uit het leven wel	SP
78	Beroep op zelfdoding	SP
79	Voltooid leven; relationele oorzaken	SP
80	Stervenshulpverlener; wens; factoren spelen mee; relationele zaken spelen mee bij een voltooid leven;	SP
81	-	SGP
82	-	SGP
83	Zijn objectieve criteria te vinden?	SGP
84	Voltooid leven; mensen die weloverwogen, zonder druk van buitenaf, concluderen dat hun leven voltooid is het gaan van de weg naar hulp bij een zelf gekozen levenseinde	VVD
85	-	SP
86	-	VVD
87	-	SP
88	-	VVD
89	Wens tot levenseinde; hulp bij zelfdoding; waarborgen en objectieve toetsingscriteria; Een geplande dood is niet het enige antwoord op het voltooid leven; toch gaan mensen die hun leven voltooid achten, een stervenshulpverlener langs krijgen	SP
90	-	SP
91	De zelfbeschikking van de een kan leiden tot hoge druk op de ander	SP
92	Zaak van leven of dood; belangrijke wissel dreigt omgezet te worden	SGP
93	-	GroenLinks
93	-	SGP
94	-	SGP
95	-	GroenLinks

96	-	SGP
----	---	-----

Bijlage II: Reasoning devices

1			
Definiëring situatie	Oorzaak	Morele evaluatie	Aanbevolen oplossing
Een Voltooidlevenwet biedt mensen de mogelijkheid om zelf een keuze te maken over wanneer hun leven eindigt	Een Voltooidlevenwet komt tegemoet aan mensen die geen mogelijkheden meer zien om hun leven in te vullen zoals zij dat willen	De autonome mens hoort zelf keuzes maken over het leven en de dood	Het voorstel voor een Voltooidlevenwet aannemen en eventueel geen leeftijdsgrens opnemen

2			
Definiëring situatie	Oorzaak	Morele evaluatie	Aanbevolen oplossing
Door een Voltooidlevenwet voelen ouderen zich gedwongen te kiezen om uit het leven te stappen	Een Voltooidlevenwet geeft aan dat iemands leven vanaf een bepaalde leeftijd voltooid kan zijn en dat mensen boven deze leeftijd niet meer hoeven te leven	Ouderen zijn net zo waardevol als anderen in de samenleving en horen gelijk behandeld te worden	Zie sociale oorzaken-frame Eventueel een Voltooidlevenwet niet aannemen

3			
Definiëring situatie	Oorzaak	Morele evaluatie	Aanbevolen oplossing
Een voltooidlevenwet gaat voorbij aan de echte redenen dat een oudere/iemand euthanasie wil	<p>Ouderen met een doodswens zijn eenzaam, voelen zich overbodig, hebben veel verlieservaringen meegemaakt, hebben problemen met sociale relaties, krijgen ontoereikende zorg, vinden het moeilijk afhankelijk te zijn en voelen zich een kostenpost voor de samenleving</p> <p>Mensen met een doodswens worstelen met het leven. De kleine groep mensen die hun leven voltooid acht, valt onder de groep met sociaal-relatieve problemen zoals hieronder beschreven. Een Voltooidlevenwet zou de Euthanasiewet alleen maar in de weg staan</p>	<p>Mensen die worstelen met het leven horen aandacht, liefde en goede zorg te ontvangen van de samenleving</p> <p>De Euthanasiewet komt al tegemoet aan de grootste groep mensen met een doodswens</p>	<p>Bij mensen duidelijk krijgen dat ze de worsteling in hun leven kunnen bespreken zonder financiële drempels</p> <p>Onderliggende redenen van een doodswens aanpakken</p> <p>Onderzoek laten uitvoeren naar de redenen van het voltooid achten van het leven</p> <p>Euthanasiewet zich laten ontwikkelen</p>

4			
Definiëring situatie	Oorzaak	Morele evaluatie	Aanbevolen oplossing
Met een Voltooidlevenwet speelt de overheid voor God	De overheid neemt Gods rol over door te beslissen over leven en dood c.q. toestemming te geven voor dood	Het is een bovenmenselijk opgave om te bepalen wie wanneer het recht heeft om er een einde aan te maken	Het voorstel voor een Voltooidlevenwet moet van tafel en liefst ook de Euthanasiewet

5			
Definiëring situatie	Oorzaak	Morele evaluatie	Aanbevolen oplossing
Een Voltooidlevenwet (zonder leeftijdsgrens) gaat in tegen de maatschappelijke discussie over een Voltooidlevenwet voor ouderen	De maatschappelijke discussie ging altijd over ouderen Een Voltooidlevenwet gaat in tegen het advies van commissie-Schnabel en gaat voorbij aan de mening van andere organisaties dan de NVVE	Een maatschappelijk debat en bevindingen van prominente instanties en personen horen de basis te vormen voor een wet	Advies van commissie-Schnabel volgen Het maatschappelijk debat blijven volgen

Bijlage III: Framematrix

Autonoom individu					
Definiëring situatie	Oorzaak	Morele evaluatie	Aanbevolen oplossing	Framing devices	Politieke partijen
Een Voltooidlevenwet biedt mensen de mogelijkheid om zelf een keuze te maken over wanneer hun leven eindigt	Een Voltooidlevenwet komt tegemoet aan mensen die geen mogelijkheden meer zien om hun leven in te vullen zoals zij dat willen	De autonome mens hoort zelf keuzes maken over het leven en de dood	Het voorstel voor een Voltooidlevenwet aannemen en eventueel geen leeftijdsgrens opnemen	Keuze; persoonlijk; zwaarwegende recht op zelfbeschikking; voltooid leven; autonomie; individu; menswaardig levenseinde; lijden aan het leven; existentiële eenzaamheid; eigen leven inrichten; klaar zijn met het leven; wachten op de dood; regie over het leven; leven heeft geen waarde meer; hulp vragen en bieden; aan oprecht(e)/ legitiem(e) verzoek /wens voldoen; optie; mogelijkheid; duurzame/persistente wens; mooi, rijk leven gehad; helpen; wanhoop; weloverwogen	VVD, Groen-Links

Levensbedreigende druk [counterframe bij autonoom-individuframe]					
Definiëring situatie	Oorzaak	Morele evaluatie	Aanbevolen oplossing	Framing devices	Politieke partijen
Door een Voltooidlevenwet voelen ouderen zich gedwongen te kiezen om uit het leven te stappen	Een Voltooidlevenwet geeft aan dat iemands leven vanaf een bepaalde leeftijd voltooid kan zijn en dat mensen boven deze leeftijd niet meer hoeven te leven	Ouderen zijn net zo waardevol als anderen in de samenleving en horen gelijk behandeld te worden	Zie sociale oorzakenframe Eventueel een Voltooidlevenwet niet aannemen	Hoge druk op gehele groep ouderen en samenleving; grote impact; als wij onder bepaalde omstandigheden erin meegaan dat iemands leven niet meer zinvol is en niet meer de moeite waard is, dan vind ik dat een heel aangrijpende werkelijkheid; positionering van ouderen in de samenleving; maatschappelijk klimaat	SP, SGP

Sociale oorzaken					
Definiëring situatie	Oorzaak	Morele evaluatie	Aanbevolen oplossing	Framing devices	Politieke partijen
Een voltooidlevenwet gaat voorbij aan de echte redenen dat een oudere/iemand euthanasie wil	<p>Ouderen met een doodswens zijn eenzaam, voelen zich overbodig, hebben veel verlieservaringen meegemaakt, hebben problemen met sociale relaties, krijgen ontoereikende zorg, vinden het moeilijk afhankelijk te zijn en voelen zich een kostenpost voor de samenleving</p> <p>Mensen met een doodswens worstelen met het leven. De kleine groep mensen die hun leven voltooid acht, valt onder de groep met sociaal-relatieve problemen zoals hieronder beschreven. Een Voltooidlevenwet zou de Euthanasiewet alleen maar in de weg staan</p>	<p>Mensen die worstelen met het leven horen aandacht, liefde en goede zorg te ontvangen van de samenleving</p> <p>De Euthanasiewet komt al tegemoet aan de grootste groep mensen met een doodswens</p>	<p>Bij mensen duidelijk krijgen dat ze de worsteling in hun leven kunnen bespreken zonder financiële drempels</p> <p>Onderliggende redenen van een doodswens aanpakken</p> <p>Onderzoek laten uitvoeren naar de redenen van het voltooid achten van het leven</p> <p>Euthanasiewet zich laten ontwikkelen</p>	<p>Levenslust; overlevingsdrang; lijden aan het leven gaat gepaard met marginalisatie van het bestaan; worstelen met het leven; als het leven moeilijk wordt, moeten we mensen, medemensen niet prijsgeven aan de dood; kwetsbaarheid; blok aan het been; kostenpost voor de samenleving; sociale/relatieve oorzaken; doodswens kan veranderen; dieper graven naar onderliggende redenen; verlieservaringen; eenzaamheid; druk ervaren; zorgkosten; overbodig; problemen onder ouderen; wederkerigheid met de samenleving is weggevallen onomkeerbare oplossing; samenleving; zorgvuldige praktijk van Euthanasiewet aantasten; kleine groep</p>	SGP, SP

Overheid is niet God					
Definiëring situatie	Oorzaak	Morele evaluatie	Aanbevolen oplossing	Framing devices	Politieke partijen
Met een Voltooidlevenwet speelt de overheid voor God	De overheid neemt Gods rol over door te beslissen over leven en dood c.q. toestemming te geven voor dood	Het is een bovenmenselijk opgave om te bepalen wie wanneer het recht heeft om er een einde aan te maken	Het voorstel voor een Voltooidlevenwet moet van tafel en liefst ook de Euthanasiewet	Het leven is een kostbaar geschenk van God; hellend vlak; levensgevaarlijke ontwikkeling; voortijdige dood; steeds verder oprekken van de euthanasiepraktijk; leven van ieder mens als schepsel van God; noodzakelijke eerbied voor het leven; als je nee zegt tegen de dood, zeg je ja tegen het leven; wissel dreigt omgezet te worden; deur openen	SGP

Maatschappelijk debat en prominenten					
Definiëring situatie	Oorzaak	Morele evaluatie	Aanbevolen oplossing	Framing devices	Politieke partijen
Een Voltooidlevenwet (zonder leeftijdsgrens) gaat in tegen de maatschappelijke discussie over een Voltooidlevenwet voor ouderen	De maatschappelijke discussie ging altijd over ouderen Een Voltooidlevenwet gaat in tegen het advies van commissie-Schnabel en gaat voorbij aan de mening van andere organisaties dan de NVVE	Een maatschappelijk debat en bevindingen van prominente instanties en personen horen de basis te vormen voor een wet	Advies van commissie-Schnabel volgen Het maatschappelijk debat blijven volgen	[metaforische uitspraken over commissie-Schnabel en het niet volgen van haar advies]	SP, SGP

Bijlage IV: Analyse materiaal

1 VVD – Verkiezingsprogramma

■ Iedereen moet de mogelijkheid hebben om zelf te kiezen voor een waardig levenseinde. De mogelijkheden hiervoor binnen de euthanasiewet worden steeds meer gebruikt. Wij steunen dat. Toch zijn er mensen die nu geen hulp kunnen krijgen bij het door hen gewenste levenseinde. Wij steunen uitbreiding van de mogelijkheden om voor iedereen een oplossing te vinden die recht doet aan de individuele wensen. Ook voor mensen met een **voltooid** leven zonder medische oorzaak. Wij vinden dat het pad naar een persoonlijk einde met behulp van een specialist, zoals een stervenshulpverlener, zorgvuldig moet plaatsvinden. Kwetsbare mensen moeten vanzelfsprekend worden beschermd.

2 VVD – Standpunt website

ONS STANDPUNT OVER EUTHANASIE

ZELF DIE KEUZE KUNNEN MAKEN.

Mensen die ondraaglijk en uitzichtloos lijden, kunnen er in Nederland voor kiezen om hun leven te beëindigen. Wij vinden het heel belangrijk dat mensen zelf die keuze hebben. Er zijn ook andere mensen die vinden dat hun leven is afgerond. Ook zij hebben de wens om menswaardig te sterven, hoewel ze volgens de huidige maatstaven niet ondraaglijk en uitzichtloos lijden. Wij willen het mogelijk maken om aan de oprechte wens van deze mensen te voldoen.

3 **Groenlinks – Verkiezingsprogramma**

34. Euthanasie gaat uit het Wetboek van Strafrecht. Artsen zijn pas strafbaar wanneer ze zich niet aan de regels houden. Bij verzoek tot euthanasie komt er een plicht voor artsen die vanwege gewetensbezwaren niet aan een verzoek willen voldoen om door te verwijzen naar een andere, welwillende arts. Mensen die vinden dat hun leven voltooid is kunnen, ook als er geen sprake is van ondraaglijk en uitzichtloos lijden in medische zin, een waardig einde aan hun leven maken. Zij kunnen hierbij een beroep

39

doen op professionele stervensbegeleiders. Hulp bij zelfdoding door deze stervensbegeleiders is niet strafbaar.

Euthanasie

GroenLinks vindt dat mensen die ondraaglijk en uitzichtloos lijden via euthanasie hun leven moeten kunnen beëindigen.

Niet standaard strafbaar

Euthanasie moet verdwijnen uit het Wetboek van Strafrecht. Artsen die euthanasie uitvoeren zijn op dit moment in principe strafbaar, tenzij ze zich aan medische regels houden. GroenLinks wil dat omdraaien. Artsen zijn dan alleen strafbaar als zij zich niet aan de regels voor euthanasie houden.

Ook moeten artsen die een verzoek tot euthanasie weigeren te beoordelen verplicht worden om patiënten door te sturen naar een collega die dat wel wil doen. GroenLinks heeft samen met D66 een initiatiefwet ingediend die dat moet regelen.

Kinderen

GroenLinks vindt dat euthanasie bij kinderen die ondraaglijk en uitzichtloos lijden mogelijk moet zijn, ongeacht hun leeftijd. Nu mogen alleen kinderen ouder dan twaalf jaar hier een beroep op doen.

Hulp bij zelfdoding

Iemand die zijn naaste vanuit medemenselijkheid helpt met het organiseren van zelfdoding zou niet hoeven te vrezen voor strafrechtelijke vervolging. Het verbod op aanzetten tot zelfdoding zorgt voor voldoende waarborgen in de wet tegen mensen met kwade intenties.

GroenLinks wil naar een situatie toe waar mensen altijd aan kunnen kloppen bij een professional voor hulp bij zelfdoding. Tot dat zover is moeten mensen zich vrij voelen hun naaste te helpen bij een duurzame wens tot zelfdoding.

SP – Verkiezingsprogramma

5 SP – Standpunt website

EUTHANASIE EN PALLIATIEVE ZORG

Bij ondraaglijk en uitzichtloos lijden moeten mensen kunnen kiezen voor een menswaardige dood en daarbij kunnen rekenen op professionele ondersteuning. Mensen mogen echter nooit in een situatie worden gemanoeuvreerd waarin ze moeten rechtvaardigen waarom ze niet voor euthanasie kiezen, of waarin andere omstandigheden de keuze beïnvloeden, zoals tekortschietende zorg of onvoldoende deskundige palliatieve zorg.

In de beroepsopleidingen en beroepspraktijk van verpleegkundigen en (huis)artsen moet meer aandacht komen voor euthanasie, begeleiding van het sterven en palliatieve zorg. In elke regio moet een palliatief team beschikbaar zijn ter ondersteuning en advisering van artsen bij begeleiding van terminale patiënten. Zorg in hospices en palliatieve units in verpleeg- en verzorgingshuizen moet voldoende beschikbaar zijn en gefinancierd worden. Thuiszorg bij terminale patiënten moet onbeperkt beschikbaar zijn.

Het ontwikkelen van een voltooid leven wet, die hulp bij zelfdoding door een niet-arts mogelijk maakt wanneer iemand het leven als voltooid ziet, achten wij onwenselijk.

Allereerst omdat het buitengewoon ingewikkeld is om vast te stellen dat iemands wens tot hulp bij zelfdoding persistent is, indien er geen sprake is van uitzichtloos en ondraaglijk lijden met een medisch-lichamelijke component. Een mens is een relationeel wezen en omstandigheden kunnen wijzigen waardoor ook een doodswens kan veranderen.

Ten tweede omdat het risico van de druk op ouderen om te kiezen voor de dood als optie zal toenemen. Een ontwikkeling die we niet wenselijk achten.

Ten derde omdat er binnen de Euthanasiewet veel mogelijk is en deze wet zich nog ontwikkelt. Binnen de Euthanasiewet zijn er veel meer mogelijkheden dan men doorgaans beseft om tegemoet te komen aan het zwaarwegende recht op zelfbeschikking.

Tot slot zal het de zorgvuldige praktijk van de Euthanasiewet aantasten waarbij artsen met toetsing voor en achteraf het leven mogen beëindigen.

6 SGP – Verkiezingsprogramma

Euthanasie

Het leven is het meest kostbare geschenk dat God ons geeft. Daar moeten mensen van afblijven. Dat geldt eens te meer als het gaat om het actief beëindigen van het leven van hen die moeite hebben hun wil te uiten, zoals mensen met dementie. Het begrip 'uitzichtloos en ondraaglijk lijden' wordt op die manier steeds verder opgerekt. Beter is het om het lijden te verlichten door excellente (palliatieve) zorg. Of, heel waardevol, eenzaamheid te voorkomen. Het zou natuurlijk het allerbeste zijn als de 'Euthanasiewet' zou worden ingetrokken. Daar lijkt vooralsnog geen meerderheid voor te zijn. Daarom wil de SGP de volgende maatregelen:

- Uitbreiding van de mogelijkheden voor euthanasie bij dementie, psychiatrische ziekten of op welke andere grond ook, mag niet worden toegestaan.
- Palliatieve sedatie mag nooit gebruikt worden als sluiproute om de zorgvuldigheidseisen voor euthanasie te ontlopen.
- 'Euthanasieshopping' van de ene arts naar de andere om hoe dan ook euthanasie te kunnen (laten) plegen is ongewenst. Dat kan in ieder geval voorkomen worden als het criterium 'uitzichtloos en ondraaglijk lijden' wordt begrensd.
- Hulp bij zelfdoding is verboden. Daar moet óók onder vallen het geven van informatie over hoe dat kan.
- Legaliseren van een zelfmoordpil voor mensen die niet in aanmerking komen voor euthanasie of zogenaamd 'klaar met leven zijn', is een levensgevaarlijke ontwikkeling. Niet aan beginnen dus!
- Er mag geen maatschappelijk klimaat ontstaan, waarin ouderen of mensen met veel zorgkosten, druk ervaren om een einde aan hun leven te maken.
- Eenzaamheid en ervaren overbodigheid zijn grote problemen onder ouderen, die de roep om een voortijdige dood kunnen versterken. De overheid moet gemeenten, maatschappelijke organisaties en kerken daarom stimuleren om de eenzaamheid onder mensen te bestrijden. De landelijke overheid faciliteert dit door inspirerende voorbeelden te verspreiden. Ook kunnen scholen met een maatschappelijke stage jongeren in contact brengen met ouderen.
- Als een Toetsingscommissie Euthanasie niet unaniem is in haar oordeel over een euthanasiedossier, dient de rechter zich daar altijd over te buigen. Daarmee kan een steeds verder oprekken van de euthanasiepraktijk worden tegengegaan.

Euthanasie

Het leven is het meest kostbare geschenk dat God ons geeft. Daar moeten mensen van afblijven. Dat geldt eens te meer als het gaat om het actief beëindigen van het leven van hen die moeite hebben hun wil te uiten, zoals mensen met dementie. Het begrip 'ondraaglijk en uitzichtloos lijden' wordt op die manier steeds verder uitgerekt. Beter is het om het lijden te verlichten door excellente (palliatieve) zorg. Of, heel waardevol, eenzaamheid te voorkomen. Het zou natuurlijk het allerbeste zijn als de 'Euthanasiewet' zou worden ingetrokken. Daar lijkt vooralsnog geen meerderheid voor te zijn. Daarom wil de SGP de volgende maatregelen.

- ▶ Uitbreiding van de mogelijkheden voor euthanasie bij dementie, psychiatrische ziekten of op welke andere grond ook mag niet worden toegestaan.
- ▶ Palliatieve sedatie mag nooit gebruikt worden als sluiproute om de zorgvuldigheidseisen voor euthanasie te ontlopen.
- ▶ 'Euthanasieshopping' van de ene arts naar de andere om hoe dan ook euthanasie te kunnen (laten) plegen is ongewenst. Dat kan in ieder geval voorkomen worden als het criterium 'uitzichtloos en ondraaglijk lijden' wordt begrensd.
- ▶ Hulp bij zelfdoding blijft verboden. Daar moet óók onder vallen het geven van informatie over hoe dat kan.
- ▶ Legaliseren van een zelfmoordpil voor mensen die niet in aanmerking komen voor euthanasie of 'klaar met leven zijn', is een levensgevaarlijke ontwikkeling. Niet aan beginnen dus!
- ▶ Er mag geen maatschappelijk klimaat ontstaan, waarin ouderen of mensen met veel zorgkosten, druk ervaren om een einde aan hun leven te maken.

- ▶ Eenzaamheid en ervaren overbodigheid zijn grote problemen onder ouderen, die de roep om een voortijdige dood kunnen versterken. De overheid moet gemeenten, maatschappelijke organisaties en kerken daarom stimuleren om de eenzaamheid onder mensen te bestrijden. De landelijke overheid faciliteert dit door inspirerende voorbeelden te verspreiden. Ook kunnen scholen met een maatschappelijke stage jongeren in contact brengen met ouderen.
- ▶ Als een Toetsingscommissie Euthanasie niet unaniem is in haar oordeel over een euthanasiedossier, dient de rechter zich daar altijd over te buigen. Daarmee kan een steeds verder oprekken van de euthanasiepraktijk worden tegengegaan.

Levensbeëindiging

Het menselijk leven is een kostbaar geschenk van God. Het leven blijft waardevol, ook wanneer een mens aan het einde van het leven met veel pijn en moeite geconfronteerd wordt. Hoe moeilijk de omstandigheden ook kunnen zijn: het besef dat het leven van de mens een geschenk is, maakt duidelijk dat we op een verantwoorde manier om moeten gaan met het broze en vergankelijke leven.

Mensen in nood moeten de hulp krijgen die zij op dat moment nodig hebben. Steeds vaker wordt ook in allerlei situaties de dood als hulp gezien. De SGP is er van overtuigd dat deze keuze niet goed is. Heftige pijn, de ontluistering bij dementie en een jong kind met een ernstige handicap betekenen veel leed voor de betrokkene en zijn omgeving. Euthanasie, levensbeëindiging en hulp bij zelfdoding zijn dan echter geen goede oplossing. Het bekorten van het leven, noch het onnodig verlengen van het stervensproces zijn in overeenstemming met respect voor de waarde van het menselijk leven. Palliatieve zorg is hier op zijn plaats.

Er wordt gelukkig naar gestreefd om zelfdoding zoveel mogelijk te voorkomen. In de lijn hiervan dient ook werk gemaakt te worden van het streng aanpakken van informatie over zelfdoding via boeken, websites en consultants, omdat deze in strijd is met de noodzakelijke eerbied voor het leven.

Concreet:

- ▶ Elke vorm van zelfdoding wordt zoveel mogelijk bestreden. De overheid neemt meer preventieve maatregelen om mensen tegen zichzelf te beschermen.
- ▶ Euthanasie, hulp bij zelfdoding en levensbeëindiging van gehandicapte pasgeborenen worden niet langer toegestaan. Verlichting van het lijden is een betere weg.

- ▶ Het Openbaar Ministerie moet weer voluit betrokken zijn bij de toetsing van euthanasie. Het vervolgingsbeleid van het Openbaar Ministerie moet zo aangepast worden dat er bij onzorgvuldigheid consequent wordt opgetreden. Ten minste dient er toetsing vooraf plaats te vinden.
- ▶ Euthanasie uit vrije keuze is in strijd met de eerbied voor het leven. Er mag geen verruiming van de gronden voor euthanasie plaatsvinden – zoals 'klaar met het leven zijn' of de vrees voor toekomstig lijden. Elke vorm van euthanasie bij mensen die hun wil niet kunnen uiten, is een nog veel ernstiger misgreep. Uitbreiding van de mogelijkheden voor euthanasie bij dementie of welke andere grond ook of levensbeëindiging van kinderen en jongeren, mag niet worden toegestaan.
- ▶ De strafrechtelijke bepalingen over hulp bij zelfdoding worden ten minste uitgebreid met een verbod op het op welke wijze ook bieden van algemene informatie over methoden waarop men zijn leven kan beëindigen.
- ▶ Terminale sedatie mag op geen enkele wijze gebruikt worden als route om de zorgvuldigheidseisen voor euthanasie te ontlopen.

Voltooid leven

De SGP is tegen de plannen om de deur te openen voor hulp bij zelfdoding voor mensen die lijden 'aan het leven zelf'. Het is de overtuiging van de SGP dat het leven van ieder mens als schepsel van God waardevol en kostbaar is. Ook wie dit christelijk uitgangspunt niet deelt, kan grote bezwaren inbrengen tegen de weg die het kabinet nu wil inslaan. Als het leven moeilijk wordt, moeten we medemensen niet prijsgeven aan de dood, maar met aandacht, liefde en goede zorg nabij zijn.

Het cruciale argument in het debat over 'voltooid leven' is dat de autonome mens zelf moet kunnen beslissen óf en wannéér hij 'uit het leven wil stappen'. Maar wie dieper graaft, ontdekt dat er achter die zogenaamd 'autonome' mens vaak een enorme kwetsbaarheid schuilgaat. Dan kom je eenzaamheid tegen. Het gevoel er niet meer toe te doen. Een blok aan het been te zijn van de eigen kinderen. Of de vrees om de maatschappij teveel te kosten. De SGP wil daarom veel meer dan nu gebeurt inzetten op het tegengaan van de onderliggende eenzaamheid en een herwaardering van de ouderdom. De overheid moet gemeenten, maatschappelijke organisaties en kerken daarom stimuleren om de eenzaamheid onder mensen te bestrijden. De landelijke overheid faciliteert dit door inspirerende voorbeelden te verspreiden. Ook kunnen scholen met een maatschappelijke stage jongeren in contact brengen met ouderen.

Alles wat ook wettelijk toegestaan wordt, dreigt op een gegeven moment ook normaal te worden. De SGP vreest dat onze samenleving het normaal of zelfs 'natuurlijk' gaat vinden dat mensen uit het leven stappen als ze oud worden of moeite hebben een goede levensinvulling te vinden. Dat zij zich moeten verdedigen als zij kiezen om blijven leven in plaats van te willen sterven. De SGP vindt daarentegen dat er geen maatschappelijk klimaat mag ontstaan, waarin ouderen of mensen met veel zorgkosten, druk ervaren om een einde aan hun leven te maken.

3

Voltooid leven

Aan de orde is het **debat** over het **rapport van de commissie-Schnabel over voltooid leven**.

De **voorzitter**:

Ik heet de minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, de minister van Veiligheid en Justitie, de Kamerleden, de mensen op de publieke tribune en de mensen die dit debat op een andere manier volgen van harte welkom. Alle sprekers hebben maximaal zes minuten spreektijd.

□

10 **VVD**

De heer **Rutte** (VVD):

Voorzitter. Als je middenin het leven staat, is het moeilijk je voor te stellen dat er mensen zijn die hun leven als een grote last ervaren. Het gaat soms om mensen die niet of nauwelijks ziek zijn, maar die alles wat ze wilden in het leven hebben gedaan en meegemaakt. Zij hebben de mensen met wie ze hun leven hebben vormgegeven, geliefden, vrienden, zelfs kinderen, zien wegvallen. Het zijn mensen die een gevoel van ernstige eenzaamheid ervaren, hoewel ze objectief gezien niet eenzaam zijn. Het zijn mensen die iedere dag hopen dat het hun laatste dag zal zijn. Ze vinden hun leven voltooid en willen graag hulp om dat leven op een menswaardige wijze te beëindigen zodat invulling wordt gegeven aan hun laatste, maar zeer belangrijke autonome wens. Wie niet, of slechts in geringe mate medische klachten heeft, maar wel oprecht lijdt aan het leven zelf, kan nu niet geholpen worden bij de stervenswens. Dit

tot grote teleurstelling, of zelf wanhoop van de mensen die het betreft.

De VVD vindt principieel dat voor wie weloverwogen, zonder druk van buitenaf concludeert dat zijn of haar leven voltooid is, de weg naar hulp bij een zelfgekozen levenseinde open zou moeten staan. Misbruik moet daarbij altijd uitgesloten worden.

Tegelijkertijd moeten we oog hebben voor de vragen die dit bij veel mensen oproept. Wat betekent het als mensen die niet ziek zijn, geholpen worden om hun leven te beëindigen? Hoe voorkom je misbruik? Welke waarborgen zijn er om zeker te weten dat dit de expliciete wens van mensen zelf is? Dat zijn grote zorgen die ook serieus genomen moeten worden. Wat de VVD betreft is het daarom van essentieel belang dat voor stervenshulp bij mensen die hun leven voltooid achten, aan scherpe randvoorwaarden wordt voldaan. Misbruik moet uitgesloten zijn. Er moet een duidelijk toetsingskader zijn op basis waarvan beoordeeld wordt of er sprake is van voltooid leven. De bevoegdheid en deskundigheid van de hulpverlener die stervenshulp verleent, moet helder omschreven zijn en getoetst kunnen worden. Het draagvlak voor de huidige euthanasiepraktijk mag niet worden aangetast.

De VVD is gelukkig met de afgewogen kabinetsreactie op het rapport van de commissie-Schnabel. In de reactie sluit het kabinet aan bij ons principiële standpunt dat hulp bij een zelfgekozen levenseinde open moet staan voor mensen die weloverwogen, zonder druk van buitenaf concluderen dat hun leven voltooid is. Het kabinet geeft aan, te kiezen voor aanvullende wetgeving naast de huidige euthanasiewet, waarmee een zorgvuldige praktijk geborgd wordt. Het

gaat om wetgeving die uitgaat van de autonomie van het individu.

In de kabinetsreactie ziet de VVD voldoende aanknopingspunten om het wetgevingstraject met vertrouwen tegemoet te zien. De definitieve toetsing kan echter pas plaatsvinden zodra er een wetsvoorstel ligt. Die toetsing zullen we niet lichtvaardig opnemen. Juist omdat levenseinde uiterste zorgvuldigheid vraagt, moeten we toetsen aan stevige randvoorwaarden. Op welke termijn verwachten de ministers dat het wetsvoorstel aan de Kamer kan worden voorgelegd?

In de brief wordt een eventuele leeftijdsgrens in het midden gelaten. Er wordt wel geschreven over "oudere mensen", maar wat de VVD betreft kan voor voltooid leven eigenlijk geen leeftijdsgrens gehanteerd worden, al hebben we begrip voor het ongemak dat gevoeld wordt bij jongeren die aangeven dat ze hun leven voltooid achten. Dat is ook echt een punt dat nadere aandacht verdient. Maar een leeftijdsgrens voor voltooid leven zou juist bij kunnen dragen aan het gevoel dat je er vanaf een bepaalde leeftijd niet meer toe doet, iets wat de VVD nu juist niet wil, want iedereen doet ertoe, wat je leeftijd ook is. Hoe kijkt het kabinet hiernaar?

De commissie-Schnabel geeft nadrukkelijk aan dat de huidige euthanasiewet al veel ruimte biedt voor mensen die aangeven dat ze hun leven voltooid achten. Het gaat om mensen die lijden aan een stapeling van ouderdomsklachten. In de praktijk wordt een euthanasiewens van mensen met een stapeling aan ouderdomsklachten echter zelden ingewilligd. Ziet het kabinet mogelijkheden om te zorgen dat in de praktijk meer invulling gegeven wordt aan deze conclusie van de commissie-Schnabel? Zou het kunnen helpen als de ministeries van VWS en van Veiligheid en Justitie met een nadere handreiking op dit gebied komen, in lijn met de handreiking

die in december 2015 kwam over euthanasie bij dementie? Graag een reactie.

Ik sluit af in de wetenschap dat het debat van vandaag zeker niet het einde van de discussie is. Maar wat de VVD betreft, is dit debat een belangrijke stap naar een land waarvoor mensen die weloverwogen, zonder druk van buitenaf, concluderen dat hun leven voltooid is, de weg naar hulp bij een menswaardig levenseinde open staat.

Mevrouw **Dik-Faber** (ChristenUnie):
Vanmorgen stond in een landelijke krant een mooi interview met de heer Rutte. Daarin gaf hij aan dat hij de timing van dit debat en van het kabinetsvoorstel wat ongemakkelijk vindt. Hoe heeft het dan toch kunnen gebeuren dat die kabinetsreactie op dit moment aan de Kamer is gezonden?

11 VVD

De heer **Rutte** (VVD):

Ik heb daarmee willen uitdrukken dat sommigen hebben gezegd: het komt nu naar de Kamer omdat er verkiezingen aankomen. Dat leidt tot een ongemakkelijk gevoel, en dat snap ik wel. Maar volgens mij werken we in ieder geval vanuit de VVD al heel lang aan dit thema. Wij vinden dit thema namelijk erg belangrijk. Niets voor niets hebben we in 2013 al gevraagd om het onderzoek van de heer Schnabel. Dat rapport kregen we in februari van dit jaar. Het kabinet heeft gewoon tijd nodig gehad om tot een afgewogen reactie op dat rapport te komen. Ik heb daar respect voor. Dat leidt tot de datum waarop die reactie naar buiten komt. Ik snap wel dat dat ongemakkelijk voelt, dat heb ik willen benoemen, maar wat ik ook heb willen aangeven, is dat dit een langdurig traject is dat zijn tijd nodig heeft. De reactie komt nu, waarmee de discussie nog lang niet is afgerond. Er komt nog wetgeving, waarin

we met elkaar uitgebreid van gedachten zullen wisselen.

Mevrouw **Dik-Faber** (ChristenUnie):
De VVD is allang met dit onderwerp bezig. In 2012 stelde uw fractiegenoot Van Miltenburg in een reactie op Uit vrije wil dat zelfbeschikking een groot goed is, zij het dat je niet kunt eisen dat de overheid jouw stervenswens honoreert. Als ik nu kijk naar het kabinetsvoorstel en als ik luister naar uw bijdragen, lees en hoor ik een heel ander verhaal. Wat is er de afgelopen jaren gebeurd dat dit tot een wijziging bij de VVD-fractie heeft geleid?

12 VVD

De heer **Rutte** (VVD):
Ik zie die wijziging niet. Het principe van zelfbeschikking voor mensen die hun leven echt voltooid achten, die alles hebben gezien en meegemaakt wat ze hebben mee willen maken, die lijden aan het leven zelf, wordt al heel lang gedeeld door de VVD-fractie. Je moet wel oog hebben voor alle maatschappelijke bezwaren die er zijn en voor alle randvoorwaarden waaraan moet worden voldaan, voordat je zoiets echt vorm kunt geven. Niet voor niets hebben we om een advies gevraagd.

De **voorzitter**:
Afrondend.

Mevrouw **Dik-Faber** (ChristenUnie):
Ik begrijp dat zelfbeschikkingsrecht en autonomie bij de VVD belangrijke begrippen zijn. Maar wil de heer Rutte dan wel erkennen dat absolute autonomie, zoals de heer Schnabel aangeeft, eigenlijk een illusie is en dat er altijd besluitvorming plaatsvindt in een maatschappelijke context, waardoor dit besluit grote gevolgen heeft voor de samenleving?

13 VVD

De heer **Rutte** (VVD):
In mijn bijdrage heb ik heel duidelijk aangegeven dat we echt oog moeten hebben voor wat dit teweegbrengt bij mensen. Ik heb vandaag in dat interview heel duidelijk gezegd dat je in een wetgevingstraject probeert dingen te organiseren en mogelijk te maken, maar wel onder strikte voorwaarden. Het is heel erg belangrijk dat we altijd over onze schouder kijken of we de maatschappij hebben meegenomen in dat traject. Daar staan wij voor.

14 SGP

De heer **Van der Staaij** (SGP):
De heer Rutte geeft helder aan dat, als het aan dit kabinet ligt, er nog wetgeving komt waarin je over allerlei voorwaarden en zorgvuldigheidseisen kunt spreken. Maar vandaag is het ook een heel principiële debat. De heer Rutte heeft heel duidelijkheid het principe van de zelfbeschikking genoemd, vanwaaruit de VVD in dit geval redeneert. Als ik ook hoor dat er geen leeftijdsgrens meer geldt, wanneer zijn er dan nog grenzen aan de zelfbeschikking? Wanneer mag in de liberale visie, in de visie van de VVD gezegd worden: hier mogen we als overheid ter bescherming van het leven wel een harde grens trekken?

15 VVD

De heer **Rutte** (VVD):
De bescherming ligt erin dat je natuurlijk absoluut zeker wilt weten dat misbruik is uitgesloten, dat het echt gaat om de keuze van iemand zelf, dat die niet onder druk staat en dat het heel duidelijk is dat er sprake is van een persistente wens en niet van een opwelling. Er zitten allerlei randvoorwaarden aan en allerlei zorgvuldigheid vragen.

16 SGP

De heer **Van der Staaij** (SGP):
Maar dan nu heel concreet. Er zijn zo veel situaties in de samenleving waarin mensen in de gebrokenheid van dit bestaan met verlieservaringen te maken hebben. Je bent 50 en je hebt te maken met een echtscheiding die je verschrikkelijk vindt. Is dat een reden om te zeggen: voor mij hoeft het leven niet meer? En moeten we dat dan respecteren?

17 VVD

De heer **Rutte** (VVD):
We gaan nu heel erg naar de casuïstiek kijken. Ik vind echter dat je dit alleen in het individuele geval zorgvuldig kunt beoordelen. Dat lees ik ook heel duidelijk in de kabinetsreactie terug. Iemand die zo'n proces begeleid, moet heel goed kijken: is er geen sprake van een opwelling of hebben we hier te maken met een persistente wens? Ik kan niet individuele situaties beoordelen, maar ik kan me wel heel goed voorstellen dat mensen die wens heel diep en heel langdurig voelen en dat er — dat is het grote verschil, denk ik, tussen de SGP en de VVD — geen interventies meer te verzinnen zijn om die wens nog weg te kunnen nemen. Als we dat wel kunnen doen, als we iemand kunnen helpen, waardoor hij wel weer door wil met het leven, dan moeten we dat ook gewoon doen. Dat staat heel nadrukkelijk in de kabinetsreactie en daar voel ik mij ook zeer bij thuis. Dat moeten we dan dus zeker doen. Het grote verschil tussen de VVD en de SGP is dat de SGP per definitie nee zegt, een geharnast nee: wij denken daar verder ook niet over na, want wij willen dit niet. Wij zeggen echter: ja, mits. En dan komt er een hele rits aan voorwaarden waaraan moet worden voldaan. Er moet zorgvuldig naar worden

gekeken en als er andere mogelijkheden zijn, moeten we dat pad ook bewandelen.

18 SGP

De heer **Van der Staaij** (SGP):
Een geharnast nee, dat is waar, maar verder nadenken is ook wel degelijk aan de orde. Als je "nee" zegt tegen de dood, zeg je "ja" tegen het leven en dan zul je als samenleving iets tegenover al die eenzaamheidsgevoelens waar mensen mee te kampen hebben, moeten stellen. Hoe weegt de VVD mee dat er zo veel mensen te maken hebben met gebrek aan zin in hun bestaan, met verlieservaringen en met het gevoel er niet meer toe te doen en niet meer gewaardeerd te worden door hun familie of hun omgeving? Wat is daar het antwoord van de VVD dan op?

19 VVD

De heer **Rutte** (VVD):
Als er één partij is die hecht aan het leven, is dat de VVD. Wij zijn dol op het leven en wij staan heel positief in het leven. We willen er maximaal vorm aan geven. Dat is heel essentieel. Maar het kan zijn — zoals ik ook geschetst heb — dat mensen op een bepaald moment alle mensen om zich heen met wie ze het leven vorm hebben gegeven, hebben zien wegvallen en dat ze de verlieservaringen hebben waar de heer Van der Staaij het over heeft. Ze kunnen dan echt denken: voor mij hoeft het niet meer, het hoeft gewoon niet meer. Als we in staat zijn om iemand met een interventie, met hulp, met aandacht zover te krijgen dat hij zegt: ik wil wel door, dan is dat prima en dan moeten we dat doen. Maar dat gaat echt niet bij iedereen lukken. Dan vraag ik mij af wat meer barmhartig is: zeggen "u moet toch door en ik sta barmhartig bij u" of "u hoeft niet verder en ik ben bereid u daarbij helpen"? Wij kiezen voor het tweede.

20 SP

Mevrouw **Leijten** (SP):

De VVD zegt dat er duidelijke randvoorwaarden moeten zijn. Er moet goed onderzocht worden of de stervenswens persistent is. Maar iemand die worstelt met het leven of lijdt aan het leven, krijgt een stervensbegeleider langs als het aan het kabinet ligt. Is dat wel de juiste stap, de juiste term? Is met het langs sturen van een stervensbegeleider de uitkomst van het gesprek eigenlijk niet al bepaald?

21 VVD

De heer **Rutte** (VVD):

Dit is relevante vraag van mevrouw Leijten. In een woord kan heel veel zitten. Ik ben bereid om te kijken of we een andere terminologie kunnen vinden die meer passend is. Het gaat om een begeleider die nadrukkelijk bekijkt of met een medische interventie of met sociale interventies — het kan heel breed zijn — de stervenswens kan worden weggenomen. Alleen als dat niet kan, kan zo iemand begeleiding bieden naar de stervenswens die er is. Maar zeker, die terminologie is iets om naar te kijken.

22 SP

Mevrouw **Leijten** (SP):

Bij het bestuderen van dit moeilijke thema trof het mij dat als mensen worstelen met het leven, als ze wellicht denken "mijn leven heeft geen zin meer" en daarover willen praten, dat dan geen plek heeft in onze gezondheidszorg. Dat is een privékwesitie, het wordt niet vergoed. Als mensen worstelen en zeggen "ik denk dat ik wel dood wil", krijgen ze een stervensbegeleider, maar als ze eerder behoefte hebben aan een levensbegeleider, dan past dat niet. Ik vind het fijn dat ik bij de VVD ruimte

bespeur om daar wel naar te kijken. Ik vind namelijk dat we moeten luisteren naar en moeten meekijken met mensen die hun leven voltooid achten of die denken dat het voltooid is. We moeten niet zeggen: de overheid stuurt een speciaal opgeleid iemand die dat onomkeerbare uiteinde begeleidt. Ik voel dat er bij de VVD ruimte is om te zoeken naar een betere aanvliegroute.

23 VVD

De heer **Rutte** (VVD):

Dat klopt. We moeten zeker wel een speciaal opgeleid iemand sturen, want het is een complexe materie en zo iemand moet veel kunnen. Hij moet veel snappen van medische zaken maar ook van sociale interventies. De terminologie kan inderdaad de suggestie wekken dat er maar één uitweg mogelijk is, en dat moet niet.

□

Mevrouw **Pia Dijkstra** (D66):

Voorzitter. Zo'n 25 jaar verscheen er een essay van Huib Drion: Het zelfgewilde einde van oude mensen. Hij meende dat ouderen er grotere rust in konden vinden als ze over een middel konden beschikken waarmee ze op aanvaardbare wijze en op een voor hen passend moment uit het leven kunnen stappen. De wens van mensen om zelf te mogen beschikken over een waardig levenseinde zonder de toevlucht te moeten nemen tot onaanvaardbare middelen of methodes, is actueel gebleven. Zo verzamelde het burgerinitiatief Voltooid Leven binnen korte tijd duizenden handtekeningen. Wegens de wens van een toenemende groep Nederlanders om meer zelfbeschikkingsrecht te krijgen wanneer ze hun leven voltooid achten, werd in 2014 een commissie van wijzen aangesteld. Er volgde een uitgebreid en zorgvuldig rapport. Men nam extra de tijd.

Ik wil de commissie overigens graag dankzeggen voor dit werk. D66 kan zich vinden in de constatering dat de huidige euthanasiewetgeving goed werkt en op groot draagvlak kan rekenen. Veel van de mensen die het leven als voltooid zien, kunnen bovendien worden bijgestaan binnen de kaders van de euthanasiewet. Aan die wet willen we dus helemaal niet tornen, maar het blijft een vereiste dat het lijden in overwegende mate een medische grondslag heeft, zo bevestigde ook het rapport-Schnabel. Daarmee biedt de huidige wetgeving niet voor iedereen met een stervenswens vanwege een voltooid leven soelaas, terwijl we voor deze mensen wel op zoek waren naar mogelijkheden. Daarom waardeer ik het moedige besluit van het kabinet om mensen die hun leven als voltooid zien, een mogelijkheid te geven.

Ik zie nu al dat er weer heel veel discussie los wordt gemaakt in de samenleving, en dat is ook heel goed. Het blijkt dat er heel veel voorstanders zijn van zo'n wet, maar er zijn ook mensen die hun zorgen uiten. Dat begrijp ik, want zo'n voorstel is heel ingrijpend. Er zijn veel belangrijke randvoorwaarden ter sprake gekomen. Er moet sprake zijn van goede zorg. Ouderen mogen zich niet overbodig gaan voelen. Er moet ondersteuning zijn in het behouden van contacten, zodat eenzaamheid kan worden voorkomen. Er ligt een grote vraag bij de samenleving: zorg goed voor je ouderen. Dat onderschrijf ik allemaal van harte, maar ik wil me wel verzetten tegen het beeld dat een wet een makkelijke oplossing zou zijn of zou creëren.

Ik zie de wet helemaal niet als een oplossing, maar ik zie die wel als een mogelijkheid voor alleen die mensen die hiervan gebruik willen maken, die geen andere hulp meer wensen dan hulp bij het sterven. Ik zie de wet als een mogelijkheid voor mensen die willen sterven op een voor hen waardige manier. Dat zal altijd

een ingewikkelde, uiterst moeilijke, keuze blijven en bovenal zal het een persoonlijke keuze blijven. Iemand die het overgrote deel van zijn leven achter zich heeft, heeft voldoende levenservaring opgedaan om voor zichzelf te bepalen of zijn leven nog van waarde is. Het is niet aan anderen om te bepalen of het leven van iemand nog waardevol is. Dat is aan die persoon zelf. Er is niet een plicht om te leven.

Kort na het verschijnen van het voorstel kwamen er verschillende verhalen in de media van mensen die hun leven als voltooid zien. Onder hen bevonden zich ook mensen die nog bezoek krijgen van hun kinderen en die kleinkinderen hebben die hen nog vrolijk maken. Sommigen hebben op latere leeftijd zelfs nog een partner gevonden, maar toch is er voor hen weinig tot geen perspectief: het leven ligt achter hen in plaats van voor hen. Ze lijden aan een voor hen te lang geworden leven. Medische ontwikkelingen zorgen er natuurlijk ook voor dat mensen steeds ouder worden, maar dat is niet voor iedereen een zegen; oud worden kan soms gaan voelen als een last. Een mevrouw van 91 jaar zei: er komt niets nieuws meer binnen. Een meneer van maar liefst 95 jaar die nog wel fit is — we zagen hem gisteren nog strijdlustig in een televisieprogramma — wil de aftakeling niet meemaken. Hij zegt: de dood komt toch, maar ik wil voorkomen dat het laatste stuk ondraaglijk wordt. Ik heb geen pil nodig om dood te gaan, maar ik wil een pil om een lijdensweg te voorkomen. Dat liet hij al eerder weten.

Als iemand niet wil wachten op de onvermijdelijke dood maar hij een zelf gekozen levenseinde verkiest, is er sprake van zelfbeschikking. Zou zo iemand voor hulp bij zelfdoding in aanmerking komen? Er lijkt nog geen sprake te zijn van ondraaglijk lijden, maar is dat wel een vereiste? En wie beoordeelt dan of dat lijden ondraaglijk is?

De minister spreekt ten aanzien van het wetsvoorstel van stervenshulpverleners. Kan zij nader toelichten wie dit precies zijn en aan welke eisen zij precies moeten voldoen? Moeten zij bijvoorbeeld aanwezig zijn op het moment van sterven?

D66 vindt het van belang dat het kabinet het aanspraak maken op het zelfbeschikkingsrecht wil vergroten, maar vraagt zich af hoe het verder gaat. Er is een duidelijk standpunt, maar de verdere procedure is onduidelijk. Graag hoor ik wat de tijdplanning is. De vraag hoe nu verder moet worden gegaan, is in mijn partij al eerder aan de orde gekomen. Ook wij zijn immers bezig met wetgeving over dit belangrijke maar complexe onderwerp. En we merken dat, nu de brief voorligt, het maatschappelijk debat dat we hierover al jaren voeren, weer heel expliciet en veel pregnanter wordt. Het lijkt erop dat, als een dergelijk wetsvoorstel wordt aangekondigd, mensen nog meer gaan nadenken over de vraag of ze dat willen of dat ze dat niet willen. Een concreter voorstel dat voor alle suggesties openstaat, kan daaraan een verdere bijdrage leveren. Daarom ga ik door met mijn wetsontwerp. Wij willen ons denken hierover niet stoppen en nodigen iedereen uit om met ons mee te denken.

24 SGP

De heer **Van der Staaij** (SGP):
Mevrouw Dijkstra geeft aan dat dit ook binnen partijen veel discussie oproept. Opvallend was dat de voorzitter van de adviescommissie, de heer Schnabel, die nu ook D66-senator is, eerst zei dat hij vond dat het mogelijk moest worden. Toen hij echter in gesprek ging en erover ging nadenken, zei hij dat dit te riskant is, juist voor mensen die kwetsbaar en afhankelijk zijn. Is hij daar uniek in? Wat is de weerslag in de D66-fractie van dit soort gedachten?

Mevrouw **Pia Dijkstra** (D66):
Ik heb al een paar keer eerder uitgelegd dat het rapport-Schnabel natuurlijk door meerdere leden van die commissie gedragen moest worden. Het is nooit alleen de voorzitter die daar uitdrukking aan geeft. Ik denk — dat weet ik overigens wel zeker — dat er ook binnen onze partij op verschillende manieren tegenaan wordt gekeken en over wordt gedacht. Maar overheersend is het idee dat we het mogelijk moeten maken voor de mensen die deze vraag stellen, namelijk de mensen die willen dat er, als hun leven voltooid is, een mogelijkheid is om op een waardige manier te sterven met eventueel familie en anderen erbij. Als er geen medische grondslag is, komt de euthanasiewet daar niet voor in aanmerking. Wij vinden het wel heel erg belangrijk dat er iets wordt geregeld voor deze mensen, ook al gaat het misschien over een niet zo heel grote groep. Dat is ook in de D66-fractie nog steeds de doorslaggevende factor.

25 SGP

De heer **Van der Staaij** (SGP):
Wat is dan de reactie van mevrouw Dijkstra op het punt dat voltooid leven eigenlijk ook soms een wat misleidend etiket is, omdat heel veel mensen heel ambivalent zijn over de vraag of ze nou wel of niet willen overlijden? De heer Schabel heeft dat ook vanuit de commissie naar voren gebracht. Mensen hebben te maken met verlieservaringen. Het gaat soms om een grote worsteling en om veel tragiek. Het is helemaal niet heel helder of mensen zeggen: ja, oké, het is duidelijk mijn leven is voltooid en ik wil er een einde aan maken.

Mevrouw **Pia Dijkstra** (D66):
Als u vraagt "wat vindt u daarvan?", dan zeg ik: mee eens. Daarom moet je ook heel goed kijken — ik doe dat dus ook —

hoe je in het wetsvoorstel zo goed mogelijk kunt regelen dat er wordt vastgesteld dat het gaat om vrijwilligheid, dat het een duurzame en weloverwogen wens is en dat er sprake is van wilsbekwaamheid. Dit moet je ontzettend zorgvuldig regelen.

26 GroenLinks

Mevrouw **Voortman** (GroenLinks):

Ik ben het daar helemaal mee eens. Ik wil mevrouw Dijkstra ook complimenteren met haar betoog. Ik herken daar veel in, zoals zo ook te horen zal zijn in de inbreng van de GroenLinks. Ik vroeg mij nog wel het volgende af. Je kunt dit op verschillende manieren in zo'n wet regelen. Met betrekking tot de leeftijdsgrens zou je bijvoorbeeld kunnen zeggen dat het leven van iemand van 86 voltooider is dan dat van iemand van 69. Een andere vraag is of het per se via een medische route door middel van hulpverleners op een meer medische manier moet. Ik zeg eerlijk dat mijn partij daar nog niet uit is. Hoe zit dat bij de fractie van D66?

Mevrouw **Pia Dijkstra** (D66):

Het is inderdaad een heel lastig dilemma hoe je dit goed regelt. Hoe voorkom je bijvoorbeeld dat de euthanasiewet wordt uitgehold en dat mensen die binnen de euthanasiewet niet aan de criteria voldoen of niet eens die route bewandelen, meteen maar proberen om hun leven via de wet voltooid leven te beëindigen? Dat wil je niet. Dat is ook de reden waarom wij er nog wel voor gekozen hebben om een leeftijdsgrens in het wetsvoorstel te zetten. Die is echter open, want een leeftijdsgrens is altijd arbitrair, maar we doen dat in heel veel wetten natuurlijk wel. Juist mensen van een bepaalde leeftijd, die al een heel groot deel van hun leven achter zich hebben liggen, zijn heel goed in staat om te beoordelen of dat leven hun nog meer gaat bieden. Om die reden kijken wij

daarnaar. Wij doen dat ook om veilig te stellen dat de euthanasiewet als het gaat om een medische oorzaak, dus ook in geval van psychiatrie, toch nog steeds de aangewezen wet blijft om aan te toetsen of de vraag van mensen om levensbeëindiging ook ingewilligd kan worden.

27 GroenLinks

Mevrouw **Voortman** (GroenLinks):

Er zijn bijvoorbeeld ook mensen die zeggen: ik begrijp dat getoetst wordt of mijn wens weloverwogen is, maar het besluit, de handeling om het te doen en om te zeggen "geef mij zo'n pil en ik wil het dan zelf doen" zou eigenlijk de ultieme zelfbeschikking zijn. Ik lees het kabinetsvoorstel nu zo dat dat toch iets beperkter is. Ik zal het kabinet daar ook naar vragen. Vindt de fractie van D66 ook dat het goed is om meerdere opties te bekijken en om bijvoorbeeld niet nu al te zeggen op welke manier de wet er moet gaan uitzien?

Mevrouw **Pia Dijkstra** (D66):

Wij kijken naar meerdere opties. Je kunt ook kijken naar het strafbaar stellen van hulp bij zelfdoding in artikel 294 van het Wetboek van Strafrecht. Er zijn natuurlijk heel veel mogelijkheden. Wij — en ik heb de indruk dat dat ook voor het kabinet geldt — hebben ons sterk gebaseerd op de proeve van wet die indertijd bij het burgerinitiatief is gevoegd. Daarin was ook sprake van stervenshulpverleners. In mijn voorstel kom ik nog heel erg op de medische route en dat bevalt me niet, want het gaat hier echt juist niet om een medische zaak. Ik vind het heel erg belangrijk dat we de zorgvuldigheid en de veiligheid in acht nemen als we zeggen: je krijgt een middel beschikbaar. Nu is het immers de dokter die de sleutel van de medicijnkast heeft. Je moet dus in heel

veel andere wetten bekijken hoe we dit op een goede manier kunnen regelen.

Mevrouw **Dik-Faber** (ChristenUnie):
D66 wil hulp bij zelfdoding bij voltooid leven mogelijk maken en heeft daarbij bepaalde mensen op het oog, maar als de wettelijke mogelijkheid nu wordt gecreëerd, betekent dat dat dit voor een hele grote groep mensen, voor de kwetsbare ouderen in onze samenleving, echt een optie zal worden. Als de wettelijke mogelijkheid er is, zal iedere oudere — dat staat letterlijk in het rapport van de commissie-Schnabel — zichzelf geconfronteerd zien met de vraag of hij of zij op dat moment of op een later moment gebruik wil maken van die mogelijkheid. Hoe heeft D66 dat meegewogen in het standpunt hierover?

Mevrouw **Pia Dijkstra** (D66):
D66 gaat uit van de weloverwogenheid van zo'n beslissing van de mensen die deze wens hebben. Wij vinden ook dat er moet worden getoetst dat er geen druk is, dat men hier niet toe wordt aangezet, dat het een duurzame wens en geen impuls is en dat men volledig vrij is geweest om hiertoe te beslissen.

Mevrouw **Dik-Faber** (ChristenUnie):
Dat begrijp ik allemaal wel en ik heb mevrouw Dijkstra dat ook horen zeggen, maar toch zal iedere oudere geconfronteerd worden met de vraag of hij of zij hiervan gebruik wil maken, op dat moment of in de toekomst.

Mevrouw **Pia Dijkstra** (D66):
Ja, het staat ouderen dan vrij om daarover na te denken. Zelfs nu de wettelijke mogelijkheid er nog niet is, denk ik dat ouderen hier al heel veel over nadenken, gelet op alle reacties die dit losmaakt in de samenleving. Juist van ouderen krijgen wij enorm veel bijval voor het goed regelen hiervan. Dat is ook precies wat ik zojuist al aangaf: ik denk dat het voor heel veel

mensen belangrijk is dat de mogelijkheid er is en dat je hier dus over kunt nadenken. Op dit moment moet dit illegaal. Als je dit nu zo wilt doen en op een door jezelf bepaald moment wilt beslissen dat je leven klaar is en dat je daar op hoge leeftijd mee wil ophouden, zijn er nu zoveel zaken waarmee je anderen misschien belast dat mensen dit niet doen.

De **voorzitter**:
Tot slot.

Mevrouw **Dik-Faber** (ChristenUnie):
D66 wil allemaal waarborgen inbouwen, maar is dat geen illusie? In het rapport van de commissie-Schnabel staat letterlijk dat alle ouderen zichzelf inderdaad geconfronteerd zien met die vraag en dat de wettelijke mogelijkheid tot onoverkomelijke bezwaren zal leiden op het gebied van zorgvuldigheid, veiligheid en mogelijk misbruik. Dan gaan alle alarmbellen toch rinkelen? Dan moeten we toch tegen elkaar zeggen dat dit niet de goede weg is?

Mevrouw **Pia Dijkstra** (D66):
Het mag duidelijk zijn dat dit door D66 anders wordt bekeken. Wij zijn veel minder bang dat hierbij geen zorgvuldigheid kan worden toegepast. Integendeel, ik denk dat dat heel goed mogelijk is. Ik denk dat wij nu dezelfde argumenten zien als toen we begonnen over de euthanasiewet: ook toen was er de opvatting dat het allemaal niet te regelen was en dat het een hellend vlak zou zijn. En wat zien we? De euthanasiewetgeving werkt uitstekend. Er is helemaal geen reden om aan te nemen dat we dit niet op een goede manier zouden kunnen regelen.

□

Mevrouw **Dik-Faber** (ChristenUnie):

Voorzitter. Mag iemand die zijn of haar leven als voltooid ervaart, een beroep doen op de overheid en naasten om hulp bij zelfdoding te krijgen? Die politieke en maatschappelijke vraag lag in 2014 voor. Die vraag is uiterst ingewikkeld en gaat niet alleen over individuen, maar raakt de samenleving als geheel. Om die reden is onder leiding van de heer Schnabel een commissie van wijzen ingesteld om met een weloverwogen en verstandig advies te komen. Dat heeft de commissie gedaan, unaniem. Zij stelde vast dat een herziening van de euthanasiewet of het creëren van nieuwe juridische mogelijkheden voor hulp bij zelfdoding niet nodig en zelfs onwenselijk is. Het kabinet wijst het advies van de door zichzelf ingestelde commissie nu helaas van de hand. De ChristenUnie is onaangenaam verrast door de kabinetsreactie op dit rapport. Dat betreft zowel het moment als de inhoud daarvan. De commissie heeft haar taak uiterst serieus genomen en kwam in februari van dit jaar met een advies. Het lukte het kabinet niet om hierop voor de zomer een reactie te geven. Dat begrijp ik. Het gaat tenslotte om een vraagstuk van leven en dood, maar waarom dan nu ineens dit advies? Waarom wordt nu een kabinetsstandpunt ingenomen dat zo ingrijpend is en zo verstrekkende gevolgen heeft en — ik zeg het toch maar — waarom gebeurt dat zo vlak voor de verkiezingen? Het kabinetsvoorstel heeft veel maatschappelijke onrust gegeven. Terwijl de Nederlandse Vereniging voor een Vrijwillig Levens einde (NVVE) hierop al voorsorteert en stervenshulpverleners wil opleiden, laten tal van artsen, ethici en columnisten de alarmbellen rinkelen. Niet alleen wij, maar ook de samenleving is overvallen door dit plotselinge en ingrijpende besluit van het kabinet. Het doet absoluut geen recht aan de gevoeligheid van het onderwerp en getuigt

van een grote mate van onzorgvuldigheid. Waarom heeft het kabinet ervoor gekozen om een breed samengestelde commissie van wijzen in te stellen terwijl het kabinet haar advies vervolgens terzijde schuift en een eigen politieke koers vaart? Wat is er gebeurd in dit kabinet? Als je geleerden laat nadenken over voltooid leven, zou je hun adviezen toch serieus moeten nemen?

De ChristenUnie is geen voorstander van de euthanasiewet, maar begrijpt het advies van de commissie-Schnabel om het huidige juridische kader in stand te houden. Wij zagen ernaar uit om met haar rapport in de hand het debat in deze Kamer op genuanceerde wijze voort te zetten. De vraag is of dat nu nog mogelijk is. Laat ik dan toch wat nader inzoomen op onderdelen van het rapport. De commissie stelt vast dat achter voltooid leven veel individuele verhalen schuilgaan. De woorden "voltooid leven" verhullen vaak een leven met ervaringen van verlies, van afnemende regie en eenzaamheid. Ook onderzoeker Els van Wijngaarden wijst hierop. Mensen willen vaak niet dood, maar geven aan "dit leven wil ik niet". Juist bij kwetsbare mensen is het de taak van de overheid om het leven te beschermen. Het beschermen van mensenlevens is niet te rijmen met het faciliteren van de invulling van de wens tot hulp bij zelfdoding. Als de overheid deze stap wel zet, zo waarschuwt de commissie, kan dat ertoe leiden dat de bestaande euthanasiewet wordt uitgehold: waarom zou je de ingewikkelde route volgen waarbij je lijden met een medische grondslag moet aantonen als er een andere route is? Bovendien, zo beargumenteert de commissie, zal een wettelijke mogelijkheid een optie worden. Ouderen zullen zichzelf met de vraag geconfronteerd zien of zij nu of op een later moment hulp bij zelfdoding willen. Ouderen kunnen bewust of onbewust door hun omgeving gestimuleerd worden om

zo'n afweging te maken. De commissie stelt verder het volgende. "Vanuit het perspectief van de overheid en de zorgplicht die op de overheid rust ten aanzien van de bescherming van het leven en de veiligheid van personen, zou een verruiming van mogelijkheden voor hulp bij zelfdoding tot onoverkomelijke bezwaren leiden onder meer vanuit het oogpunt van veiligheid, zekerheid en het voorkomen van misbruik, in het bijzonder in het licht van de noodzaak om kwetsbare groepen te beschermen."

Waarom negeert het kabinet dit? Het kabinet schrijft dat twee waarden moeten worden afgewogen: barmhartigheid en beschermwaardigheid van het leven. Dat zijn twee waarden uit de christelijke traditie die ons dierbaar zijn. Volgens het kabinet leidt weging van deze waarden tot de situatie waarin hulp bij zelfdoding gerechtvaardigd is. Mijn fractie kan echter onmogelijk zien hoe dit het leven beschermt en wat er barmhartig is aan het opgeven van kwetsbare ouderen en het op het spel zetten van hun gevoelens van veiligheid.

Ik heb gezien dat mensen diep kunnen lijden aan het leven. Dat kunnen wij niet met een wet oplossen. Het voorstel van het kabinet mag en kan hierop niet het antwoord zijn. Het doet geen recht aan de waarde van het leven en niet aan de complexiteit van problemen waarmee mensen zich geconfronteerd zien. De ChristenUnie vraagt het kabinet het standpunt te herzien: neem de kabinetsreactie terug en ga aan de slag met de adviezen van de commissie-Schnabel. Dan spreken wij elkaar weer. Is het kabinet daartoe bereid?

De **voorzitter**:

Ik zie dat mevrouw Voortman wil interrumperen, maar ik stel voor dat mevrouw Dik-Faber eerst haar bijdrage afrondt.

Mevrouw **Dik-Faber** (ChristenUnie):
De ChristenUnie gelooft dat het leven door God gegeven is en dat het leven waardevol en beschermwaardig is, ook een leven in hoge ouderdom. Het is triest te moeten constateren dat veel ouderen het gevoel hebben dat hun leven zinloos is geworden. Dat is geen spontaan idee. Het is een gedachte die opkomt in een samenleving die ouderdom nauwelijks meer waardeert, die ouderenzorg ziet als een kostenpost en waarin er steeds minder tijd is om echt naar elkaar om te zien. De ChristenUnie roept het kabinet op om de aanbeveling van de commissie-Schnabel over het voorkomen van voltooid leven ter harte te nemen. Zij noemt specifiek het voorkomen van eenzaamheid, het vergroten van zelfredzaamheid en een herwaardering van ouderdom. Hieraan wordt in de kabinetsbrief niet meer dan een half A4'tje besteed. Dat moet anders. Ik beseft dat wij niet alle situaties waarin mensen hun leven als voltooid ervaren, kunnen voorkomen. Tegelijkertijd is het schrijnend dat het in onze samenleving zover is gekomen dat ouderen zichzelf als overbodig en als een kostenpost zien. Het goede is dat we de samenleving met elkaar vormen en daar dus iets aan kunnen doen. Ook de politiek heeft daarin een verantwoordelijkheid. Tot slot. Wij verschillen van mening over de mogelijkheden van hulp bij zelfdoding, maar hopelijk kunnen wij elkaar vinden in onze inzet voor een samenleving waarin ouderen zich gezien en gewaardeerd voelen, en voor een samenleving waarin zij liefdevolle zorg en aandacht krijgen en waarin zij naar vermogen kunnen meedoen. Dat is de samenleving die ons voor ogen staat.

28 GroenLinks

Mevrouw **Voortman** (GroenLinks):

Als mensen zeggen dat zij dood willen omdat zij vinden dat de zorg niet goed is, kan dat natuurlijk absoluut niet; dan zou er inderdaad meer moeten worden geïnvesteerd in ouderenzorg en er meer moeten worden gedaan om eenzaamheid te bestrijden. Maar mevrouw Dik-Faber geeft heel terecht aan dat er ook situaties zijn waarin mensen echt lijden aan het leven en dat die situaties niet te voorkomen zijn. Ik zou heel graag van de ChristenUnie horen wat wij volgens haar voor deze mensen zouden moeten doen.

Mevrouw **Dik-Faber** (ChristenUnie):
Ik hoop dat GroenLinks samen met de ChristenUnie wil nadenken over manieren om onze samenleving en ons politieke beleid zo te veranderen, dat wordt voorkomen dat mensen hun leven als voltooid gaan ervaren. Inderdaad is er een groep die erg lijdt aan het leven. De overheid heeft ook voor hen een zorgplicht, maar de route die het kabinet daarvoor voorstelt, is niet mijn route. Ik wil mensen niet opgeven. Als we zelfdoding bij een voltooid leven mogelijk gaan maken, zou dat betekenen dat iedere oudere het gevoel zou krijgen dat hij of zij een antwoord moet geven op de vraag of hij of zij van die mogelijkheid gebruik wil maken. We zullen dan iedere oudere met die vraag confronteren. Een wettelijke mogelijkheid zal een optie worden. Dat tast het gevoel van veiligheid van ouderen aan. Dat is ook precies wat de commissie-Schnabel aangeeft: het wetsvoorstel leidt tot onoverkomelijke bezwaren op het gebied van veiligheid en de bescherming van ouderen. Ik zie de problemen, maar ik hecht aan het rapport van de commissie-Schnabel en ik ben het eens met haar advies.

29 GroenLinks

Mevrouw **Voortman** (GroenLinks):

Ik denk dat er juist ook mensen zijn wie de aanwezigheid van zo'n mogelijkheid juist rust geeft. Die mensen weten dan dat zo'n optie er is, wat ervoor zorgt dat zij weten dat zij daar nu niet voor moeten kiezen. Ik deel dat punt dus niet. Mijn vraag ging echter specifiek over die groep mensen. Mevrouw Dik-Faber gaf zonet weer aan dat dit voor hen niet is te voorkomen, met wat voor investering in de zorg of voor eenzaamheid ook. Wat doet de ChristenUnie voor die groep? Ik zou dat heel graag horen.

Mevrouw **Dik-Faber** (ChristenUnie):
Het spijt mij enorm dat de overheid niet al het lijden kan oplossen. Wij kunnen dat niet. Ik pak het rapport van de commissie-Schnabel er weer even bij, al denk ik niet dat ik het nog een keer hoef te citeren. Ik heb het al gezegd in mijn reactie op de interruptie van D66 en zojuist weer: die onoverkomelijke bezwaren. Er zijn misschien mensen die niet door de overheid geholpen worden. Maar dit onderwerp moet ongemakkelijk blijven. Dit is gewoon een ongemakkelijk vraagstuk van leven en dood. We kunnen niet alles oplossen. Ik denk dat we gewoon eerlijk moeten zijn en moeten erkennen dat we, als we het ene willen oplossen, een ander, veel groter probleem creëren. De commissie-Schnabel wijst daarop. Ik wil die weg niet inslaan.

30 GroenLinks

Mevrouw **Voortman** (GroenLinks):
Ik wil mevrouw Dik-Faber danken voor haar specifieke reactie. Zij geeft aan dat we het voor die specifieke groep, waarover dit voorstel volgens mij gaat, niet kunnen oplossen. Ik denk dat dat wel kan, namelijk door dit op een zorgvuldige wijze te borgen in een wetsvoorstel. Over hoe dat er precies uit moet zien, moet nog verder worden gesproken bij de wetsbehandeling. Volgens mij zit daar

precies het meningsverschil tussen onze fracties: wil je die laatste, kleine groep helpen of niet?

Mevrouw **Dik-Faber** (ChristenUnie): GroenLinks geeft nu ook aan dat het goed wil kijken naar de randvoorwaarden: dit moet in onze samenleving een goede inbedding krijgen, er mag geen misbruik van worden gemaakt et cetera. Wij hebben nu echter een rapport van een commissie van wijzen, van een commissie die daar heel zorgvuldig naar heeft gekeken. Die commissie zegt dat dit niet reëel is, dat dit zal leiden tot onoverkomelijke bezwaren. Het is dus niet reëel om die randvoorwaarden in te willen bouwen. Mijn conclusie is dat we niet iedereen kunnen helpen en dat we, als we dat wel zouden willen doen, een groot samenlevingsvraagstuk op ons af zullen krijgen. Die weg willen wij niet op.

31 VVD

De heer **Rutte** (VVD): Ik dacht: laat ik mevrouw Dik-Faber de gelegenheid geven om haar verhaal af te ronden. Zij begon heel scherp en ik dacht dat de nuance misschien later zou komen, maar die kwam niet. Ik ga even terug naar het begin van het betoog van mevrouw Dik-Faber. Zij gebruikte grote woorden richting het kabinet en zei dat het kabinet onzorgvuldig is. Ik schets even de situatie. Het kabinet heeft een commissie in het leven geroepen, de commissie-Schnabel. Die commissie heeft ongeveer twee jaar nodig gehad om een advies uit te brengen. Het is een lijkig en indrukwekkend advies. Het kabinet heeft vervolgens ruim de tijd genomen, namelijk zeven maanden, om het advies te wikken en te wegen. Het heeft een heel genuanceerde brief geschreven, van elf pagina's. Het heeft gewikt en gewogen en een bepaald uitgangspunt gekozen. Ik snap dat de ChristenUnie dat

uitgangspunt nooit zal willen delen, wat er ook gebeurt, omdat zij daar principieel anders over denkt, maar het is wel een genuanceerde brief. En dan zegt mevrouw Dik-Faber dat het onzorgvuldig is. Kan zij dat uitleggen?

Mevrouw **Dik-Faber** (ChristenUnie): Ja. Ik vind de timing buitengewoon ongelukkig. Dat waren ook precies de woorden van de heer Rutte vanmorgen in de media. Ik had liever gehad dat hierover maatschappelijke debatten waren gevoerd en dat het kabinet zijn oor te luisteren had gelegd. Ik wijs op alle krantenberichten waaruit blijkt dat voor- en tegenstanders over elkaar heen buitelen. De samenleving is echt overvallen door dit standpunt van het kabinet, een standpunt dat 180 graden gedraaid is ten opzichte van het advies van de commissie-Schnabel. Waarom ineens? Hoe is dat zo gekomen? Dat is volstrekt onduidelijk. De samenleving voelt zich overvallen; wij voelen ons ook overvallen. Dat heb ik duidelijk willen maken in mijn bijdrage.

32 VVD

De heer **Rutte** (VVD): Het is maar net naar welk deel van de samenleving je kijkt. Volgens mij is er onvoorstelbaar veel steun voor het voorstel dat het kabinet heeft gedaan. Dat vond ik opmerkelijk: er is extreem veel steun. Ik vind echter wel dat we ook oog moeten hebben voor alle bezwaren die er zijn. Dat vind ik nou zorgvuldig, in plaats van dat je eenzijdig vanuit je eigen paradigma vertelt hoe de wereld in elkaar zit. Hoe zit het met de zorgvuldigheid vanuit dat oogpunt? Hoe zorgvuldig is het om hier te beweren dat wij leven in een samenleving die ouderdom nauwelijks waardeert, waarin ouderen zich overbodig voelen en zich een kostenpost voelen? Hoe zorgvuldig is dat? Welke waarheid is dat? Het is een waarheid die ik in ieder

geval niet herken. Er zijn vast mensen die dit voelen, maar dat is toch niet onze samenleving? "Een samenleving die ouderdom nauwelijks waardeert" vind ik nogal grote woorden. Ik vind het ook heel onzorgvuldig.

Mevrouw **Dik-Faber** (ChristenUnie):
Het zijn ook grote woorden. Ik ben er heel erg van geschrokken dat die woorden in het rapport van de commissie-Schnabel staan. Wij hebben een samenvatting van het rapport kunnen lezen van de hand van Els van Wijngaarden op www.medischcontact.nl. Daarin staat hoe ouderen naar zichzelf kijken, hoe eenzaam en overbodig zij zich voelen en hoezeer zij, mede door de politieke debatten in de Kamer, voelen dat zij een kostenpost vormen. Daar ben ik enorm van geschrokken. Ik denk dat de opdracht voor ons, zowel voor de Kamer als voor de samenleving, is om na te gaan hoe we dit kunnen voorkomen. Het zal vast niet voor alle ouderen gelden, maar dat de commissie-Schnabel het advies geeft om aan de slag te gaan met een herwaardering van ouderdom en om eenzaamheid te voorkomen, is echt een appel dat we niet kunnen laten liggen. Els van Wijngaarden doet precies hetzelfde. Ik wil dat hier verwoordt. Ik vind dat we daar veel meer op moeten inzetten en ik hoop dat de VVD de ChristenUnie daarin steunt.

33 VVD

De heer **Rutte** (VVD):
Ik heb in mijn bijdrage aangegeven hoe belangrijk ik het vind dat iedereen ertoe doet, los van zijn leeftijd. Ouderen doen ertoe in dit land. De VVD is de laatste partij om groepen mensen af te schrijven. Daar is geen sprake van. Daarom werd ik echt geraakt door het woord "onzorgvuldig". Ik vind het onzorgvuldig dat me dat wordt aangewreven. Ook de

VVD vindt het extreem belangrijk dat we mensen helpen waar het kan. Als er mogelijkheden zijn om sociale problemen op te lossen, waardoor de stervenswens verdwijnt, moeten we die benutten. Als er een medische oorzaak is, moeten we nagaan of die kan worden weggenomen. Als mensen aan het eind concluderen dat zij niet geholpen kunnen worden noch hoeven te worden en dat zij willen sterven, hoe barmhartig is het dan — de term "barmhartig" gebruikte mevrouw Dik-Faber ook — om erbij te staan en te zeggen: sorry, u help ik niet?

Mevrouw **Dik-Faber** (ChristenUnie):
Nogmaals, als het gaat om de positie van de ouderen in onze samenleving, verwijt ik de heer Rutte niets. Ik citeer gewoon simpelweg uit het rapport van de commissie-Schnabel en uit de samenvatting van het onderzoek van Els van Wijngaarden, waarin staat welke positie ze in onze samenleving hebben. Laten we bekijken wat we kunnen doen om te voorkomen dat ouderen zich overbodig en eenzaam voelen. Dat is een opdracht voor ons allemaal, voor alle politieke partijen en voor de samenleving. Ik ga in op de andere vraag van de heer Rutte. Ik heb het ook al tegen mevrouw Voortman gezegd. Het gaat hier om vraagstukken van leven en dood. Die zijn al ingewikkeld. Ik erken dat we niet alles kunnen oplossen. Als we hiertoe overgaan, als we de weg openen van hulp bij zelfdoding bij voltooid leven bij de groep mensen die we door beleid niet kunnen bereiken, dan zal dat iets betekenen voor onze samenleving. Dat levert onoverkomelijke bezwaren op op het gebied van veiligheid. Ik noem voorts het risico van misbruik. Ik citeer weer uit het rapport van de commissie-Schnabel. Dat zijn zaken die ik mij zeer aantrek. Het is voor ons echt een onbegaanbare weg en we weten ons daarin gesteund door het brede advies van de commissie van

wijzen die op het voorstel van de VVD-fractie aan het werk is gegaan.

Ik denk dat ik gezegd heb wat ik wilde zeggen. Ik kan hier niet veel meer aan toevoegen.

Mevrouw **Wolbert** (PvdA):

Ik ga even door op het punt dat de samenleving overvallen zou zijn door de kabinetsreactie. Als de ChristenUnie zich overvallen voelt, betekent dit nog niet dat de samenleving zich overvallen voelt. Als je je oor te luisteren legt bij de mensen over wie het gaat, dan weet ik niet anders dan dat het een heel actuele discussie is. Die discussie is eigenlijk nooit weggeweest. De Nederlandse Vereniging voor een Vrijwillig Levenseinde heeft nog nooit zo veel leden gehad als op dit moment. Dat is niet voor niets. Dat is omdat het een heel diepgevoelde wens is van veel mensen om zelf de regie te voeren over de manier waarop ze hun leven beëindigen.

Ik wil toch even terug naar de redenering van de ChristenUnie over de groep mensen van wie de ChristenUnie zegt dat we niet alles kunnen oplossen en dat er niet op alles een antwoord is. Wat doet de ChristenUnie dan voor die mensen die lijden aan het leven, die elke dag lijden en ongelooflijk veel moeite hebben om hun dag door te komen, die geen hulp meer willen en jarenlang alleen staan, ondanks het feit dat vrienden, familie en kennissen elke dag over de vloer komen? Wat doet de ChristenUnie dan? Kijkt zij weg, constateert zij dat dat bij het leven hoort en kijkt zij een andere kant op?

Mevrouw **Dik-Faber** (ChristenUnie):

Ik constateer dat er bij een aantal politieke partijen een grote aandring is om het lijden in wetgeving te vatten. En dat lukt gewoon niet. Het lukt gewoon niet om het lijden met wetgeving weg te nemen. Nogmaals — ik val in herhaling — ik zie de groep die lijdt aan het leven. Ik heb van

dichtbij gezien hoe mensen kunnen lijden aan het leven en hun kinderen smeken om geholpen te worden bij hun stervenswens. Maar als de overheid die stap zet, de overheid die geroepen is om mensenlevens te beschermen, als de overheid zegt dat zij hulp bij zelfdoding mogelijk maakt, dan betekent dat iets voor onze samenleving. Dat betekent dat hulp bij zelfdoding een optie wordt, dat alle ouderen zich met die vraag geconfronteerd zien. Dat betekent dat hun gevoel van veiligheid kan worden aangetast. Misbruik is niet uit te sluiten. Er kan een onuitgesproken druk vanuit de samenleving komen om die stap te zetten. Dit zijn niet mijn woorden, maar de woorden van de commissie-Schnabel. Dat is wat ik de Partij van de Arbeid wil voorhouden. Dat is de reden waarom wij niet deze stap willen zetten. We zullen misschien die kleine groep kunnen helpen, maar het betekent ongelooflijk veel voor onze samenleving. Dat willen wij niet op het spel zetten.

Mevrouw **Wolbert** (PvdA):

Twee dingen. Natuurlijk is het onmogelijk om lijden in een wet vast te leggen, maar daar gaat het hier helemaal niet om. Het gaat erom dat de mensen die hun eigen autonomie en regie willen houden, in ieder geval niet allerlei belemmeringen wordt opgelegd waardoor ze moeten blijven lijden terwijl ze zelf de waarde van het leven kwijt zijn. Maar de opmerking dat er wat gebeurt in de samenleving en dat iedereen zich straks de vraag zal moeten stellen, is toch een soort ontkenning van de huidige situatie dat elke oudere ook op dit moment bezig is met de eindigheid van het leven? Elke oudere vraagt zich af hoe het einde zal zijn voor hem of haar. Juist het feit dat er niet de mogelijkheid is om het op zijn of haar eigen wijze te doen op een moment dat hij of zij eraan toe is, levert toch bij een ongelofelijk grote groep mensen heel veel onrust en onzekerheid

op? Ik vind dat de ChristenUnie over de vraag van die groep mensen heenstapt. Zij beperkt zich tot een groep waarvan mevrouw Dik-Faber vervolgens ook nog eens wegkijkt.

Mevrouw **Dik-Faber** (ChristenUnie):
Het is opvallend dat een sociale partij als de Partij van de Arbeid zo hecht aan de autonomie van mensen en daarbij uitgaat van de absolute autonomie van ouderen, terwijl dat een illusie is. Ik denk dat onze partijen hierover misschien wel hetzelfde zouden denken. Daarom vind ik de conclusie van de Partij van de Arbeid zo opvallend. Ik geloof dat absolute autonomie een illusie is. Er bestaat alleen zoiets als relationele autonomie. De keuze van een mens wordt altijd in een bepaalde context gemaakt, in een maatschappelijke context en in de context van familieleden en vrienden. Als de overheid de keuze van een individu mogelijk maakt, betekent dat iets voor het geheel van de samenleving. Dat is de reden waarom ik, met het rapport van de commissie-Schnabel in de hand, die stap niet wil zetten.

Mevrouw **Wolbert** (PvdA):
Natuurlijk is autonomie altijd relatieve autonomie, maar mensen zullen, gelet op hun autonomie en zelfbeschikking maar ook gelet op hun omgeving, altijd hun situatie en hun omstandigheden wikken en wegen. Er is een groep mensen in onze samenleving die je echt niet meer over het hoofd zou willen zien. Die mensen bezien hun omgeving en wikken en wegen wat het leven hen dagelijks brengt, maar toch besluiten of vinden zij dat het leven voor hen op die manier geen waarde meer heeft. Op dit moment verhinderen wij die groep mensen om op eigen wijze regie te voeren over hun eigen levenseinde. Ik constateer met pijn in mijn hart dat de ChristenUnie voor deze groep mensen de andere kant opkijkt en zegt: wij kunnen niet alles in het leven beïnvloeden. Dat

kan zij ook niet, maar zij kan er wel voor zorgen dat mensen als ze zelf een keuze maken, daar ten minste niet door de overheid in gehinderd worden.

Mevrouw **Dik-Faber** (ChristenUnie):
Ik voel ook pijn in mijn hart, maar ik kijk niet weg van die mensen. Ik verhinder mensen helemaal niets, maar het wettelijk mogelijk maken dat mensen vanuit de overheid hulp bij zelfdoding ontvangen, heeft gevolgen voor het geheel van de samenleving. Die gevolgen zijn onoverkomelijk en zullen op grote bezwaren stuiten. Die weg wil mijn fractie niet inslaan.

□

Mevrouw **Bruins Slot** (CDA):
Voorzitter. De vraag over een waardig levenseinde houdt terecht veel mensen bezig die in een moeilijke fase terecht zijn gekomen, de laatste fase van hun leven. Het CDA ziet dat vraagstuk ook. We hebben alle begrip voor mensen die in die moeilijke situatie zitten en die met deze essentiële vragen worden geconfronteerd. Het is lastig, maar tegelijkertijd is het zeer waardevol om het gesprek over de laatste levensfase aan te gaan met je naasten. Om de politieke discussie zorgvuldig te kunnen voeren, is er twee jaar geleden voor gekozen om een brede multidisciplinaire commissie te benoemen met mensen met de nodige statuur die moesten adviseren over een aantal aspecten die betrekking hebben op de vragen rond hulp bij zelfdoding aan mensen die hun leven voltooid achten. De commissie-Schnabel is erin geslaagd een zeer uitgebreid, goed onderbouwd en breed gedragen advies af te leveren. Complimenten aan deze commissie van wijzen zijn hier dan ook zeker op zijn plaats.
De commissie onderbouwt uitgebreid dat in de huidige wetgeving op het gebied van euthanasie al veel meer mogelijk is dan

veel mensen denken. Alleen al bij een stapeling van ouderdomsklachten kunnen mensen hun leven door artsen laten beëindigen. De commissie van wijzen schrijft in haar conclusie dat zij geen enkele noodzaak ziet voor het door de overheid faciliteren van hulp bij zelfdoding van gezonde ouderen door niet-artsen. Voor het CDA gaat het dus ook vooral om de vraag wat voor samenleving wij met elkaar willen zijn en om de normerende rol die de overheid daarin speelt. Het debat zou daarom niet over de verruiming van de wetgeving moeten gaan, maar over de waardevolle bijdrage die ouderen aan de samenleving leveren en over het feit dat ouderen er nog steeds toe doen en een waardevolle plek in de samenleving verdienen. De commissie-Schnabel wijst ook op diverse grote risico's als de overheid hulp bij zelfdoding door niet-artsen wel gaat faciliteren. De commissie zegt dat het regelen van hulp bij zelfdoding gevolgen heeft voor de samenleving als geheel. Zo schrijft de commissie dat een ongewenst effect kan zijn dat de toch al negatieve beeldvorming over ouderen verder wordt versterkt. Ik citeer: "In het licht van de discussie over de vergrijzing van de samenleving, de kosten van de pensioenen en het grotere beroep dat gedaan zou moeten worden op mantelzorg is het volgens de commissie niet denkbeeldig dat oude mensen, op het moment dat zij afhankelijk zouden worden van zorg, of maar vrezen dat te worden, besluiten hun leven te beëindigen, om bijvoorbeeld hun kinderen niet tot last te zijn."

De commissie-Schnabel wijst er ook op dat de overheid het leven juist dient te beschermen en zich er dus voor moet inspannen om te voorkomen dat mensen zichzelf, laat staan anderen, van hun leven beroven. Gezonde ouderen zouden zich bewust of onbewust door hun omgeving gestimuleerd voelen om een afweging te maken, zoals de commissie-

Schnabel ook zegt. Het gevaar van en de angst voor misbruik spelen hierbij een belangrijke rol. Het gevolg kan zijn dat ouderen zich niet meer voldoende veilig voelen.

Het CDA steunt de lijn van de commissie-Schabel. De wetgeving die wij nu hebben op het gebied van euthanasie is zorgvuldig en gebalanceerd. Het voorstel van het kabinet gooit die zorgvuldigheid en die balans overboord. Rest mij dan ook nog een vraag te stellen aan die kabinet. Waarom heeft het kabinet besloten tot het instellen van een breed samengestelde commissie van wijzen, om deze vervolgens vrij gemakkelijk opzij te schuiven, terwijl die commissie een zeer uitgebreid, goed onderbouwd en gedegen advies heeft geschreven?

34 VVD

De heer **Rutte** (VVD):

Het is eigenlijk best een mooie, afgewogen en genuanceerde bijdrage van het CDA. Maar vandaag las ik in het Nederlands Dagblad van de fractievoorzitter van het CDA het volgende: "Het debat over Voltooid leven kenmerkt zich door polarisatie. Het kabinet heeft die veroorzaakt door het advies van de commissie-Schnabel terzijde te schuiven." Nu heb ik net al gezegd dat het kabinet volgens mij met een heel afgewogen reactie is gekomen, die zich kenmerkt, na lang nadenken, door "ja, tenzij". Er zijn mitsen en maren en de randvoorwaarden moeten verder worden uitgewerkt in wetgeving. Het CDA daarentegen zegt, vandaag wat genuanceerder, maar eerder in de pers: "Nee, er valt niet over te praten en het mag niet op tafel bij kabinetsonderhandelingen; nee, nee, nee." Wie polariseert er nu? Degene die zegt "nee, je mag het er niet eens over hebben", of degene die heel genuanceerd zegt: "ja, mits en dan gaan wij de weg af

om te bezien of wij dat kunnen vormgeven in allerhande zorgvuldige randvoorwaarden"?

Mevrouw **Bruins Slot** (CDA):

Ik herken het beeld niet dat de heer Rutte schetst, namelijk dat dit allemaal niet verder mag worden besproken en dat het niet ergens op tafel mag komen of wat dan ook. Volgens mij is het belangrijk dat wij met elkaar een zorgvuldig debat voeren over een onderwerp dat breed speelt in de samenleving. Het is wel zo dat het kabinet ons inderdaad echt heeft overvallen door zo'n grote stap te zetten in zo korte tijd, terwijl wij al vele jaren dit soort debatten zorgvuldig met elkaar voeren. Die vorm van polarisatie wil je inderdaad niet hebben. Daar doelde mijn fractievoorzitter op.

35 VVD

De heer **Rutte** (VVD):

Mag ik het dan als volgt interpreteren? Daar waar het kabinet, en ook de VVD, zegt "ja, mits, met heel veel randvoorwaarden en wikken en wegen, wij hebben een lange weg te gaan met elkaar en wetgeving volgt", zegt het CDA "nee", waarbij er nog wel een tenzij is. Het denken stopt dus niet en als er wetgeving naar de Kamer komt, wil ook het CDA met ons nadenken over de vraag of het "nee, tenzij" in een "ja" kan veranderen, waarbij ons "ja" natuurlijk naar een "nee" kan draaien als wij het "mits" niet kunnen invullen, omdat wij de randvoorwaarden niet kunnen invullen.

Mevrouw **Bruins Slot** (CDA):

Nee, daar kan ik me niet bij aansluiten. Dat heb ik zojuist ook betoogd. De commissie-Schnabel heeft volgens het CDA echt een heel zorgvuldig advies afgegeven. De commissie heeft gezegd: binnen de huidige wetgeving is er voldoende ruimte. Het CDA sluit zich bij dat advies van de commissie-Schnabel

aan. Wij zijn tegen het voorstel van het kabinet.

36 VVD

De heer **Rutte** (VVD):

Dat zijn heel veel woorden om uiteindelijk toch weer terug te komen bij het beginpunt, namelijk: nee, en we hebben het er ook niet meer over. Dat is toch wel wat teleurstellend. Ook vind ik het voor een partij die voor de rest toch wat genuanceerd in het leven staat, misschien wel een beetje te kort door de bocht. Maar dat laat ik voor rekening van mevrouw Bruins Slot.

Mevrouw **Bruins Slot** (CDA):

De heer Rutte doet op dit moment echt geen recht aan de mate van afgewogenheid en de breedte van het advies van de commissie-Schnabel. Die commissie heeft dit in de afgelopen twee jaar op zeer zorgvuldige wijze onderzocht, en heeft uiteindelijk ook beargumenteerd dat de huidige euthanasiewet voldoende ruimte laat. Tegelijkertijd zegt de commissie dat we met elkaar de maatschappelijke discussie moeten voeren over de waarde en de bijdragen van ouderen in de samenleving. Daar sluit het CDA zich bij aan. Op basis van het advies van de commissie-Schnabel vinden wij dat we de maatschappelijke discussie verder moeten voeren. Dat is echter niet de stap die het kabinet nu zet, waarbij men voor nieuwe wetgeving pleit. De commissie-Schnabel heeft daarover zeer uitdrukkelijk gezegd: de huidige wet voldoet en er is geen nieuwe wetgeving nodig.

Mevrouw **Pia Dijkstra** (D66):

Het CDA sluit zich aan bij die conclusies van de commissie-Schnabel. Overigens is het de vraag of je gebonden bent aan het advies als je een commissie van wijzen vraagt om over een onderwerp na te denken. Laat ik daar op dit moment niet

verder met mevrouw Bruins Slot over discussiëren. Toen het rapport uitkwam, bleek het een bepaalde groep mensen niets te bieden. Ik doel op de mensen over wie wij toch een beetje het idee hadden dat de commissie-Schnabel voor hen een oplossing zou gaan zoeken. Ik doel op de mensen die zich zeker niet slecht verzorgd, minder waard of wat dan ook voelen, maar die constateren dat zij op een leeftijd zijn gekomen waarop het leven hun verder niets meer te bieden heeft en dat zij het niet willen afwachten. Zij hebben een heel waardevol en rijk leven achter de rug. Voor die mensen bood het rapport niets. Dat was ook de teleurstelling die wij bij D66 toen hebben uitgesproken. De VVD en de Partij van de Arbeid hebben zich daarbij aangesloten. Er wordt nu gesproken over een overval door het kabinet met dit voorstel. Ik moet dus eerlijk zeggen dat ik dat niet helemaal snap. Ik vraag wel aan mevrouw Bruins Slot wat de oplossing dan is voor deze mensen. Wat biedt het CDA deze mensen?

Mevrouw **Bruins Slot** (CDA):
Wat mevrouw Dijkstra schetst, is nu precies de opdracht geweest van de commissie-Schnabel. Dat is precies de opdracht geweest van die commissie-. De commissie-Schnabel heeft dit zeer lang, twee jaar lang bestudeerd, heeft met mensen gepraat en is met heel het veld in gesprek gegaan. De conclusie van de commissie was daarna: de huidige wetgeving rondom de toetsing van levensbeëindiging, de euthanasiewet voldoet voor de problemen die mensen hebben. Men adviseert ook om verder de discussie te voeren over hoe we met ouderen in de samenleving omgaan. Bij die analyse, bij dat antwoord op de vraag die mevrouw Dijkstra nu aan mij stelt, bij dat antwoord van de commissie-Schnabel sluit het CDA zich aan.

Mevrouw **Pia Dijkstra** (D66):

Er is een groeiende groep mensen voor wie dit een probleem is. Ik verwacht dat die groep groter zal worden, want we worden steeds ouder. Er komt een generatie, de mijne, aan van mensen die een leven lang eigen beslissingen hebben genomen en eigen regie hebben gevoerd, en daar erg aan gewend zijn. Wat mevrouw Bruins Slot nu zegt, betekent dus dat zij dit accepteert. Zij zegt: jammer voor die mensen, maar die moeten hun eigen oplossingen maar kiezen. Van die oplossingen heeft de samenleving misschien wel veel meer last. Want soms zoekt iemand dan oplossingen waarbij — ik vind het altijd heel vervelend om voorbeelden te noemen — andere mensen geraakt worden door de manier waarop het leven wordt beëindigd. Volgens mij is dat veel slechter voor de samenleving dan ruimte bieden aan mensen die vinden dat hun leven voltooid is.

Mevrouw **Bruins Slot** (CDA):
Ik deel met mevrouw Dijkstra dat het ontzettend belangrijk is om met elkaar in de samenleving, maar ook hier in de Kamer, te praten over een waardig levenseinde, over de manier waarop mensen de laatste fase van hun leven willen vormgeven. Daarvoor hebben we twee jaar geleden de commissie-Schnabel ingesteld. Dat was een prima beslissing van het kabinet. Die commissie heeft precies voor die groep mensen de vraag meegekregen om te bekijken of de huidige wetgeving ook voor die groep mensen voldoet. Op basis van twee jaar studie is de commissie-Schnabel tot de conclusie gekomen dat dat zo is. Daar sluit het CDA zich bij aan. Ik merk dat D66 daar anders tegenaan kijkt. Maar zo wordt dat door ons beleefd.

De **voorzitter**:
Mevrouw Dijkstra, afrondend.

Mevrouw **Pia Dijkstra** (D66):

Ik constateer dat het CDA, net als de commissie-Schnabel, vergeet dat mensen zonder klachten met een medische grondslag niet terecht kunnen bij de euthanasiewet. Die wet is heel goed, maar daarin kan het niet. Als je daarbuiten iets mogelijk wilt maken, gaat het CDA daar niet in mee, want die mensen moeten het zelf maar uitzoeken.

Mevrouw **Bruins Slot** (CDA):

De commissie-Schnabel onderbouwt inderdaad de stelling dat de huidige Wet toetsing levensbeëindiging voldoet en dat het van belang is om daarnaast de discussie aan te gaan over de waarde van de bijdrage van ouderen aan de samenleving. Verder wordt gesteld dat er ook op het gebied van de euthanasiewet nog stappen gemaakt moeten worden als het gaat om voorlichting en kennis van artsen. Daarmee moet je verder aan de slag om ervoor te zorgen dat datgene wat we binnen de huidige euthanasiewet doen, zorgvuldig gebeurt. Het CDA verschilt van mening met D66 als het gaat om een nieuwe wet. Daar pleiten wij niet voor, ook omdat de commissie-Schnabel heel nadrukkelijk zegt dat dat niet noodzakelijk en gewenst is.

37 GroenLinks

Mevrouw **Voortman** (GroenLinks):

Existentiële eenzaamheid is de eenzaamheid die mensen kunnen ervaren als ze alles beleefd hebben en een mooi, rijk leven hebben gehad, maar nu vinden dat het genoeg is geweest. Mevrouw Bruins Slot blijft zeggen dat de huidige wetgeving daaraan voldoet. Maar als een arts met de huidige euthanasiewetgeving in de hand moet gaan toetsen, kijkt hij ook naar de medische omstandigheden. Vanuit die visie kijkt een arts. Dan blijkt ook nog eens uit onderzoek van de NVVE dat een groot deel van de mensen die existentiële eenzaamheid voelt, zich niet

eens meldt bij de huisarts. Hoe beoordeelt mevrouw Bruins Slot deze informatie?

Mevrouw **Bruins Slot** (CDA):

Dat raakt heel erg aan de positie van ouderen in de samenleving. Ik gebruikte een citaat uit het rapport van de commissie-Schnabel, een citaat dat mij trof, waarin staat dat ouderen zich soms gemarginaliseerd voelen in de samenleving, omdat ze het idee hebben dat ze er niet meer toe doen. Volgens mij moeten we er op allerlei terreinen voor zorgen dat we ouderen zich wel waardevol laten voelen en dat ze meedoen in de samenleving. We hebben ze echt nodig. Dát is een belangrijk debat dat we naast dit debat echt beter moeten gaan voeren. We kunnen ouderen niet zomaar aan de kant laten staan.

39 GroenLinks

Mevrouw **Voortman** (GroenLinks):

Als het gaat om waardering van ouderen was het rapport van de commissie-Schnabel genuanceerder. Inderdaad werd aangevoerd dat er mensen zijn die vinden dat ouderen niet worden gewaardeerd. Maar tegelijkertijd werd dat door verschillende deskundigen — als het goed is staat dat op pagina 155, maar dat weet ik niet zeker — betwist. Mijn vraag ging echter over existentiële eenzaamheid van mensen die een rijk leven hebben gehad. Die term komt volgens mij geen eens voor in het rapport van de commissie-Schnabel. Wat doet het CDA daarmee?

Mevrouw **Bruins Slot** (CDA):

De achtergrond van de instelling van de commissie-Schnabel was om juist naar die problematiek te kijken. Ik heb het al verschillende keren aangegeven: de conclusie van het rapport van de commissie-Schnabel was dat de huidige wetgeving voldoet, zij het dat een aantal zaken nog verder verbeterd moet worden. Dat vindt het CDA een goede weg om het

gesprek over een waardig levenseinde te vervolgen.

Mevrouw **Wolbert** (PvdA):

De commissie-Schnabel heeft inderdaad gezegd dat er in de huidige euthanasiewet meer ruimte is, zodat ze beter benut zou kunnen worden. Maar de commissie heeft ook nog iets anders gezegd: er is een groep mensen met een stervenswens die nu toch buiten de euthanasiewet valt, een groep die zo klein is dat daarvoor de euthanasiewet niet veranderd zou hoeven te worden. Op dat punt wil ik mevrouw Bruins Slot graag een vraag stellen. De KNMG heeft in haar standpunt rond de stervensbegeleiding gezegd dat in het rapport — het is eigenlijk een handleiding — staat dat elk jaar 2.500 mensen met een stervenswens die niet in aanmerking komen voor euthanasie, ervoor kiezen bewust te versterven, dus ophouden met eten en drinken. Wat vindt de mevrouw Bruis Slot daarvan als zij dit leest? Kijkt zij daarvoor weg? Vindt zij dat de maatschappij of de samenleving dat dan maar zelf moet oplossen? Ontkent zij de situatie van die mensen die zo wanhopig zijn dat zij deze dood verkiezen boven het in leven blijven en lijden aan het leven?

Mevrouw **Bruins Slot** (CDA):

Het is goed om te horen dat mevrouw Wolbert zo zorgvuldig naar het advies heeft gekeken. Het advies belicht de verschillende kanten. Als mensen in hun laatste levensfase zitten en op het punt staan om te overlijden, dan zijn er verschillende mogelijkheden waarop daar invulling aan kan worden gegeven. Er is palliatieve zorg, met palliatieve sedatie. Sommige mensen kiezen ervoor om niet langer te eten en te drinken. Anderen doen een beroep op een arts voor euthanasie. Dat zijn afwegingen die mensen zelf maken.

Mevrouw **Wolbert** (PvdA):

Nu worden een aantal mogelijkheden genoemd die eigenlijk niet reëel zijn. Als er geen medische noodzaak is en mensen zich niet in een palliatieve fase bevinden, dan is er ook geen palliatieve zorg of palliatieve sedatie mogelijk. Ik vraag gewoon op de man af aan mevrouw Bruins Slot: wat vindt u ervan dat elk jaar 2.500 mensen die niet geholpen kunnen worden binnen de euthanasiewet — waarvan u zegt dat die alle ruimte biedt — ervoor kiezen om op deze wijze te overlijden? Dan kunt u toch niet weggijken en zeggen: de euthanasiewet biedt ook aan deze mensen met zo'n wanhopige wens om te overlijden, voldoende ruimte? Dat is toch gewoon niet waar? Dan kijkt u toch weg?

Mevrouw **Bruins Slot** (CDA):

Volgens mij laat het rapport van de commissie-Schnabel zien dat er juist heel goed gekeken is naar de verschillende vraagstukken die daaronder liggen. Daarop baseert het CDA ook zijn standpunt. Ik vind het dan ook tekortdoen, ook aan de commissie-Schnabel, om de commissie-Schnabel — dat doet mevrouw Wolbert nu indirect — en al die medisch-ethici en juristen die daar echt vanuit verschillende standpunten heel goed over hebben nagedacht, te verwijten dat zij weggijken. Dat vind ik echt tekortdoen aan de vele deskundigen die twee jaar lang met vele partijen in het veld daarover van gedachten hebben gewisseld.

Mevrouw **Wolbert** (PvdA):

Ik ben natuurlijk niet de enige die constateert dat de commissie-Schnabel wat betreft deze groep mensen, die buiten de euthanasiewet vallen omdat een medische grondslag ontbreekt, te gemakkelijk en te licht concludeert dat het maar om weinig mensen gaat en dat daarom de euthanasiewet niet aangepast zou hoeven worden. Dat was een van de eerste opmerkingen van heel veel

mensen, vooral van de mensen die hadden gehoopt dat de commissie-Schnabel juist aan deze mensen antwoord zou bieden. Maar daar gaat het mij niet eens om. Het gaat mij erom dat alleen al vanwege het feit dat de KNMG zelf constateert dat het bij stervensbegeleiding om zo'n grote groep mensen gaat, je daar toch ook vanuit het CDA een antwoord op moet hebben. Er zijn, zeg ik maar even tegen mevrouw Bruins Slot, ook in haar achterban, mensen die behoren tot die groep van 2.500 mensen die besluiten op te houden met eten en drinken.

Mevrouw **Bruins Slot** (CDA):

Het is enorm waardevol om met elkaar het maatschappelijke debat over een waardig levenseinde te voeren. De commissie geeft echter heel duidelijk aan dat bij artsen en bij patiënten nog onvoldoende kennis is van de mogelijkheden van de Wet toetsing levensbeëindiging, van de euthanasiewet. Het is daarvoor echt van belang dat we de kennis vergroten, zodat we op een zorgvuldige wijze verder kunnen gaan.

Mevrouw **Wolbert** (PvdA):

Natuurlijk ben ik het daarmee eens, maar dit cijfer komt van artsen, het komt uit het advies van de KNMG zelf.

De **voorzitter**:

U hebt uw punt duidelijk gemaakt.

Mevrouw **Wolbert** (PvdA):

Die correctie wilde ik nog aanbrengen.

De **voorzitter**:

Dat is bij dezen gedaan. Dank u wel. Ik geef het woord aan mevrouw Leijten.

□

40 SP

Mevrouw **Leijten** (SP):

Voorzitter. Het voorstel om een nieuw wettelijk kader te creëren waarin mensen

geholpen zullen worden bij hun zelfgekozen dood, leidt tot veel discussie. Als zovelen heb ik geworsteld met dit ingewikkelde en diepgaande vraagstuk. Het recht op zelfbeschikking is een groot goed, juist ook op het moment dat een individueel persoon een doodswens heeft. Voor mijn partij weegt dit heel zwaar. Maar er is ook het besef dat uit het leven stappen niet iets vanzelfsprekends is. Ook als je niet religieus bent, is een einde maken aan je leven of mensen daarbij helpen, iets tegennatuurlijks. We proberen met elkaar suïcides te voorkomen. Daarom is een nieuwe norm voor hulp bij zelfdoding een grote stap. Wat brengt het allemaal teweeg? Wat betekent het voor onze samenleving als we deze norm verleggen?

Het rapport van de commissie van wijzen is een doorwrocht rapport en een zoektocht naar het recht op hulp bij zelfdoding bij een voltooid leven. De conclusie is dat het verstandig is om op dit moment de wet niet te verruimen. De commissie ziet bij wetsverruiming meer na- dan voordelen. Er zijn juridische complicaties, maar ook maatschappelijke gevolgen. De groep met een wens om hulp bij zelfdoding die niet onder de reikwijdte van de euthanasiewet valt, is klein en de gevolgen voor de druk op de gehele groep ouderen kunnen groot worden. Wat heeft de ministers de doorslag gegeven om niet met de commissie van wijzen mee te gaan? Welke organisaties zijn de afgelopen maanden geraadpleegd? Ik worstel op vele fronten met het voorstel van de regering, allereerst omdat er in de brief van 12 oktober geen leeftijdsgrens staat, terwijl het burgerinitiatief en het onderzoek van de commissie van wijzen die wel hanteren: het gaat om de stervenswens van ouderen. Gaat de nieuwe wet gelden voor iemand van 36, bijvoorbeeld een jonge vrouw die zich door het leven sleept? Ze is niet ziek, ze lijdt niet

psychisch, maar ze vindt het leven zwaar. Ze kan weloverwogen en zonder druk van buitenaf kenbaar maken dat ze stervenshulpverlening wil. Mag zij ook? Ik merk dat zo'n vraag als een graat in mijn keel steekt: mag zij dood?

De dood als optie klikt voor mij vreemd, gezien de levenslust die ik om mij heen zie en de overlevingsdrang die ik ook zie bij ouderen op hoge leeftijd. Ja, het lichaam wordt minder en het leven ook. De wereld verandert snel en het is allemaal niet meer even begrijpelijk, maar toch is het leven vaak de moeite waard. Voor ouderen die dat niet meer vinden, gaan de ministers nu een stervenshulpverlener opleiden. Die gaat na of het oordeel dat het leven niet meer de moeite waard is, kan eindigen in het onomkeerbare. Als mensen met deze existentiële worsteling met het bestaan willen spreken over die worsteling zonder de directe optie van de dood op tafel te hebben, is daarvoor echter geen ruimte. Die bijstand wordt niet vergoed. Dan is het signaal: dit is een privékwestie en die hoort niet thuis in de gezondheidszorg. De mensen zijn namelijk niet ziek. Dat doet mij pijn. Het doet mij pijn dat we ons ontwikkelen naar een samenleving waar mensen die worstelen met het leven, wel een stervenshulpverlener krijgen, maar geen levenshulpverlener. Die hulp vergoeden we niet. Hoe kijken de ministers hiertegen aan?

We kunnen constateren dat de euthanasiewet volop in ontwikkeling is. Het aantal gehonoreerde euthanasieverzoeken stijgt. We kunnen daarbij ook constateren dat een en nader zorgvuldig gebeurt. Artsen formuleren antwoorden op de vraag hoe om te gaan met dementie en psychiatrie. Ook wordt gekeken naar het element van de stapeling van ouderdomsklachten bij het vaststellen of een euthanasieverzoek gehonoreerd kan worden. Het wordt steeds duidelijker. De ontwikkeling van

deze praktijk laat zien dat de euthanasiewet veel ruimte laat voor barmhartigheid en het recht op zelfbeschikking. Het lijkt ons verstandig deze ontwikkeling door te laten gaan en niet in de waagschaal te laten stellen door de invoering van een parallelle wet die grote invloed zal hebben op de zorgvuldige euthanasiepraktijk. Hebben de ministers voor ogen hoe beide wetten in samenhang moeten functioneren? Maakt de ene wet de andere niet overbodig? Moeten mensen met een stervenswens zich eerst bij een arts melden die toetst of euthanasie mogelijk is? Zo ja, kunnen deze mensen zich daarna pas melden bij de stervenshulpbegeleider? Duidelijk is dat het vaststellen van een doodswens bij voltooid leven geen sinecure is. Mensen moeten autonoom kunnen beslissen. Maar in welke mate staat die doodswens op zichzelf en hoe consistent is deze? De mens is een relationeel wezen die zich verhoudt tot zijn omgeving. Welke factoren spelen een rol? Is de wens om te sterven absoluut en permanent? Is die onomkeerbaar, of kan die toch veranderen zodra er iets in het leven verandert? En hoe bepalen we dat er echt geen druk van buitenaf heeft plaatsgevonden? Is dat te beoordelen? Opvallend is dat Els van Wijngaarden in haar promotieonderzoek naar mensen die hun leven voltooid achten tot dezelfde conclusie komt als de commissie van wijzen die meer de juridische kant heeft bekeken. Zij stelt vast dat lijden aan het leven zeker bestaat, maar dat dit gepaard gaat met marginalisatie van het bestaan: deze mensen hebben een diep gevoel van overbodigheid, omdat de wederkerigheid met de samenleving is weggefallen. En de angst voor afhankelijkheid is groot. Els van Wijngaarden ontwaart dat het uiten van de wens om te sterven niet een taboe is maar dat het spreken over de vraag waarom je tot die wens komt wel een taboe is.

Zowel de commissie van wijzen als Els van Wijngaarden stelt dat het gaat om een kleine groep mensen met een stervenswens die niet onder de reikwijdte van de euthanasiewet valt. Niet onderzocht is de impact op de hele groep om hulp bij de dood als uitkomst van worstelen met het leven mogelijk te maken. Voorspeld wordt dat deze druk verhogend kan zijn voor de hele groep. Zou het niet wijs zijn eerst nader te onderzoeken waarom mensen lijden aan het leven en welke andere zaken mogelijk zijn dan het bieden van de onomkeerbare oplossing? Zijn de ministers bereid om dit onderzoek te doen en de verdere ontwikkeling van de euthanasiewet af te wachten?

□

41 GroenLinks

Mevrouw **Voortman** (GroenLinks): Voorzitter. Vandaag spreken wij over het rapport van de commissie-Schnabel en de kabinetsreactie. Het kabinet heeft de tijd genomen om met een reactie te komen. Dat is terecht, want het debat over stervenshulp voor ouderen die hun leven voltooid achten verdient naar de mening van de GroenLinksfractie serieuze aandacht.

In februari dit jaar concludeerde de commissie-Schnabel dat er niets veranderd hoeft te worden in de huidige euthanasiewetgeving. Wat dit kabinet voorstelt is niet in lijn met dat advies. Er wordt juist geconstateerd dat er ouderen zijn met een legitieme stervenswens zonder de vereiste aanwezigheid van urgente medische gronden. Het zou gaan om mensen die dus juist niet geholpen zijn met de huidige wetgeving.

Onze fractie is het daarmee eens. We worden steeds ouder. De huidige medische en technologische vooruitgang zorgt ervoor dat er een steeds grotere

groep mensen komt die erg oud gaat worden. Voor sommige mensen is dat fijn, maar anderen ervaren dit als een ondraaglijk grote last. Het lukt hen niet meer het leven in te richten zoals zij dat willen. Zij lijden aan het leven door een volledig gebrek aan zelfbeschikking of door het gevoel dat zij simpelweg klaar zijn met het leven en dat zij alleen nog elke dag wachten op de dood.

Een voorbeeld is de heer Pieter Maarten Jiskoot. Hij is 95 jaar oud en lichamelijk in orde maar als gevolg van een oogaandoening is hij niet meer in staat om te lezen. En dat was iets wat hij het allerliefst deed. Een ander voorbeeld is Els van Duin, die in 1924 is geboren. Zij vindt het inleveren van haar zelfstandigheid het aller allerergste. Voor deze mensen is hulp van stervensbegeleiders de enige manier om de eigen regie over het leven te behouden. Soms houdt dit in dat er een zelf gekozen einde komt en soms is de gedachte aan die mogelijkheid al genoeg om toch nog door te leven.

Dit debat gaat over zelfbeschikking om te leven en zelfbeschikking om te sterven. Of je oud of jong bent, of je een beperking hebt of niet, ieder mens mag er zijn.

GroenLinks vindt dat elk mens ook zelf moet kunnen kiezen of hij of zij er niet meer wil zijn. Je mag niet gedwongen worden om door te leven.

GroenLinks is van mening dat ouderen die hun leven voltooid achten een legitieme wens hebben.

De richting van het kabinetsvoorstel lijkt goed doordacht. De procedure moet zorgvuldig en transparant zijn. Daarmee bedoelt het kabinet de instelling van stervenshulpverleners met de bijbehorende opleiding en juridische toetsing achteraf door regionale toetsingscommissies. Ook wil het kabinet een leeftijdsgrens instellen. Je zou je kunnen afvragen of een voorstel dat uitgaat van zelfbeschikking met dergelijke

grenzen niet al bij voorbaat te veel gesloten is.

Neem zo'n leeftijdsgrens. Aan de ene kant is het heel logisch om te zeggen dat het echt om oudere mensen moet gaan die hun leven voltooid achten. Maar is het leven van een 69-jarige per definitie meer voltooid dan dat van een 60-jarige? Je kunt je ook afvragen of de route van een voltooid leven per se een route moet zijn met medisch opgeleide hulpverleners. Is iemand zonder een medische opleiding per definitie niet in staat om goede begeleiding te geven als het gaat om leven en dood? Er gaan ook stemmen op die pleiten voor een levenseindepil zoals die in Oregon beschikbaar is. Dat zou natuurlijk de ultieme zelfbeschikking zijn. GroenLinks stelt zich ook deze vragen en is er nog niet uit wat het antwoord daarop moet zijn. Wij staan hier open in. Geldt dat ook voor de bewindspersonen? Is er ruimte om verschillende mogelijkheden waarop dit in de wet geborgd zou kunnen worden te onderzoeken? Of is het al: we hebben nu een kabinetsreactie gestuurd waarin we hebben aangegeven wat de voorwaarden zijn; dit moet het worden en anders niet?

Ook is GroenLinks benieuwd naar de verdere planning. Hoe ziet het kabinet die voor zich? Op welke termijn verwacht de minister welke stappen te kunnen zetten? Ik zei het net al: we worden steeds ouder en hoewel eenzaamheid iedereen kan treffen, is het aantal eenzame ouderen helaas erg hoog. Wat GroenLinks betreft mag eenzaamheid als gevolg van te weinig zorg of aandacht nooit een beslissende factor zijn bij de keuze voor een voltooid leven. Dergelijke eenzaamheid is een kwestie waarvoor wij als samenleving een oplossing kunnen en moeten bieden. Er kan worden geïnvesteerd in meer handen aan het bed. Er kan vaker en beter worden geluisterd naar cliënten en hun naasten bij de beoordeling van verpleegthuizen. Er kan

voor worden gezorgd dat verzorgenden onder een veel minder hoge werkdruk staan, zodat zij weer tijd hebben om echt een gesprek te voeren en een kop koffie te drinken met onze ouderen. Wij vinden het van belang om goed na te denken over de inrichting de zorg met inbegrip van dit soort kwesties, nu en in de toekomst, maar wij voeren ook graag een waardig debat over medisch-ethische kwesties. GroenLinks ziet de inrichting van de ouderenzorg en het recht op zelfbeschikking over het levenseinde als twee totaal losstaande zaken die we allebei secuur en met liefde moeten behandelen.

GroenLinks is blij met de erkenning van het begrip "voltooid leven" door het kabinet en met de prominentere rol die zelfbeschikking krijgt. Als het gaat om ons leven, ons meest waardevolle bezit, dan past het de overheid niet om beperkingen op te leggen in de keuzes die we daar zelf over kunnen maken. GroenLinks ziet deze kabinetsreactie dan ook als een belangrijke stap naar zelfbeschikking. Voor het debat over het burgerinitiatief van Uit Vrije Wil en ook daarna is het maatschappelijk debat hierover uitgebreid gevoerd. Nu is de fase van politiek debat aangebroken, waaruit uiteindelijk wetgeving voortvloeit. GroenLinks denkt nu en na de verkiezingen graag mee over de precieze invulling van een wet die zelfbeschikking voor mensen die hun leven voltooid achten regelt.

□

42 SGP

De heer **Van der Staaij** (SGP):
Mevrouw de voorzitter. Het voornemen van het kabinet om de deur te openen voor hulp bij zelfdoding voor mensen die lijden aan het leven zelf, heeft de SGP, maar ook mij persoonlijk diep geraakt. Het is mijn vaste overtuiging dat het leven van

ieder mens als schepsel van God waardevol en kostbaar is. Ook wie dit christelijke uitgangspunt niet deelt, kan grote bezwaren inbrengen tegen de weg die het kabinet nu wil inslaan. Als het leven moeilijk wordt, moeten we mensen, medemensen niet prijsgeven aan de dood, maar met aandacht, liefde en goede zorg nabij zijn; dat noem ik barmhartigheid. In de Griekse oudheid was het Hippocrates die plechtig beloofde: "Nooit zal ik, om iemand te gerieven, een dodelijk middel voorschrijven of een raad geven, die, als hij wordt gevolgd, de dood tot gevolg heeft." Dat was in de voorchristelijke tijd. Veel bezonken wijsheid komen we ook tegen in het rapport van de commissie-Schnabel. De commissie geeft in een helder en unaniem rapport het dringende advies: begin er niet aan! Ik vind het onbegrijpelijk en zeer teleurstellend dat het kabinet dit gedegen advies in de wind slaat zonder de fundamentele kritiek te weerleggen en in de nadagen van het kabinet met zo'n vergaand voorstel komt. Hoe is het kabinet eigenlijk tot dit onverwachte standpunt gekomen? Met welke organisaties is gesproken? Waar heeft het kabinet steun en draagvlak gevonden, behalve bij de NVVE?

Het cruciale argument van het kabinet is dat de autonome mens zelf moet kunnen beslissen of en wanneer uit het leven wordt gestapt.

43 GroenLinks

Mevrouw **Voortman** (GroenLinks): Volgens mij zijn veel meer mensen — dus niet alleen de NVVE — voorstander van het in de wet borgen van de mogelijkheid van voltooid leven. Daar zijn heel veel peilingen over geweest. Het idee van de heer Van der Staaij dat slechts één organisatie hierachter staat, klopt dus gewoon niet.

44 SGP

De heer **Van der Staaij** (SGP): Ik vroeg het kabinet bij welke organisaties steun en draagvlak is gevonden, behalve bij de NVVE. Van de NVVE is dit bekend; die lobbyt hier al jaren met een ongelooflijke intensiteit. De commissie-Schnabel heeft ook gesproken met heel veel andere organisaties, die hun bedenkingen hebben geuit. Er zijn ongetwijfeld ook organisaties met een genuanceerder standpunt, maar mijn vraag aan het kabinet, dat zo'n advies naast zich neerlegt — een bestuur kan natuurlijk altijd zeggen dat het een advies hebt gekregen maar dat het een andere route volgt — is met wie er allemaal is gesproken om dat tegengestelde standpunt te onderbouwen en te motiveren.

45 GroenLinks

Mevrouw **Voortman** (GroenLinks): Gaat de heer Van der Staaij er dan van uit dat het kabinet alleen met organisaties spreekt voordat het een besluit neemt? Ik kan mij voorstellen dat het kabinet juist ook kijkt wat er in de samenleving hierover leeft.

46 SGP

De heer **Van der Staaij** (SGP): Zeker, maar zoals mevrouw Voortman weet, bestaan organisaties uit mensen. Dat geldt ook voor de NVVE; ik heb gisteren in een uitzending nog met de heer Jiskoot gesproken. Er zijn ongetwijfeld ook allerlei mensen gehoord en ik vind het interessant om ook dat te horen: met welke mensen is er gesproken?

Een cruciaal argument van het kabinet is dat de autonome mens moet kunnen beslissen of en wanneer hij uit het leven wil stappen, maar wie dieper graaft,

ontdekt dat achter die zogenaamde autonome kiezende mens vaak een enorme kwetsbaarheid schuilgaat. Dan kom je eenzaamheid tegen, het gevoel er niet meer toe te doen of een blok aan het been van je eigen kinderen te zijn of de vrees om de maatschappij te veel te kosten. Heeft het kabinet die stille noodkreten op zich laten inwerken? Waarom wordt niet veel meer ingezet op het tegengaan van de onderliggende eenzaamheid en op herwaardering van de ouderdom? De voormalige minister Borst kwam in 2009 tot het inzicht dat het invoeren van de euthanasiewet terwijl de palliatieve zorg nog niet op orde was, "natuurlijk niet de juiste volgorde was". Mijn oproep is: maak deze fout niet opnieuw. Zelfs als je, anders dan de SGP, wel voor de route van het kabinet wilt kiezen, zou je dat niet nu moeten doen, nu er nog zo veel problemen worden ervaren in de zorg voor onze ouderen in hun welzijn en nu herwaardering van de ouderdom nodig is. Daar ligt allereerst een enorme taak.

Alles wat wettelijk toegestaan wordt, dreigt op een gegeven moment normaal te worden. Ik vrees dat onze samenleving het normaal of zelfs natuurlijk kan gaan vinden dat mensen uit het leven stappen als zij oud worden of moeite hebben met het vinden van een goede levensinvulling. Als dat normaal wordt, betekent dit dat mensen die daar niet voor kiezen, zich eigenlijk moeten gaan verdedigen als zij ervoor kiezen om te blijven leven in plaats van te willen sterven. Dat vind ik een ongelooflijk belangrijk en ingrijpend punt. Daarom vraag ik het kabinet of het dit levensgrote risico ziet dat er — vaak niet zo openlijk, maar wel subtiel — druk op kwetsbare mensen kan ontstaan om te kiezen voor de dood en dat dit als het ware in de cultuur gaat zitten. Wat gaat er concreet gebeuren om die kwetsbare mensen juist te beschermen en een

zinnvolle invulling van de levensavond te ondersteunen?

De SGP zou het uiterst onwenselijk vinden indien er nu een soort gedoogsituatie zou ontstaan omdat een wetsvoorstel is aangekondigd en in voorbereiding is. Kan het kabinet dan ook toezeggen dat de handhaving van de bestaande wet- en regelgeving onverkort overeind blijft? Het hellend vlak, het bestaat. Wij zien het hier, in de discussie over euthanasie en hulp bij zelfdoding, levend voor ons. Nadat Nederland als eerste land ter wereld euthanasie legaliseerde, wil het nu als eerste land de zelfgekozen dood bij een voltooid leven mogelijk maken voor mensen op een bepaalde leeftijd. Wie echter consequent doorredeneert op het pad van de autonomie, weet dat ook deze leeftijdsgrens zo zacht als boter zal blijken te zijn en dat straks de roep zal klinken dat ook jongeren mensen een einde aan hun leven moeten kunnen maken, of mensen met een handicap. Welke harde grenzen ziet het kabinet wel?

Ik sluit af. Voor de SGP is dit debat geen debat als zoveel andere. Het gaat hier over leven en dood. Een belangrijke wissel dreigt omgezet te worden.

"Menselijk leven bezit waarde in zichzelf, los van het doel, het nut of de capaciteit van dat leven", zo schrijft de commissie-Schnabel. Dat is waar onze wetgeving lange tijd, eeuwenlang, van uit is gegaan, met of zonder christelijke wortels. Dat was een breed gedeelde waarde. Die waarde staat op het spel. De meest fundamentele taak van de overheid is om het leven van de burgers te beschermen en bijzondere bescherming te bieden aan hen die kwetsbaar zijn. Dat staat nu op het spel en daarom doe ik een dringende oproep aan het kabinet: neem dit voorstel terug.

47 GroenLinks

Mevrouw **Voortman** (GroenLinks):

De heer Van der Staaij gaf net aan dat hij vreest voor dat hellend vlak. In de Amerikaanse staat Oregon kunnen mensen al een middel mee naar huis nemen als zij willen kiezen voor een waardige dood. Daar blijkt helemaal niet dat mensen zich gedwongen voelen. Sterker nog, een groot deel van de mensen zegt: ik heb dit middel, maar ik hoef het nu niet te gebruiken. Op welk praktijkvoorbeeld baseert de heer Van der Staaij dat dit leidt tot een hellend vlak en dat mensen zich gedwongen voelen om hiervoor te kiezen?

48 GroenLinks

De heer **Van der Staaij** (SGP):
Heel veel van de situaties in andere landen die worden genoemd, zijn gekoppeld aan allerlei medische redenen. Daar is heel veel verwarrende en verschillende informatie over. Eén ding weet ik wel. Ik heb zelf een discussie gehad met iemand van de NVVE. Hij zei: als ik als oudere vind dat ik een kostenpost voor de samenleving ben en als ik vind dat ik een last voor de familie ben, dan vind ik dat ik het recht moet hebben om er een einde aan te maken. Dat heeft mij enorm aangegrepen. Ik vind het ongelofelijk confronterend dat zó gedacht kan worden. Wat is het antwoord van onze samenleving daar dan op? Accepteren wij dat en zeggen we: inderdaad, als mensen dat zo vinden, moeten wij dat respecteren? Of zeggen we het volgende. U bent toch geen last? U mag toch verwachten en erop rekenen dat de samenleving u juist tot steun wil zijn? Een kostenpost voor de samenleving? Uw leven is de moeite waard. Als wij dat loslaten, als wij onder bepaalde omstandigheden erin meegaan dat iemands leven niet meer zinvol is en niet meer de moeite waard is, dan vind ik dat een heel aangrijpende werkelijkheid.

49 GroenLinks

Mevrouw **Voortman** (GroenLinks):
Mijn vraag ging specifiek over de ervaringen in Oregon. Daar hebben mensen al twintig jaar de mogelijkheid om te kiezen voor een waardige dood. Daar gaat de heer Van der Staaij niet op in. Dat vind ik jammer. Ik nodig hem nogmaals uit om dat wel te doen.

50 SGP

De heer **Van der Staaij** (SGP):
Ik heb al gezegd dat ik verschillende dingen heb gelezen over wat er in Oregon aan de orde is. Het is vaak heel lastig om dit een-op-een te vergelijken. Ik heb gelezen wat in het rapport van de commissie-Schnabel is besproken en in de loop van de tijd heb ik hierover met heel veel mensen in onze samenleving gesproken, ook met mensen die zeggen wel het recht te willen hebben om er een einde aan te maken. Elke keer werd ik, net als mevrouw Van Wijngaarden die dit in haar rapport schrijft, getroffen door de ambivalentie die daaronder zit: het gevoel van eenzaamheid, het gevoel van "er niet meer toe doen" en de moeite met afhankelijkheid. Het verhaal van de mensen met wie ik heb gesproken, is een andere verhaal dan het verhaal van de rationele zelfbewuste mensen die autonoom zeggen "het is nu mooi en goed geweest".

51 GroenLinks

Mevrouw **Voortman** (GroenLinks):
Het is dus de verwachting van de heer Van der Staaij dat dit tot een hellend vlak zal leiden. Wij kunnen het er in ieder geval over eens zijn dat dat niet leunt op concrete bewijzen. Sterker nog, er zijn bewijzen waaruit blijkt dat dat niet het geval is, zoals de situatie in Oregon.

52 SGP

De heer **Van der Staaij** (SGP):
Ik zei al dat ik Oregon echt een te gemakkelijk voorbeeld vind. Het is te gemakkelijk om te beweren dat het daar allemaal koek en ei is. Ik kom dat op die manier ook niet tegen in het rapport van de commissie-Schnabel. Mijns inziens is dat hellend vlak al heel duidelijk aan de orde. Dit is geen vrees voor de toekomst. Destijds was de vraag al aan de orde of voor mensen die ver terminaal ziek zijn dat ene stapje niet zou moeten kunnen worden gezet, dus dat voor hen euthanasie mogelijk zou moeten worden gemaakt. Toen was er al de zorg dat dat zou leiden tot een uitbreiding naar andere categorieën. Dat zie je nu gebeuren. Waar eindigt dan de bescherming die de overheid biedt, doordat zij als het ware aan de kant van het leven gaat staan en zegt: wij willen ons er niet bij neerleggen dat mensen om hun einde gaan vragen, maar daar juist iets tegenoverstellen?

53 VVD

De heer **Rutte** (VVD):
De laatste woorden van de heer Van der Staaij vormden een mooi bruggetje naar de vraag die ik hem wil stellen over de beschermwaardigheid van het leven. De heer Van der Staaij gaf heel terecht aan dat het leven vanuit zichzelf, als unieke waarde, beschermwaardig is. We lezen dat ook terug in het rapport van de commissie-Schnabel. Misschien voelt het niet zo voor de heer Van der Staaij, maar dat deel ik volledig met hem: het leven is intrinsiek beschermwaardig. In de brief van het kabinet las ik iets wat mij erg aanspreekt, namelijk dat als iemand voor zichzelf concludeert dat het leven voor hem of haar, om wat voor reden ook, geen waarde meer heeft, er toch echt ook iets verandert aan de waarde die je aan het leven van die persoon zou kunnen

hechten. Erkent de heer Van der Staaij dat?

54 SGP

De heer **Van der Staaij** (SGP):
Als iemand het gevoel heeft dat hij geen waarde meer heeft, zegt dat vaak ook iets over relaties met anderen. Het zijn ook juist anderen die hem dat gevoel van waarde kunnen geven. We zijn er niet mee klaar als we zeggen dat al het menselijk leven waardevol is. Het is goedkoop als je dat ook niet waarmaakt met daden. Dat betekent dat je mensen serieus moet nemen, dat je naar mensen moet luisteren en naast hen moet staan.

55 VVD

De heer **Rutte** (VVD):
Laten we het eens over die daden hebben. Ik denk dat de heer Van der Staaij ook op dat punt de VVD veel meer aan zijn zijde vindt dan hij in eerste instantie zou denken. Als we voor iemand die zegt dat zijn leven is voltooid en dat het niet verder hoeft, door middel van interventies, extra aandacht en het organiseren van dingen ervoor kunnen zorgen dat die waarde voor hem terugkeert, moeten we dat zeker doen. Maar we hebben ook te maken met mensen die heel erg op leeftijd zijn, die alle mensen met wie zij hun leven inhoud hebben gegeven, dus oud-collega's, vrienden, familieleden, hebben zien overlijden en die dus alleen zijn overgebleven. Stel dat er voor hen zeker nog tijd en aandacht is en dat zij zeker nog activiteiten hebben, maar dat zij daar zelf niet meer aan hechten. Voor hen heeft dat alles dan geen waarde meer, omdat de mensen die zij waardevol vonden, allemaal zijn weggefallen. Wij kennen dat soort voorbeelden allemaal wel. Als die mensen vragen om hulp om het leven te beëindigen, wat is dan het barmhartige

antwoord van de heer Van der Staaij aan die mensen?

56 SGP

De heer **Van der Staaij** (SGP):
Het barmhartige antwoord is dat wij die mensen nabij willen zijn, dat wij zeggen: wij willen u of jou niet kwijt, omdat u of jij van waarde voor ons bent. Maar andersom geldt het ook in zo'n situatie van verlieservaring. Het voorbeeld van de heer Jiskoot komt in alle media, dus ik mag zijn zaak hier openlijk wel noemen. De afgelopen jaren werd dat ook door de NVVE gedaan. De heer Jiskoot zei dat hij die pil in 2010 had willen inslikken, toen zijn vrouw en dochter overleden. Dat is zo'n concrete verlieservaring, die ook heel invoelbaar is. We lezen in alle rapporten ook hoe zwaar eenzaamheid en een rouwproces gedurende een heel lange tijd kunnen zijn. Maar wat moet zo'n stervenshulpverlener straks zeggen? Dat die persoon maar eerst een tijd moet wachten? Wat moet zo'n stervenshulpverlener niet allemaal in huis hebben om dat allemaal te kunnen beoordelen? Ik zou bijna zeggen dat je God zou moeten zijn om dat te kunnen beoordelen. Het is toch een bovenmenselijke opgave om te bepalen wie wanneer het recht heeft om er een einde aan te maken?

57 VVD

De heer **Rutte** (VVD):
Dat het niet eenvoudig is, heb ik volgens mij heel duidelijk gemaakt. Het is niet eenvoudig. Er ligt ook niet zomaar morgen een wet met een paar randvoorwaarden waarmee we de dingen geregeld hebben. Het zal een langdurig traject zijn van wikken, wegen en kijken naar randvoorwaarden. Stel dat een persoon om allerlei redenen zegt dat hij niet verder wil. Hij weet het heel zeker, hij

heeft het heel goed doordacht, hij heeft al die verlieservaringen gehad en ziet geen mogelijkheden om zijn leven weer invulling te geven. Heb ik het goed begrepen dat het antwoord van de heer Van der Staaij dan is dat hij bij die persoon gaat staan, z'n arm om hem of haar heenslaat en zegt: maar ik vind dat u wel door moet, want ik vind u waardevol? Is dat dan het enige antwoord, als die persoon zelf zegt: dank u wel, mijnheer Van der Staaij, fijn dat u er bent; ik waardeer uw aanwezigheid, maar mijn leven krijgt daardoor geen nieuwe invulling, ik wil toch echt sterven?

58 SGP

De heer **Van der Staaij** (SGP):
"Ik vind dat u wel door moet" vind ik een wat botte tekst. Dat zou ik niet zomaar tegen zo iemand zeggen. Ik zou allereerst heel goed en heel lang willen luisteren naar zo iemand. De ervaring leert dat het, als er heel lang en goed geluisterd wordt, al iets voor mensen betekent en iets voor hen doet. Ik vraag me af in wat voor samenleving we zijn beland. We sparen kosten noch moeite om ervoor te zorgen dat mensen veel ouder kunnen worden en veel langer kunnen leven, terwijl we tegelijkertijd als samenleving zeggen: wat moeten die hoogbejaarde mensen eigenlijk nog met hun leven, wat heeft dat eigenlijk nog voor zin? Daar hebben we een opdracht in. Dat is een lastige opgave, waar veel mensen mee worstelen. Het is een serieus probleem. Het is onze opdracht om na te gaan hoe we daarin als samenleving meer kunnen betekenen. Dat kan de overheid niet alleen, dat is een opdracht voor de hele samenleving.

□

Mevrouw **Agema** (PVV):
Voorzitter. Voor ons ligt een ingewikkeld vraagstuk over het zelfgekozen

levenseinde. Ik vind het goed dat de ministers ervoor kiezen om een aparte wet te maken en niet de huidige euthanasiewet aan te passen. De huidige euthanasiewet is vooral een zorgwet; het voorstel voor Voltooid leven is dat niet. In de huidige euthanasiewetgeving moet er sprake zijn van uitzichtloos en ondraaglijk lijden op basis van een medische grondslag. De wens tot euthanasie moet daarbij zorgvuldig vastgelegd zijn in het geval dat de zelfbeschikking vermindert, bijvoorbeeld als gevolg van dementie, omdat de mogelijkheid anders vervalt. Bij het vraagstuk van voltooid leven is er onvoldoende sprake van lijden op medische gronden, maar is er toch een actieve wens om te sterven. Overigens vinden wij dat de discrepantie die de commissie-Schnabel constateert tussen de letter van de wet en de huidige euthanasiepraktijk niet uit het oog verloren mag worden door alle aandacht die nu naar de discussie over het zelfgekozen levenseinde gaat, mede omdat dezelfde conclusie al in 2010 getrokken werd. De ministers hebben een maatschappelijk vraagstuk opgepikt dat met name bij de nieuwe generatie pensioneerden leeft. Onterecht wordt gedacht dat het slechts om een kleine groep mensen gaat, terwijl een veel grotere groep zich erbij betrokken voelt. Dit voorstel leidt momenteel tot een debat dat hier en daar oververhit dreigt te raken en dat is jammer. We snappen de vurige wens tot zelfbeschikking die veel mensen hebben. Ze geloven bijvoorbeeld niet meer dat God beslist over leven en dood. Een zelfgekozen levenseinde wordt dan denkbaar. Hetzelfde geldt voor het tegenovergestelde. Gelovigen mogen zich niet opgejaagd voelen als zij wel tot het einde van hun leven gebruikmaken van medische zorg en verpleging. Een veelgehoorde, nadrukkelijke wens van veel mensen is dat zij later beslist niet dement willen worden. Ook willen velen

niet verpleegd worden. Met een zelfgekozen levenseinde willen ze dat voor zijn. Overigens mag niet uit het oog verloren worden dat ze anders kunnen gaan denken als het eenmaal zover is. Het gaat dan meer om de rust die ze ervaren doordat een zelfgekozen levenseinde tegen de tijd dat het zover is, juridisch mogelijk is. We zien ook dat mensen als gevolg van een sociale afweging tot een zelfgekozen levenseinde komen, bijvoorbeeld als partners na een lang en gelukkig leven samen willen sterven. Het sociale aspect is overigens wel het meest kwetsbare aspect. Daarover leven in mijn fractie nog veel zorgen. Wat als we het niet zeker weten? Wat als maatschappelijk falen of maatschappelijke druk de wens tot een zelfgekozen levenseinde versterkt of creëert? Dat mag niet.

Wel wil ik aangeven dat het een waardig debat over een zelfgekozen levenseinde niet helpt als we de tekortschietende verpleeghuiszorg erbij halen. Opname in een gesloten afdeling van een verpleeghuis is per definitie intens en ontluisterend, ook als we allemaal nieuwe gebouwen neerzetten, sterrenkoks in de keukens zetten en acht liefdevolle verpleegkundigen om elk bed zouden zetten. Maar in het licht van deze discussie de ogen volledig sluiten voor de verschraving van de ouderenzorg is ook niet terecht.

De risico's op een maatschappelijk falen als het gaat om het zelfgekozen levenseinde bevinden zich vooral op het terrein van welzijn. Eenzaamheid kan een duurzaam fenomeen zijn. Maar in voorkomende gevallen is die ook omkeerbaar. Een levenseinde is dat niet. Daar gaat het vraagstuk over het zelfgekozen levenseinde schuren. Daarom is het ook een maatschappelijk vraagstuk. Ik sprak ooit in een verzorgingshuis een man van 94 jaar oud, die kwiek van zijn bankje opsprong en riep dat hij het twintig

jaar eerder had moeten doen. Hij leefde weer helemaal op. Hij was twintig jaar eenzaam geweest en had nu allemaal nieuwe vrienden. Hij had net een kaartje gelegd en ging die middag nog biljarten. Zo kon hij nog wel twintig jaar door. Ik beweer niet dat het verzorgingshuis de panacee tegen eenzaamheid is en velen zouden gruwen bij het idee alleen al, maar voor anderen is dat wel zo. Daarom zijn of waren ze maatschappelijk ook zo belangrijk. Tenslotte kunnen we niet in iemands hoofd kijken. Een ding weet mijn fractie wel zeker: nooit ofte nimmer mogen ouderen in onze samenleving zich te veel voelen en om die reden kiezen voor een vrijwillig levenseinde. Niet geuite twijfels, de afwezigheid van wel gewenste sociale contacten of het zich te veel voelen mogen er nooit in sluipen. Dan zou een legitieme wens voor het creëren van de wettelijke kaders voor een zelfgekozen levenseinde voor mensen die op een waardige manier uit het leven willen stappen, tegelijkertijd een maatschappelijk failliet betekenen.

Wij zijn als fractie daarom op dit moment nog niet zover om aan te geven of we op voorhand voor of tegen een nieuwe wet zijn. De wet is er immers ook nog niet. We willen er langer over nadenken en meer mensen spreken. We zullen actief onze bijdrage aan het wetgevingsproces leveren en later, als de wet er eenmaal is, ons definitieve standpunt bepalen.

□

De heer **Krol** (50PLUS):

Voorzitter. Complimenten aan deze ministers en aan het kabinet. Ik ben blij dat deze discussie plaatsvindt. Een onderwerp als dit kun je niet zorgvuldig genoeg behandelen. Het gaat immers om iets onomkeerbaars. Eerst en vooral: 50PLUS is — zie ons verkiezingsprogramma — onder voorwaarden voorstander van

levensbeëindiging op verzoek bij ondraaglijk en uitzichtloos lijden, ook zonder medische grondslag. Uiteraard kan dit alleen onder zeer strikte, zo helder mogelijk omschreven voorwaarden en zorgvuldigheidscriteria. Hierbij is het voor 50PLUS een harde eis dat de beoordeling en begeleiding alleen mag worden uitgevoerd door een arts. Naar onze mening kan een arts het beste alle medische en psychosociale factoren los van elkaar en in samenhang beoordelen. Dat lijkt een verschil met de insteek van de regering die deze eis aan de zogeheten stervenshulpverlener — inderdaad een heel vervelend woord — niet stelt. Vanwaar dit onderscheid met de euthanasiewet? Kunnen de bewindslieden uitgebreid toelichten waarom zij deze keuze lijken te maken en zijn ze bereid 50PLUS hierin tegemoet te komen? Daarnaast heeft 50PLUS nadrukkelijk de vraag of in de wet wordt vastgelegd dat de in te zetten arts nooit de eigen arts mag zijn. Met name voor bewoners van instellingen kan dit van groot belang zijn. Ik hoor hierop graag een reactie. Een directe koppeling van het kabinetsvoorstel aan het beleid voor ouderenzorg is niet kies. Natuurlijk levert goede ouderenzorg een bijdrage aan een menswaardig en gelukkig leven — en daar is nog een wereld te winnen, zeg ik uit volle overtuiging — maar er zullen altijd mensen zijn die zelf willen uitmaken dat hun leven voltooid is. Dat moeten we respecteren. Met deze voorstellen gaat de overheid echt niemand aanmoedigen om voor de dood te kiezen. Maar laten we ook respect hebben voor mensen die weloverwogen op een waardige manier hun voltooide leven willen beëindigen. Daar komt dit voorstel aan tegemoet. Natuurlijk moet mogelijk misbruik alle aandacht krijgen in de nadere uitwerking van het wetsvoorstel. Misschien kan de minister aangeven hoe zij mogelijk misbruik denkt uit te sluiten. Wellicht kan

het voorstel van 50PLUS om altijd een arts in te zetten als stervenshulpverlener hier een bijdrage aan leveren.

Dat sommigen dit voorstel labelen als een aansporing voor ouderen om een einde aan het leven te maken, zegt meer over de wijze waarop een deel van de maatschappij over ouderen denkt dan over de in onze ogen oprechte intentie van dit kabinet. Laten we de ouderen vooral niet in de hoek van de weerlozen drukken. Laten we niet het beeld bevestigen dat ze allemaal kwetsbaar en onmondig zijn. De meeste ouderen zijn heel goed in staat de ultieme beslissing over hun eigen leven en dood te nemen. Juist die beslissing moeten we beschermen met heldere wettelijke kaders. Laten we duidelijk zijn: niemand kan voor een ander bepalen wat voor diegene de waarde van zijn of haar leven is.

Met de VVD vraag ik: waarom koppelen we dit aan een leeftijdsgrens? Dat is principieel onjuist. Ik lees dat in beginsel de wet moet gelden voor iedereen en dat de wet niet moet worden beperkt tot ouderen, maar dat de wens vooral leeft bij mensen op leeftijd en dat het daarom voor de hand lijkt te liggen om het systeem te beperken tot mensen die een bepaalde leeftijd hebben bereikt.

Het kabinet spreekt over objectieve maatstaven om oneigenlijk gebruik of misbruik te voorkomen. Daar ben ik het mee eens, maar hoe zien de ministers dit voor zich? Is het überhaupt mogelijk om bij een onderwerp als dit, waarbij elke individuele situatie anders is, volledig objectieve criteria na te streven? Hoe denken deze ministers overtredingen aan te pakken? Nemen zij dit gelijk mee in het wetsvoorstel? Aan welke strafmaat wordt gedacht?

Samenvattend: het kabinet heeft lef getoond door op deze manier stelling te nemen. Het is goed dat deze discussie plaatsvindt. 50PLUS is bereid om mee te denken om het wetsvoorstel verder te

volmaken. Op welke wijze en wanneer gaat het kabinet verder met dit voorstel? Wanneer mogen we wat verwachten?

□

De heer **Kuzu/Öztürk**:

Voorzitter. Het is goed dat dit debat plaatsvindt. Het is een ingewikkeld debat en het gaat over een ingrijpende kwestie. Het debat gaat immers over een voltooid leven. De vraag wanneer het leven is voltooid, gaat over waardigheid en zelfbeschikking. Het gaat hierbij over het leven en de zin daarvan. Het gaat over het steeds groter wordende vraagstuk van eenzaamheid en sociaal isolement van onze ouderen. Het heeft ook raakvlakken met onze gezondheidszorg. Al met al zijn het onderwerpen waar elk mens mee te maken heeft.

Ik citeer: "Mevrouw, 85 jaar, vindt het leven zwaar. Er is niets leuks meer in het leven, zegt ze. Ze kan heel slecht slapen en zit dus de hele dag in haar stoel te wachten tot de dag om is. Ze komt nauwelijks nog in de gemeenschappelijke ruimten omdat ze zo slecht ziet en hoort. Ze zegt dat de nachten het ergst zijn. Ze ligt dan vaak te huilen in bed." Wat is dan de oplossing? Voor ons is vandaag de volgende vraag nog belangrijker. Wat is de rol van de overheid en wat is de rol van de regering? Wat ons betreft ligt de oplossing niet in de lijn van een einde maken aan het leven, hulp bieden bij zelfdoding of zelfdoding faciliteren.

Er heerst somberheid in Nederland. Die somberheid moet worden doorbroken. In plaats van constant te praten over geld en andere materiële zaken en ouderenzorg te zien als een kostenpost, zouden we op zoek moeten gaan naar geluk. Ik zou haast willen zeggen: ga van het bruto binnenlands product naar het bruto nationaal geluk. De samenleving wordt steeds individualistischer en de gemeenschapszin verdwijnt. Ouderen

worden vaker aan hun lot overgelaten en voelen zich steeds vaker eenzaam. Daar moeten wij van af zien te komen. De commissie-Schnabel komt tot de conclusie dat het huidige systeem goed functioneert en dat een verruiming van de juridische mogelijkheden voor hulp bij zelfdoding niet wenselijk is. En de commissie concludeert dat bij zo'n verruiming de kernwaarden veiligheid, zorgvuldigheid, toetsbaarheid en transparantie in het geding kunnen komen. In die lijn herkennen wij ons. Dat is een duidelijke uitspraak van de commissie. In plaats van de route van de regering verder te verkennen, zou er juist op moeten worden ingezet om de waardigheid van het leven terug te brengen, en niet het leven waardig af te nemen. Bestrijd het sociaal isolement van ouderen. Zorg voor betere zorg en ondersteuning. Onderken de waarde van de verzilvering van de samenleving. De vraag wanneer het leven voltooid is, is ambivalent. Wat vandaag als voltooid voelt, kan morgen veranderen. "Geen minimumleeftijd", zegt de regering. Is 50 jaar genoeg? Is 60 jaar genoeg? Als het genoeg is voor jezelf, is het dan ook genoeg voor je naasten? Is het genoeg voor je dierbaren, voor je kinderen? Nederland loopt internationaal al voorop op het gebied van euthanasie. Moeten wij nog verder opschuiven? Hulp bij zelfdoding is wat ons betreft principieel geen politieke keuze. Wij vinden dan ook principieel dat de regering niet verder zou moeten gaan dan de huidige kaders om zelfdoding mogelijk te maken. Ik rond af. Bij militaire missies is het een ongeschreven regel dat er een ruime parlementaire meerderheid moet zijn. Het gaat immers om mensenlevens. 76 zetels voelen dan niet als een voldoende mandaat. Bij euthanasie gaat het ook om mensenlevens. Daarom zou ik vandaag de regering, maar ook alle andere politieke partijen willen oproepen om niet calculerend te werk te gaan om

meerderheden te zoeken in beide Kamers, maar om echt werk te maken van de inhoud.

Mevrouw **Wolbert** (PvdA):

Voorzitter. De kabinetsreactie op het rapport van de commissie-Schnabel heeft veel losgemaakt in de samenleving. Dat zal na het debat van vandaag doorgaan. Naar de stellige overtuiging van mijn fractie is dat goed en ook nodig. Het kabinet heeft met de reactie op het rapport een forse steen in de vijver gegooid, door te besluiten het advies van de commissie niet op te volgen. Althans, het doet dat wel wat betreft het punt om de huidige Wtl niet aan te passen, omdat deze voldoet. Ook de conclusie dat er binnen de Wtl meer mogelijk is dan de huidige beroepspraktijk laat zien, wordt door het kabinet gedeeld. Juist op het vraagstuk van voltooid leven slaat het kabinet een andere weg in. Het kabinet deelt de conclusie van de commissie-Schnabel niet dat een kleine groep mensen buiten de huidige wet zou vallen en dat om die reden de wet geen aanpassing behoeft. Het kabinet heeft in zijn reactie een oplossing gezocht die tegemoetkomt aan de autonomie van degenen die een stervenswens hebben. Ook de Partij van de Arbeid vindt dit heel belangrijk. Het kunnen effectueren van de autonomie door mensen voor wie het leven geen betekenis meer heeft en voor wie het een te zware last is geworden om verder te moeten leven, is belangrijk. Het gaat om mensen die ondanks aandacht en hulp van anderen niet verder willen leven. Om de regie over hun eigen levenseinde te kunnen voeren, zullen zij over het algemeen hulp nodig hebben van derden. Maar dat is nu strafbaar.

De vraag is op welke manier tegemoet kan worden gekomen aan de wens van deze groep mensen, die uitzichtloos en ondraaglijk lijden aan het leven, om

zonder medische grondslag meer regie te krijgen over hun eigen levenseinde. Het kabinet heeft gemeend, daarvoor parallel aan de Wtl een apart wettelijk kader te moeten ontwikkelen. De Partij van de Arbeid kan de keuze voor een ander wettelijk kader goed volgen. Hulp bij zelfdoding, gebaseerd op het recht op autonomie, is immers gebaseerd op een ander uitgangspunt dan dat van de Wtl, waar de barmhartigheid van de arts het uitgangspunt is. Het gaat ook over een andere groep mensen, namelijk degenen die een consistente, weloverwogen en vrijwillige stervenswens hebben, omdat zij hun leven als voltooid ervaren. De ondraaglijkheid en de uitzichtloosheid van het lijden spelen ook hierbij een doorslaggevende rol, maar de medische grondslag is het ontbrekende element. De Partij van de Arbeid constateert dat het kabinet vervolgens op hoofdlijnen een beeld schetst van criteria voor toetsing vooraf, en hoe die er ongeveer uitzien. Ook het proces nadat er een akkoord ligt, en de documentatie en toetsing achteraf met een aanpak die lijkt op die van de regionale toetsingscommissies, worden in de kabinetsbrief op hoofdlijnen geschetst. De fractie van de Partij van de Arbeid waardeert het dat het kabinet daar meer inzicht in heeft willen geven, maar is tegelijkertijd vooral benieuwd naar de concrete uitwerking ervan in de nieuwe wet. Ik zeg nogmaals: de Partij van de Arbeid steunt de ingeslagen richting, maar de verdere uitwerking is voor mijn partij van cruciaal belang. We denken daarover graag mee.

Ik sluit af met enkele vragen aan beide bewindspersonen. De eerste vraag betreft de constatering, zowel van de commissie-Schnabel als van het kabinet, dat artsen nog lang niet genoeg gebruikmaken van de mogelijkheden die de euthanasiewet nu biedt. Het kabinet verwijst daarvoor naar de code of practice op de website van de regionale toetsingscommissies.

Maar hebben de bewindspersonen nu het gevoel dat daarmee de kennis van artsen is toegenomen over wat er binnen de euthanasiewet nu al is toegestaan? Gemiddeld wordt een huisarts een of twee keer in de twee tot drie jaar geconfronteerd met een verzoek om euthanasie. Hoe kunnen de kwaliteit van het afwegingsproces en de kennis bij artsen verder worden verbeterd? Ik vraag dat aan beide ministers. Het kabinet gaat daarover in overleg met de KNMG en gaat na wat er in de opleidingen beter kan. Wat heeft dat inmiddels opgeleverd? Is dat genoeg? Waar denken de bewindspersonen verder nog aan om de uitvoering van de Wtl te verbeteren?

De voorzitter:

"Wtl" staat voor "Wet toetsing levensbeëindiging op verzoek en hulp bij zelfdoding".

Mevrouw **Wolbert** (PvdA):

Pardon. Ja, populair gezegd: de euthanasiewet.

De commissie-Schnabel en ook het kabinet constateren dat ook burgers geholpen zouden zijn met betere informatie. Er is een handreiking schriftelijk euthanasieverzoek uitgebracht. Er is informatie op een website en er is een patiëntenbrochure geschreven. Maar in de achterban van de Partij van de Arbeid leeft sterk de vraag of we weten of die informatie ook terechtkomt bij de mensen die minder goed gebekt zijn en die de weg niet weten. Komt die terecht bij de mensen die in onze geautomatiseerde samenleving een steeds grotere informatieachterstand oplopen? Mijn fractie zou graag willen horen of de bewindspersonen dit vraagstuk onderkennen en aan welke oplossingen ze werken.

Ik rond af. Als laatste spreker in dit debat kan ik zeggen dat er vandaag veel is gezegd over een uiterst moeilijk

onderwerp. Ik vind persoonlijk dat we er in zijn geslaagd om dit op een zorgvuldige en goede manier te doen. Ik wil mijn collega's hiervoor bedanken. Ik hoop dat we juist in onze samenleving én hier, in de Kamer het gesprek hierover zullen voortzetten, op een respectvolle manier en ten principale oprecht geïnteresseerd in ieders zienswijze. Want alleen op die manier hoort een debat over voltooid leven gevoerd te worden. Dit wordt door velen in onze samenleving gevoeld en ook nauwlettend gevolgd. Voor de Partij van de Arbeid is de richting die het kabinet nu is ingeslagen, een belangrijke stap in de juiste richting. Als het wetsvoorstel er te zijner tijd ligt, praten we verder en zullen opnieuw afwegingen en veel gesprekken volgen. Dat is goed, want alleen op die manier komen we verder.

Mevrouw **Dik-Faber** (ChristenUnie):

In het zojuist verschenen verkiezingsprogramma van de Partij van de Arbeid staat dat men stervenshulp wil geven aan mensen die vinden dat hun leven voltooid is, maar dat deze wens om te sterven op geen enkele andere wijze kan worden weggenomen. Dat is een belangrijke voorwaarde. Ik vraag me af hoe de Partij van de Arbeid in dat licht de brief van het kabinet beoordeelt. Daarin staat slechts in een half A4'tje tekst iets over de aanbevelingen van de commissie-Schnabel om te voorkomen dat mensen hun leven als voltooid ervaren.

Mevrouw **Wolbert** (PvdA):

Mevrouw Dik-Faber van de ChristenUnie haalt ons verkiezingsprogramma voor de verkiezingen van 2017 aan. De Partij van de Arbeid heeft ook in 2012 al aangegeven voorstander te zijn van verruiming van de mogelijkheden voor mensen die zonder medische grondslag toch hulp bij zelfdoding zouden willen krijgen. Het kabinet zegt het volgende over het gesprek met mensen die hebben

aangegeven hulp bij zelfdoding te willen zonder dat er sprake is van een medische aandoening, mensen die dus nu buiten de euthanasiewet zouden vallen. Het kabinet zegt volgens mij volledig terecht over dat gesprek, dat het een gesprek moet zijn met mensen die daartoe goed uitgerust zijn. Daarin moet vooral worden bezien of er geen sprake is van problematiek of een vraagstelling die op een andere manier opgelost kan worden. Ik denk dat dat terecht is. Het moet een toetsbare wens zijn, maar het moet ook een zorgvuldige afweging zijn en een persistent gevoelde wens. Ik sluit mij daar volledig bij aan. Of dat nu op een half A4'tje kernachtig is geformuleerd of op drie A4'tjes uitvoerig en breedspakig, dat maakt de Partij van de Arbeid niet uit.

Mevrouw **Dik-Faber** (ChristenUnie):

De commissie-Schnabel heeft een aantal aanbevelingen gedaan, zoals acceptatie van de ouderdom, herwaardering van de ouderdom, voorkomen van eenzaamheid en verbeteren van de zelfredzaamheid van ouderen. Daar lees ik in de brief van het kabinet niet heel veel over terug. Het is echt maar een half A4'tje. Wil de Partij van de Arbeid met de ChristenUnie samen werken aan een beleid om te voorkomen dat mensen hun leven als voltooid gaan ervaren? Kan ik ervan uitgaan dat de Partij van de Arbeid nooit zal instemmen met een wet voltooid leven als er niet ook door het kabinet voluit werk wordt gemaakt van beleid om te voorkomen dat mensen hun leven als voltooid gaan ervaren?

Mevrouw **Wolbert** (PvdA):

De ChristenUnie legt nu twee zaken neer als een soort tegenstelling. Als je het een doet, kan het ander niet. Ik denk dat het en-en zou moeten zijn. Ik wil de vraag andersom stellen. Stel dat we in een gedroomde samenleving leven, waar iedereen alles krijgt aan ondersteuning,

zorg en liefde en alles wat je maar kunt bedenken, en dat er dan toch mensen zijn die ondanks al die liefde en zorg om hun heen, zeggen dat zij vinden dat hun leven het niet meer waard is, zou de ChristenUnie dan de barmhartigheid willen tonen om deze mensen verder te helpen? Dat is de omgekeerde vraag. Het is geen tegenstelling. Beide zijn wat de Partij van de Arbeid betreft mogelijk. Wij willen te allen tijde de mogelijkheid hebben om mensen met een persistente, diepgevoelde wens om een einde aan hun leven te maken, maar die nu buiten de euthanasiewet vallen, tegemoet te komen met een apart wettelijk kader daarvoor.

Mevrouw **Dik-Faber** (ChristenUnie):
De ChristenUnie ziet een barmhartige overheid als een overheid die volop inzet op een herwaardering van de ouderdom, op acceptatie, op het voorkomen van eenzaamheid, op betere zorg enzovoort. Gaat de Partij van de Arbeid mee met het voorstel van de ChristenUnie om daar gericht beleid op in te zetten?

Mevrouw **Wolbert** (PvdA):
Dit debat gaat over de ethische en morele vraag of wij vinden dat de overheid een rol heeft in het wegnemen van belemmeringen bij mensen die hun leven geleefd vinden en lijden aan het leven. Dat is de essentie van dit debat. Als die vraag aan de orde is, zegt de Partij van de Arbeid dat wij de ingeslagen weg van dit kabinet steunen en dat wij met belangstelling de wetgeving tegemoet zien waarin geregeld wordt dat hulp bij zelfdoding zonder medische grondslag mogelijk wordt.

59 SP

Mevrouw **Leijten** (SP):
Het burgerinitiatief Voltooid leven en hulp bij zelfdoding bij een voltooid leven en het advies van de commissie van wijzen gaan over ouderen met een stervenswens. De

leeftijdsgrens van 70 wordt dan genoemd. Het kabinet noemt echter geen leeftijdsgrens. De VVD geeft aan dat zij ten principale vindt dat er geen leeftijdsgrens behoort te zijn. Die is er in de euthanasiewet immers ook niet. Hoe kijkt de Partij van de Arbeid daartegen aan?

Mevrouw **Wolbert** (PvdA):
Dat is in ieder geval een punt dat ook binnen mijn partij nog niet tot op de bodem uitgediscussieerd is. Ik constateer dat dat in de brief van het kabinet ook in het midden gelaten wordt. Ik constateer tegelijkertijd dat dat vast niet voor niets is. Ik wil op dit punt de wetsvoorstellen afwachten en kijken hoe het precies in de wettekst terecht komt. Ondertussen voer ik in mijn partij het debat daar verder over.

60 SP

Mevrouw **Leijten** (SP):
Ik denk dat dat voor alle partijen geldt. Ik vind dit echter wel van belang, omdat de maatschappelijke discussie altijd is gegaan over ouderen. De commissie-Schnabel gaat ook over de vraag hoe ouderen zich gepositioneerd voelen in de samenleving. Het promotieonderzoek van Els van Wijngaarden gaat daar bijvoorbeeld ook over. Wanneer wij die leeftijdsgrens loslaten, zou dan volgens de Partij van de Arbeid niet minimaal onderzoek moeten worden gedaan wat het voor ons als samenleving in het geheel zou betekenen als hulp bij zelfdoding voor alle leeftijden mogelijk wordt?

Mevrouw **Wolbert** (PvdA):
Mijn ervaring is dat een antwoord op medisch-ethische vraagstukken eigenlijk nooit wordt verkregen via het doen van onderzoek, maar wel via het aangaan van gesprekken met zo veel mogelijk mensen met verschillende zienswijzen. De Partij van de Arbeid wil zoals gezegd de tijd

nemen om dat te doen. Daar blijf ik even bij. Ik zie niet hoe een onderzoek tot een beter antwoord zou leiden dan een goed gesprek met mensen de komende jaren.

De **voorzitter**:

Tot slot, mevrouw Leijten.

61 SP

Mevrouw **Leijten** (SP):

Ik worstel daar ook mee. Ik heb gevraagd hoe de regering dat ziet en hoe zij de gevolgen ervan weegt voor de samenleving als geheel. Ik ga ervan uit dat we hierop antwoord krijgen. Het zou natuurlijk wel een wezenlijk andere discussie opleveren als we de grens — we voeren al jaren discussie over een voltooid leven van ouderen en we zien ook dat mensen uit deze groep hun wens kenbaar maken — loslaten. Juridisch gezien is daar natuurlijk wel iets voor te zeggen, want een leeftijdsgrens is arbitrair. Dat zou wel een andere discussie opleveren. Zou voor de PvdA het moment waarop we het wetsvoorstel krijgen en behandelen, het juiste tijdstip zijn om de leeftijdsgrens los te laten, of zouden we dat eerder moeten weten via een maatschappelijk debat?

Mevrouw **Wolbert** (PvdA):

Wat "we" moeten weten, is voor mij nog niet aan de orde. U vroeg mij naar het standpunt hierover van de Partij van de Arbeid. Ik heb gezegd dat ik hierop geen antwoord kan geven, omdat wij hierover intern nog uitvoerig in gesprek zijn. Het praten over de mitsen en de maren en de strekking en het wegen daarvan, moeten leiden tot een besluit dat in balans is. Daar is de Partij van de Arbeid nog niet aan toe. Dat gesprek bij ons zal vast en zeker nog uitgebreid worden gevoerd. Daarna zal er vast ook een brede discussie in de samenleving zijn en daar oriënteren wij ons natuurlijk ook op.

De **voorzitter**:

Dank u wel.

De beraadslaging wordt geschorst.

De **voorzitter**:

Hiermee zijn we gekomen aan het einde van de eerste termijn van de zijde van de Kamer. Ik schors de vergadering voor drie kwartier, tot 13.15 uur.

De vergadering wordt van 12.31 uur tot 13.16 uur geschorst.

Voltooid leven

Aan de orde is de voortzetting van het **debat over het rapport van de commissie-Schnabel over voltooid leven**.

□

Minister **Schippers**:

Voorzitter. Ik begin met een inleiding. Vervolgens zal ik de antwoorden per Kamerlid geven. Als andere Kamerleden dezelfde vraag hebben gesteld, neem ik die daarbij mee. Zo zou ik de beantwoording ongeveer willen indelen. De inbreng van de Kamerleden toont al aan dat we met een belangrijk en complex onderwerp van doen hebben. De reacties in de Kamer maar ook in de samenleving op de kabinetsbrief en daarmee ook op het rapport van de Adviescommissie voltooid leven laten een breed spectrum van emoties zien. Dat is natuurlijk niet vreemd, want de individuele beslissing die iemand neemt om zijn of haar leven als voltooid te beschouwen, is natuurlijk de meest fundamentele die een mens kan nemen. Die beslissing raakt hemzelf maar ook zijn directe omgeving. Voor mij als minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport maar eigenlijk voor het hele kabinet geldt en gold dat de voorliggende brief het resultaat is van een complex en lastig afwegingsproces waarin diverse fundamentele waarden zijn betrokken die soms ook met elkaar strijden. Laat ik eerst aangeven wie ons voor ogen heeft gestaan bij het neerzetten van deze kabinetsvisie. Het gaat om mensen voor wie het leven geen betekenis meer heeft en voor wie het een te zware last is geworden om verder te moeten leven. Het gaat om ouderen die geen mogelijkheden meer zien om het leven op een zinvolle manier en in een zinvolle vorm voort te zetten. Het gaat om mensen die moeite

hebben met het verlies van dierbaren, van hun onafhankelijkheid, van hun perspectief. Het gaat om mensen die een gevoel van intrinsieke en onoplosbare eenzaamheid hebben, ook te midden van anderen. Het gaat om mensen die ondanks aandacht en hulp van anderen niet verder willen leven.

Het gaat om zelfstandige ouderen. Ik wil graag de misvatting wegnemen die is ontstaan door de link met de langdurige zorg te leggen. 80% van de 80-plussers — dat is vier op de vijf — woont zelfstandig thuis, maar 20% van hen, een op de vijf, verblijft in een instelling. Om in een instelling te kunnen komen, moet je een aandoening hebben. De zorg die je nodig hebt, moet daarvoor zwaar genoeg zijn. De mensen om wie het gaat, wonen zelfstandig en zijn niet ziek. Dat is nu juist waar dit voorstel over gaat. Het gaat juist om mensen die geen medische grondslag hebben voor hun stervenswens. Het gaat om mensen die, zoals zij zelf stellen, lijden aan het leven. Daardoor komen zij niet in aanmerking voor euthanasie of voor hulp bij zelfdoding zoals bedoeld in de huidige euthanasiewet, de Wet toetsing levensbeëindiging op verzoek en hulp bij zelfdoding. Daardoor kunnen zij geen regie over hun eigen levenseinde krijgen. Voor het kabinet was het de vraag hoe aan de wens van deze groep mensen tegemoet kon worden gekomen. Dat stond ons ook voor ogen toen mevrouw Tellegen en een groot deel van deze Kamer het verzoek deden om een commissie in te stellen. Daarop is de commissie onder voorzitterschap van de heer Schnabel ingesteld. Zij had de taak advies uit te brengen over de juridische mogelijkheden en de maatschappelijke dilemma's met betrekking tot hulp bij zelfdoding aan mensen die hun leven voltooid achten. Het inzichtelijke en degelijke rapport van deze commissie hebben wij in februari aan deze Kamer toegezonden. Ook op deze plaats wil ik onze erkentelijkheid uitspreken voor

het werk dat de commissie heeft verzet en voor het inzicht dat zij geeft in de problematiek van voltooid leven. Wij zijn verheugd met de constatering dat de huidige euthanasiewetgeving goed functioneert en aan haar doelen beantwoordt. De finale conclusie in het rapport is dat het huidige wettelijke kader voldoende ruimte biedt voor het merendeel van de mensen die hun leven als voltooid beschouwen. Daar ben ik blij mee. Er is echter een groep die niet onder de euthanasiewet valt. Door alle technische mogelijkheden die mensen steeds langer in leven houden, zal deze groep groeien. Ik vind dat wij daarvan niet kunnen wegkijken. Het is te simpel om te denken dat de leegte die deze mensen kunnen ervaren, altijd kan worden opgevuld. Ik noem leegte door verlies van de partner, door verlies van kinderen of vrienden. Er zijn voorbeelden die laten zien dat de omgeving juist heel veel doet om deze leegte te compenseren, maar dat lukt niet altijd. Dat is niet altijd mogelijk. Daarnaast gaat het ons om de ernst van het lijden van deze mensen, de wanhoop en het hevige verlangen naar de dood dat mensen ertoe kan brengen om soms op brute wijze of op een mensonwaardige wijze een einde te maken aan hun leven. Na stevige reflectie en afwegingen is het kabinet tot de conclusie gekomen dat wij die groep tegemoet willen komen. Het kabinet acht het nodig om een antwoord te formuleren op de in zijn ogen legitieme wens van mensen om hun leven op een waardige wijze te kunnen beëindigen, ook als hun lijden geen medische oorzaak heeft.

De arts kan in een conflict van plichten en uit barmhartigheid op verzoek euthanasie verlenen, maar de overheid kan ook barmhartigheid tonen door de ruimte te scheppen voor de mogelijkheid om op een waardige wijze te sterven. Is dat niet ook een vorm van beschaving?

Zoals bekend, is autonomie een fundamentele waarde in ethiek en recht. Het is een van de leidende beginselen in het regeerakkoord. Autonomie, zelfbeschikking, betekent dat je de ruimte krijgt om je leven zelf vorm te geven en om je eigen keuzes te maken en het betekent dus ook dat aan mensen die een persistente doodswens hebben ontwikkeld, de ruimte wordt geboden om te bepalen wanneer en hoe zij sterven. Autonomie is echter geen absolute waarde en dient te worden gewogen in samenhang met andere waarden, zoals de beschermwaardigheid van het leven. Het kabinet voelt zich verantwoordelijk voor die beschermwaardigheid en zet zich maximaal in voor een algemeen gevoel van veiligheid en bescherming bij met name de kwetsbare leden van de samenleving.

Wanneer mensen echter geen levensperspectief meer hebben en als gevolg daarvan een persistente actieve doodswens hebben ontwikkeld, mensen voor wie het leven geen waarde meer heeft, die weloverwogen menen dat hun leven voltooid is, die uitzichtloos lijden aan het leven, is dat een hol begrip. De visie van het kabinet behelst niet alleen het erkennen van dit recht op autonomie, het recht op zelfbeschikking, maar ook de wil om daaraan vorm te geven binnen strikte regels en voorwaarden. Omdat het gaat om onomkeerbare gevolgen zal duidelijk moeten zijn dat er sprake is van een geheel intrinsieke wil, dat er sprake is van een weloverwogen en duurzame wens die in vrijheid tot stand is gekomen. Een in opwelling gewenste dood, bijvoorbeeld door plotseling ontstaan liefdesverdriet, na een ongeval of na verlies, zal niet als een bekwame en duurzame beslissing kunnen worden beschouwd. Belangrijk is dat de wens vrijwillig tot stand komt zonder druk van derden, ook niet van familieleden. Cruciaal is daarom dat objectieve maatstaven worden voorgesteld waarmee

wordt voorkomen dat middelen beschikbaar komen voor mensen die niet weloverwogen hun besluit hebben genomen. De keuze zal niet alleen invoelbaar maar ook toetsbaar moeten zijn.

Het kabinet loopt niet voor de troepen uit. In de samenleving is juist veel steun voor deze gedachte dat uiteindelijk in het conflict van waarden aan zelfbeschikking invulling moeten kunnen worden gegeven. Het kabinet bewandelt een uiterst zorgvuldig traject. Nadat in 2010 het burgerinitiatief Uit Vrije Wil tot debat in de Tweede Kamer heeft geleid, is de ontwikkeling van gedachten hierover in dit stadium in het maatschappelijk debat verder gerijpt. Er is in 2013 een advies gevraagd, dat in februari van dit jaar is opgeleverd. En nee, het is ons niet gelukt om voor de zomer tot een kabinetsstandpunt te komen. Maar tijd leek mij hierin ondergeschikt aan het belang van een uitgedacht en binnen het kabinet uitgediscussieerd standpunt. Wij hebben dus juist niet die druk erop willen zetten om voor de zomer per se een advies af te hebben. Wij hebben daar de tijd voor genomen en het advies was af wanneer het af was. Zo simpel is het. Wij kondigen nu in een brief op hoofdlijnen een wetsvoorstel aan dat verder in overleg met het veld zal worden ontwikkeld. Het gaat om een politiek en maatschappelijk zorgvuldig traject. Dit traject loopt eigenlijk al vanaf begin jaren negentig, toen het eerste maatschappelijke debat van start ging. De heer Drion heeft daar intensief aan bijgedragen. Dit standpunt is dus geen overval. Het is geen overval maar wel een standpunt waarmee je het oneens kunt zijn. Dat is wat anders.

De plek die ouderen in onze samenleving innemen, gaat ons allemaal aan. Wij hebben daar als samenleving allemaal een rol in te spelen. Daar zijn we het allemaal over eens. Maar dit is geen

oplossing voor de mensen over wie het hier gaat.

61b SP

Mevrouw Leijten (SP):

Ik kan me voorstellen dat het nodig is om tijd te nemen om het standpunt uit te discussiëren en de kaders waarin verder gewerkt wordt, met elkaar nader te bepalen. Ik mis echter wel een belangrijk kader in de visie die ons is voorgesteld op 12 oktober. Dat is de leeftijd. De minister heeft het hier weer over ouderen, net als bij Nieuwsuur en gisteren op de radio, maar in de brief staat dat niet. Ik heb er wel behoefte aan om dat kader te kennen, ook omdat de maatschappelijke discussie, het burgerinitiatief en het advies van de commissie van wijzen over ouderen met een stervenswens gaan. Ik zou het goed vinden als dat in dit debat helder wordt. Waar gaat de leeftijdsgrens liggen?

Minister Schippers:

In de brief staat wel dat het over ouderen gaat. Dat weet ik omdat het uitgebreid aan de orde is geweest bij de standpuntbepaling. Ik kom straks terug op deze vraag, want verschillende leden hebben hier vragen over gesteld. Ik ben het met diegene eens die zich afvraagt of het een principiële keuze is voor ouderen. Dat is het natuurlijk niet, want als je het recht op zelfbeschikking toekent aan de een, kun je niet zeggen dat het de ander niet toekomt.

Waarom is er in het standpunt van het kabinet toch gekozen voor ouderen? Wij vinden het zeer belangrijk dat wij hierbij niet vooruitlopen op de maatschappij maar dat we de maatschappij volgen. In het maatschappelijke debat kunnen heel veel mensen invoelen dat, zeker doordat wij door de medische technologie mensen steeds langer kunnen laten leven, er mensen zijn die op een gegeven moment tot de conclusie komen dat hun

stervenswens sterker is dan hun levenslust. Dat blijkt ook keer op keer uit onderzoeken. Dat is heel invoelbaar. In de samenleving is dat veel minder invoelbaar als het gaat om iemand van 21 jaar. Als kabinet willen wij juist bij medisch-ethische onderwerpen de maatschappij volgen in plaats van erop vooruitlopen. Dat is de reden geweest waarom wij in het standpunt hebben gekozen voor ouderen. We hebben echter niet gedefinieerd wat de grens is. De volgende stap is het uitwerken van het wetsvoorstel. Wij vinden het belangrijk om daarvoor in gesprek te gaan met verschillende partijen en om er op een goede manier uit te komen.

62 SP

Mevrouw **Leijten** (SP):

Die afweging is heel moeilijk. Een absolute grens creëert ook weer grensgevallen en schrijnende gevallen en creëert druk op de regeling die je gaat maken. Het is helder dat het zorgvuldig wordt afgewogen, maar het is ook helder dat het om ouderen moet gaan. Ik denk dat dit ook van belang is voor de maatschappelijke discussie. De minister zegt ook dat het minder invoelbaar is als het gaat om iemand van 21 of iemand van 36. Maar er zijn wel degelijk mensen die 21 of 36 jaar zijn en die kiezen voor een gruwelijke dood. Waarom zou de overheid wel ouderen de mogelijkheid bieden om die gruwelijke dood menselijker te maken als zij die mogelijkheid niet biedt aan 21- of 36-jarigen? Waarom ligt daar een grens?

Minister **Schippers**:

Ik heb net al aangegeven dat het geen principiële grens is. Je kunt het immers niet principieel beargumenteren. Je kunt wel het belang beargumenteren dat je bij medisch-ethische thema's de samenleving volgt. Een aantal leden heeft aangegeven dat de samenleving hierdoor is overvallen,

maar dat beeld herken ik totaal niet. Sterker nog, uit onderzoeken blijkt dat de samenleving eigenlijk al veel verder is dan de wetgever. Is dat erg? Nee, dat is niet erg bij deze thema's. Wij vinden wel dat je hiermee in lijn moet blijven. Juist de invoelbaarheid heeft voor ons de doorslag gegeven.

63 SP

Mevrouw **Leijten** (SP):

De minister geeft aan dat de invoelbaarheid één kant is — daar ga ik ook sterk in mee — maar dat de toetsbaarheid een andere kant is. We komen nog uitgebreid te spreken over de toetsbaarheid. Ik heb ook gevraagd of het überhaupt mogelijk is. Maar als het kabinet zegt dat het de maatschappelijke trend volgt en dat het het mogelijk maakt voor ouderen, wat in wezen arbitrair is, dan wil ik toch vragen of we hiermee niet ook een opening creëren voor jongeren. Zouden we als we de mogelijkheid scheppen voor ouderen, niet ook druk uitoefenen op de gehele samenleving om de hulp bij zelfdoding als optie te zien? Ik wil graag weten hoe het kabinet hiertegen aankijkt.

Minister **Schippers**:

Ik heb er altijd een beetje hekel aan als we het hebben over "een glijdende schaal" of "de deur openzetten" terwijl het gaat om iets waar we allemaal zelf bij zijn. Wij zijn wetgever. Wij maken wetten. Wij maken de criteria. Wij kunnen dus bepalen waaraan moet worden voldaan. Kun je dat altijd uittikken in een handboek? Nee, dat kun je niet uittikken, maar dat kun je ook niet bij de Wet toetsing levensbeëindiging op verzoek en hulp bij zelfdoding. Daarbij gaat het ook om een subjectief besluit. Daarbij kan er ook verschil zijn tussen de ene en de andere arts. Je doet dat eigenlijk aan de hand van basisprincipes. Die zullen zich hierbij ook moeten

ontwikkelen. Je zult daar dus mee te maken krijgen, maar uiteindelijk zal de wetgever de criteria in de wet opnemen.

Mevrouw **Dik-Faber** (ChristenUnie):
De minister heeft aan het begin van haar betoog een overzicht gegeven van het proces van de afgelopen maanden. Daar heb ik nog een vraag over. Ik begrijp dat het kabinet de tijd heeft genomen om tot een kabinetsstandpunt te komen, want dit is inderdaad een kwetsbaar onderwerp. Ik mis echter in de eerste reactie van de minister hoe het kabinet het advies van de commissie-Schnabel heeft gewogen. De commissie-Schnabel is breed samengesteld en kwam tot een unaniem advies. Het kabinet komt tot een totaal andere conclusie. Een van de leden van de commissie van wijzen zei: wij hadden net zo goed tegen de muur kunnen praten. Wat is het advies van de commissie-Schnabel waard geweest en hoe heeft het kabinet dit advies gewogen in de stevige reflectie waar de minister het over had?

Minister **Schippers**:
Wij hebben daar de tijd voor genomen en wij hebben dat ook op heel veel onderdelen gewogen. In ons standpunt kunt u zien dat wij de analyse intensief hebben gebruikt bij het bepalen van het standpunt dat we uiteindelijk hebben ingenomen. Het is natuurlijk niet zo dat je, als je een adviescommissie instelt, automatisch gehouden bent om het hele advies van voor tot achter over te nemen. Als je terugkijkt naar de geschiedenis van adviescommissies, dan hebben ook Kamerfracties vaak een ander standpunt ingenomen dan de adviescommissies die door de regering zijn ingesteld. Dat kan, en dat is maar goed ook, want we leven natuurlijk in een democratie waar uiteindelijk een kabinet en fracties zelf hun standpunten innemen. Dat dit een waardevol advies is geweest en nog steeds is en dat daar analyses in staan die

een grote rol hebben gespeeld bij onze standpuntbepaling, is evident. Dat is ook terug te zien in de brief.

Mevrouw **Dik-Faber** (ChristenUnie):
De minister heeft dat advies goed bekeken en daar ook rekening mee gehouden in het kabinetsstandpunt, maar als ik naar de conclusie kijk, naar wat uiteindelijk het kabinetsstandpunt geworden is, dan is dat een radicaal ander advies dan wat de commissie-Schnabel heeft geadviseerd. Ik citeer nog maar even uit het rapport dat de mogelijkheden voor hulp bij zelfdoding tot onoverkomelijke bezwaren leiden vanuit het oogpunt van veiligheid, zekerheid en het voorkomen van misbruik. Dat is toch een heel helder advies? Dan kan de minister toch niet weggelaten met de opmerking: wij zijn tot een andere conclusie gekomen?

Minister **Schippers**:
Ik vind dit echt een heel raar element in het debat. Kan mevrouw Dik-Faber mij aangeven of de ChristenUnie altijd de adviezen van de adviescommissies van de regering heeft overgenomen? Ik heb het nagekeken, dat is niet het geval en dat is ook logisch. Mevrouw Dik-Faber en haar collega's zijn gekozen als fractie om zelf hun afwegingen te maken op basis van zo'n advies. In het advies zegt de commissie-Schnabel dat het hierbij gaat om een heel kleine groep. Wij hebben om ons heen gekeken en in al die jaren veel gesprekken gevoerd. Ook als je kijkt naar de burgerbeweging Uit Vrije Wil zie je dat het niet gaat om een kleine groep mensen, maar om een sterke wens die breed in de samenleving leeft. Wij hebben gemeend voor die groep daar wel een antwoord op te moeten geven. Er wordt gezegd: de Wet toetsing levensbeëindiging biedt nog ruimte. Als dat zo is, moet je die ruimte zeker benutten, maar wij zien allemaal dat de

Wet toetsing levensbeëindiging uitgaat van een conflict van plichten bij de arts. Die arts kan op een gegeven moment uit barmhartigheid — niet uit plicht en ook niet vanwege een recht van de zieke patiënt, maar uit barmhartigheid — zeggen: dit conflict van plichten kan ik voor mijzelf alleen nog maar oplossen door in te gaan op een actief gestelde vraag van iemand om te mogen sterven. Aan de wet die hier voorligt, ligt geen medische oorzaak ten grondslag. De lijn die we hier hebben uitgedacht, draait niet om barmhartigheid van een arts, maar om de autonomie van iemand die zelf aangeeft dat die klaar is met leven. Die autonomie is geen absolute waarde, maar staat in verhouding tot andere waarden die in het rapport zijn aangegeven. Die hebben wij allemaal meegenomen in ons standpunt, dat luidt: hier is autonomie het leidend beginsel. Deze wetten verschillen dus echt ook qua aanvielig routes van elkaar en daarom is echt een andere wet nodig. Zo hebben wij stapsgewijs geprobeerd om aan te geven dat wij veel hebben gehad aan de analyse van de commissie-Schnabel, maar dat we uiteindelijk op grond van een aantal aspecten tot een andere conclusie zijn gekomen.

Mevrouw **Dik-Faber** (ChristenUnie): De minister en het kabinet zijn inderdaad tot een andere conclusie gekomen, maar ik hoor in het antwoord van de minister nog steeds niet hoe zij wil omgaan met die onoverkomelijke bezwaren die de commissie van wijzen ziet. Natuurlijk heeft de commissie van wijzen ook gekeken naar elementen als de veiligheid, het voorkomen van misbruik, de druk vanuit de samenleving die mogelijk kan ontstaan en het eventueel voorkomen daarvan. Maar de commissie heeft daarvoor geen oplossing gezien. De commissie is tot de conclusie gekomen dat er ónoverkomelijke bezwaren zijn als de overheid deze stap

gaat zetten. De minister zegt: wij komen tot een andere conclusie. Ik wil echter graag van de minister horen wat zij inhoudelijk met het advies over die onoverkomelijkheid gedaan heeft. Dit is namelijk heel zwaarwegend.

Minister **Schippers**:

Wij zijn tot een ander oordeel daarover gekomen. Het is mogelijk dat mevrouw Dik-Faber dat oordeel niet deelt, maar het is niet zo dat we daar in de brief geen aandacht voor hebben gehad. In de brief hebben we geschreven dat juist veiligheid, zorgvuldigheid en toetsbaarheid belangrijke elementen zijn om ervoor te zorgen dat niet gebeurt wat de commissie beschrijft. Dat is ook het argument geweest waarom wij niet hebben gezegd dat autonomie voor ons van zo allesoverheersend belang is dat wij zouden besluiten dat voortaan iedereen op elk moment waarop hij dat zelf wil naar een apotheek zou kunnen gaan om de pil van Drion of een pil om te sterven te halen, hij die op zijn nachtkastje zou kunnen zetten en als hij eraan toe is die pil zou kunnen nemen. Zo'n besluit zou niet tegemoetkomen aan bijvoorbeeld het veiligheidsaspect dat de commissie beschrijft in haar advies. Hetzelfde zou gelden voor de toetsbaarheid. Het hele idee achter het optuigen van zoiets als een stervenshulpbegeleider, van het hebben van een gesprek en een second opinion, van een schriftelijke verklaring, van het documenteren, van het uiteindelijk toetsen door een toetsingscommissie, vloeit helemaal voort uit die angsten die in het rapport van de commissie-Schnabel worden benoemd.

64 SGP

De heer **Van der Staaij** (SGP):

In het rapport van de commissie-Schnabel komt ook naar voren dat de groep mensen waar dit betrekking op heeft, helemaal niet

zo heel eenduidig is. Je kunt niet zeggen: dit is duidelijk, dit is voltooid leven. Dat blijkt ook uit het genoemde onderzoek van Els van Wijngaarden. Vaak speelt ook gebrek aan zingeving een rol, evenals eenzaamheid en het moeilijk vinden om afhankelijk te zijn. Is dat niet een heel ander beeld dan het beeld dat de minister schetst? Zij heeft het over een krachtige, zelfbewuste oudere die precies weet wanneer het einde van zijn leven is aangebroken.

Minister **Schippers**:

Nee, ik denk dat het in de praktijk zo niet werkt. Mijn ervaring is overigens dat het in de euthanasiepraktijk ook niet zo werkt. Er zijn heel veel mensen die ik helaas in dit proces heb gezien. Heel vaak zeggen mensen vooraf: als ik op dat punt ben, nou, dan hoeft het voor mij niet meer. Als die mensen dan op dat punt zijn aangeland, zeggen ze: nou, ik zie toch eigenlijk nog waarde in het leven. Zij schuiven dat dus voor zich uit. Dat is volgens mij een natuurlijk proces. Zo zie ik deze wet, die overigens nog opgesteld moet worden, ook niet als iets waar mensen maar gemakkelijk gebruik van zullen maken. Uit onderzoek blijkt ook dat de wens om dit mogelijk te maken dwars door alle lagen van de bevolking heen loopt. Je ziet dat het helemaal niet alleen gaat om hoogopgeleide, zelfbewuste en geëmancipeerde mensen. Dit loopt door politieke partijen heen en dit loop door alle lagen van de bevolking heen. Wat krijg je dan misschien? Mensen die eerst dachten dat het zover was en een gesprek hebben gehad, gaan misschien naar aanleiding van dat gesprek nieuw perspectief zien. Dat zou heel erg mooi zijn. Je zult misschien zien dat heel veel mensen die er wellicht nu vóór zijn, er nooit gebruik van zullen maken. Voor sommige mensen is alleen al de geruststellende gedachte dat het kan als het nodig zou zijn, zo fijn dat zij er helemaal niet aan toekomen. Dat

is dus inderdaad niet met een schaarstje te knippen, en dat is maar goed ook.

65 SGP

De heer **Van der Staaij** (SGP):

Die werkelijkheid, die we allemaal kennen uit gesprekken met mensen, is zo veelzijdig. Dit geldt juist bij de ouderdom, waar zo veel verlieservaringen zijn. Soms spelen ook problemen in relaties met anderen. Alles wat in het gewone leven een rol speelt, speelt hier ook. Is het dan geen onmogelijke, bovenmenselijke opgave om te zeggen: u mag wel en u mag niet toestemming van de overheid krijgen om een einde aan uw leven te maken?

Minister **Schippers**:

De overheid geeft geen toestemming. De overheid geeft ruimte zodat mensen die het zelf willen, een mogelijkheid krijgen om dit ook daadwerkelijk en op waardige wijze te doen. Dat komt dan in plaats van alle gruwelijke dingen waarover wij helaas allemaal moeten lezen. Dat is wel wanhoop. Die mensen zijn er wel. Als mensen een zak over hun hoofd trekken, is dat wanhoop, maar dat is wel de realiteit. Dan kun je zeggen: dat is een enkeling. Maar dat is helaas niet zo, zeker niet als je met een iets afstandelijkere blik kijkt naar de situatie waar wij als samenleving naartoe gaan als we steeds langer leven. Mensen die eerst met 70 doodgingen aan een bepaalde ziekte, stellen we nu in staat om over die ziekte heen te komen. Als wij allemaal veel ouder worden en als de gemiddelde leeftijd opschuift, dan kan dat tot gevolg hebben dat mensen op een gegeven moment zeggen: voor mij is het leven voltooid, ik wil niet meer.

66 SGP

De heer **Van der Staaij** (SGP):

De minister haalt er nu heel veel omstandigheden bij, zoals het voorkomen van onwaardige vormen van levensbeëindiging, wat juist ook bij heel veel jongeren aan de orde is, gezien de suïcides die plaatsvinden. Ik vind het lastig op dat nu allemaal op één hoop te gooien. Mijn punt is en blijft dat het toch wel een enorme verandering van perspectief is en er echt een wissel omgaat als we zeggen: barmhartigheid is niet langer mensen nabij zijn en helpen met het leven, maar barmhartigheid is eigenlijk een einde aan het leven laten maken. Laat je iemand dan eigenlijk niet, hoe mooi barmhartigheid ook klinkt, in de steek en zeg je als samenleving dan niet: we accepteren dat uw leven geen zin meer heeft?

Minister **Schippers**:

Ik denk dat we daar fundamenteel anders naar kijken. Ik denk dat we nu een groep mensen in de steek laten. Zo voel ik dat. Ik heb net gezegd dat er mensen zijn die geen andere uitweg zien dan op een heel onwaardige wijze hun leven te beëindigen. Het gaat mij echter ook om mensen die dat niet doen, maar iedere dag hopen dat ze gehaald worden. We kunnen dan zeggen: daar moeten we meer aandacht aan besteden — we kennen zeker de mensen die zich daar de afgelopen tijd en jaren in verdiept hebben — maar er zijn mensen die, ondanks dat ze iedere avond bij hun kinderen eten en ondanks alle liefde en zorg daar omheen, zeggen: iedereen heeft zo zijn plek, voor mij is het leven meer een lijden geworden en die levenslust heb ik niet meer. Ik vind dat wij ook die groep serieus moeten nemen. Daarom hebben wij geprobeerd om met deze brief een stap in die richting te zetten.

Mevrouw **Bruins Slot** (CDA):

De minister sprak aan het begin van haar betoeg over de totstandkoming van de reactie op het rapport van de commissie-

Schnabel. Zij gaf aan dat zij meer tijd nodig had om tot een gedegen standpunt te komen en daarom niet voor de zomer kon reageren en dat ze, zoals ze al jaren in de discussie deed, gesprekken had gevoerd. Welke partijen heeft de minister buiten het ministerie geconsulteerd om tot haar standpunt te komen?

Minister **Schippers**:

Dit is een traject dat is begonnen met voorstellen uit de samenleving, van mensen die hier iets van vonden en het maatschappelijk debat op gang hebben gebracht. Uiteindelijk hebben wij de commissie-Schnabel ingesteld om het hele veld daaromheen te consulteren en met een rapport te komen. Wij hebben ons standpunt op basis van dat rapport geformuleerd. Daar hebben we inderdaad zeven maanden over gedaan. Dat is iets langer dan het CDA, dat binnen één uur tot de conclusie kwam dat dit een onzorgvuldig standpunt was. Wij hebben daar iets langer de tijd voor nodig gehad. Wij schrijven in de brief dat dit een schets op hoofdlijnen is. Als wij verder gaan, zullen wij alle mensen die hierbij betrokken zijn, mensen die hier een standpunt en een mening over hebben, ook betrekken bij de verdere uitwerking van dit wetsvoorstel.

Mevrouw **Bruins Slot** (CDA):

De minister verwijst waarschijnlijk naar het bekend raken van het rapport van de commissie-Schnabel in februari. Maar als ze goed kijkt, ziet ze dat het CDA niet binnen één uur heeft besloten dat dit een goed rapport was, want natuurlijk lezen we het rapport eerst. Ik herken hetgeen de minister zegt dan ook niet.

Mijn vraag was echter een andere en daar geeft de minister nu geen antwoord op. De minister heeft meer tijd genomen om tot haar standpunt te komen. Wij verschillen daarover van mening. Mijn vraag is dan welke partijen zij expliciet

heeft geconsulteerd, buiten haar ministerie, om uiteindelijk tot dit standpunt te komen. Met wie heeft zij zelf nog gesproken, buiten haar ministerie?

Minister Schippers:

Ik spreek heel veel mensen, maar in relatie tot dit standpunt zeg ik dat het een intern proces is geweest van het kabinet. Het kabinet heeft dus zelf in die zeven maanden een heel traject gehad. U kunt begrijpen dat dit niet een voorstel is van alleen de minister van Volksgezondheid. Dit is een onderwerp dat heel veel leden van het kabinet raakt. De leden van het kabinet hebben dus ook de gelegenheid genomen om dat advies goed te bestuderen. Vervolgens zijn we met elkaar een traject ingegaan en hebben we het debat gevoerd — het was eerder een gedachtewisseling — om tot dit standpunt te komen.

Mevrouw Bruins Slot (CDA):

Dat verbaast mij toch. Ik vraag dus even door op dit punt. In het rapport van de commissie-Schnabel staat juist zeer zorgvuldig hoe verschillende partijen in de samenleving over dit vraagstuk denken. Je kunt de verschillen zien. De minister komt niet tot dezelfde eindconclusie als de commissie-Schnabel. Die gaat een stap verder. Nu zij meer tijd heeft genomen, vraag ik mij af waarom ze niet al die partijen nog een keer gehoord heeft om te weten te komen wat zij vinden van haar voorstel. Vaak is de praktijk toch wel dat ze erbij betrokken worden. Waarom heeft de minister dat deze keer niet gedaan, terwijl het juist een precair onderwerp is waarvoor zorgvuldigheid geboden is?

Minister Schippers:

Het antwoord op die vraag ligt toch voor de hand? Wij gaan het werk van de commissie-Schnabel niet over doen. Zij heeft een degelijk rapport uitgebracht waarin dat alles goed op een rijtje is gezet. Uiteindelijk is het een politiek voorstel dat

naar de Kamer is gegaan. Wij hebben daarvan gezegd dat dit de hoofdlijnen zijn en dat wij daarlangs een volgende stap gaan zetten. Dit is een traject van jaren. Ik refereerde overigens niet aan één uur voor de commissie-Schnabel, maar ik zei dat u binnen één uur uw reactie op mijn brief van twaalf kantjes had gegeven. In die brief staan de afwegingen om tot een andere conclusie te komen dan die van de commissie-Schnabel. Dat neemt niet weg dat deze commissie voor ons werk heeft gedaan, wat wij haar gevraagd hebben. Wij hebben op basis daarvan een politiek standpunt ingenomen en volgen nu het traject om tot een wetsvoorstel te komen.

De voorzitter:

Een korte reactie graag.

Mevrouw Bruins Slot (CDA):

Wij konden, net als de minister, zeven maanden studeren op het rapport van de commissie-Schnabel. En wij vinden het een goed rapport. Daarom hoeven we ook niet tot een ander standpunt te komen.

Minister Schippers:

... niet de brief te lezen?

Mevrouw Bruins Slot (CDA):

De minister weet dat ik bijna alles lees en dat ik zeker dit soort brieven lees. Als zij daarover een opmerking wil maken, hoor ik dat graag. Mij verbaast het vooral dat de minister klaarblijkelijk op basis van dezelfde informatie zegt dat zij iets anders gaat doen, terwijl de commissie van wijzen daarover heeft gezegd dat zij dat standpunt aanhoudt. Maar de minister consulteert niemand over hoe dat precies in elkaar zit en ze neemt ook nog eens extra tijd. Het is zo apart. Daarom kan ik me ook wel indenken dat enkele mensen zeggen dat zij zich toch overvallen voelen.

Minister Schippers:

Ik vind dit echt een onbegrijpelijke conclusie als je ziet hoe lang dit traject

loopt. We hebben het er net over gehad dat dit 25 jaar loopt. En je ziet dat het debat voortgaat. Ik ben minister sinds 2010. We hebben hier een debat gehad over het burgerinitiatief Uit Vrije Wil. Daarna heb ik niet gezegd dat wij meteen aan de slag zouden gaan of dat wij meteen een wetsvoorstel zouden maken. Wij hebben gezegd: laat de maatschappij zelf verder discussiëren over het initiatiefwetsvoorstel. Uiteindelijk is er een commissie ingesteld die ook nog eens gestructureerd alle groepen die hier iets van vinden heeft samengevoegd in een rapport. Zij heeft daarop zelf een analyse losgelaten die ik heel erg waardevol vind. Maar wij zijn tot andere politieke conclusies gekomen. Ik ben het met mevrouw Wolbert eens dat de standpuntbepaling uiteindelijk ook een politieke keuze is. Je kunt daar honderd onderzoeken naar doen maar op een gegeven moment kies je ervoor om een bepaald standpunt in te nemen.

De **voorzitter**:
Gaat u verder.

Minister **Schippers**:
Wat is de tijdplanning voor het verdere wetgevingstraject? Ik vind dat je zulke besluiten, zulke wetsvoorstellen, altijd zorgvuldig moet doen. Een normaal wetstraject duurt al zes maanden. Je krijgt dan de consultatie, het advies van de Raad van State et cetera. Ik denk dat dit traject zeker deze tijd nodig heeft. Wij hebben in deze brief aangekondigd dat wij vanaf nu van start gaan met het maken van een wetsvoorstel en dat wij dat niet doen in een isolement, maar dat wij daar anderen bij betrekken. Wij zullen dit wetsvoorstel dus in overleg met allerlei veldpartijen verder brengen en opstellen. Als dat klaar is, gaat het naar de Raad van State, die dan ook weer tijd nodig heeft om zijn advies op te stellen. In deze brief hebben wij als kabinet willen aankondigen

dat wij de volgende stap zetten in het proces en die stap houdt in dat wij starten met een wetsvoorstel.

Ziet het kabinet mogelijkheden om mensen die te maken hebben met een stapeling van ouderdomsklachten meer ruimte te bieden binnen de euthanasiewet? De euthanasiewet biedt ruimte voor mensen die te maken krijgen met een stapeling van ouderdomsklachten, zoals de commissie-Schnabel terecht opmerkt. Wij vinden het belangrijk dat de bestaande ruimte van de Wet toetsing levensbeëindiging wordt benut. Het is van belang dat deze ruimte ook bijvoorbeeld bij artsen bekend is. Wij zullen met de KNMG overleggen over de wijze waarop de bekendheid met de mogelijkheden voor en voorwaarden van euthanasie bij artsen vergroot kan worden.

Zou iemand die nog niet ondraaglijk lijdt voor hulp in aanmerking komen? Het uitgangspunt is de autonomie van degene die een duurzame wens om te sterven heeft. Tegelijkertijd is het goed om je te realiseren dat die wens weloverwogen en ook toetsbaar en invoelbaar moet zijn. Juist om gehoor te kunnen geven aan de waarden die ook door de commissie-Schnabel in haar rapport heel helder worden geschetst, is het belangrijk om de zorgvuldigheid te waarborgen door zo'n procedure in te stellen.

Een aantal woordvoerders heeft gevraagd naar de stervenshulpverleners. Ik kan de argumentatie wel volgen dat je niet per se een stervenshulpbegeleider met een medische achtergrond hoeft te hebben. Daarover kun je natuurlijk discussiëren, want het gaat hierbij niet om mensen die lijden als gevolg van een medische aandoening. Toch vinden wij dat iemand een medische achtergrond moet hebben. Waarom? Wij willen dat, als een persoon zich met een depressie meldt, hij door iemand met kennis wordt bekeken die kan zeggen: je bent hier niet op de juiste plek,

je moet in behandeling. Dat is de reden waarom wij toch die medische achtergrond erin hebben opgenomen. Wij hebben daar nog geen arts van gemaakt, omdat ik mij kan voorstellen dat je daar meerdere medische beroepsgroepen voor in aanmerking kunt laten komen, die ook met deze vraagstukken werken en beter uitgerust zijn om daarmee om te gaan. Daarom hebben wij dit opengelaten. Wel hebben wij gezegd dat er altijd een vervolgstudie op moet komen om te bekijken wat daar dan voor nodig is. Dat zijn dingen die in overleg met het veld moeten gebeuren. In verband met de euthanasiewet kennen we de SCEN-arts. Dat is iemand die zich in deze materie verdiept heeft. Je kunt een andere arts vragen, maar in de praktijk wordt er toch heel vaak een SCEN-arts geraadpleegd, die daarover het tweede oordeel geeft. Een andere overweging hierbij luidt als volgt. Als er middelen worden toegediend maar er iets niet goed gaat, moet er iemand zijn die medisch onderlegd is en weet hoe te handelen. Die argumenten hebben natuurlijk niets te maken met de stervenswens, maar wel met het proces waarin je dingen wilt uitsluiten en wilt dat het zorgvuldig gaat. Daarom hebben wij onze schets op deze wijze opgesteld.

67 GroenLinks

Mevrouw **Voortman** (GroenLinks):
Ik kan dat wel volgen. Ik was een van de woordvoerders die zich afvroeg of je per se medisch geschoold moet zijn om zo'n afweging te kunnen maken. Volgens mij hoeft dat niet bij elke stap het geval te zijn. Ik snap dat je wilt uitsluiten dat er sprake is van een depressie, maar de werking van een geneesmiddel bijvoorbeeld is wel bekend. Moet dat per se in die stap dan ook nog door iemand met een medische achtergrond zijn gedaan? Nogmaals: ik ben er nog niet definitief uit, maar ik zou het zeer waarderen als het kabinet hier

open in staat en dus niet bij voorbaat zegt: het moet en het zal in elke fase iemand met een medische achtergrond zijn. Is die bereidheid er?

Minister **Schippers**:

Wij hebben dit opgesteld met de gedachte dat één iemand je daarin begeleidt. Bij de Wet toetsing levensbeëindiging is er ook een behandelend arts die iemand daarin begeleidt. We hebben geen systeem voor ogen gehad waarin je steeds aan andere mensen jouw verhaal moet doen. Mevrouw Dijkstra had gelijk dat we goed hebben gekeken naar de proeve van wet van het burgerinitiatief, maar daarbij hebben we wel de volgende afweging gemaakt. Hoe moet je voorbereid en geschoold zijn om die rol te kunnen vervullen, om dingen uit te kunnen sluiten die we graag willen uitsluiten?

68 GroenLinks

Mevrouw **Voortman** (GroenLinks):
Hoe hard is de formulering hiervan in de kabinetsbrief? Moet het per definitie op die manier gebeuren of zegt de minister: ik wil dit goed regelen, ik wil kijken naar alle verschillende mogelijkheden die er zijn? Ik zoek naar dat laatste. Ik wil niet dat de minister bij de wetsbehandeling zegt: in de kabinetsbrief staat al dat ik het zo ga doen. Hoe open is dit nog?

Minister **Schippers**:

In de kabinetsvisie hechten wij zeer aan iemand die medisch geschoold is. Tot dat standpunt zijn wij gekomen. We gaan nu het gesprek aan met — ik vind "het veld" altijd een raar woord — allerlei mensen die hier ideeën, gedachten et cetera over hebben. Het is nog een algemeen begrip, dus nog niet verder uitgewerkt, maar op basis daarvan krijgt dat meer invulling. Wij hebben in deze kabinetsbrief dus de basisbesluiten willen meegeven: langs welke lijnen zal het wetsvoorstel gaan lopen?

De **voorzitter**:
Tot slot.

69 GroenLinks

Mevrouw **Voortman** (GroenLinks):

Dit is dus een basis. Dat betekent dat voor het kabinet nog niet vastligt dat deze stervenshulpbegeleiders per definitie een medische achtergrond zullen hebben. De minister zegt dat dat wel voor de hand ligt, maar zij gaat met het veld in overleg en aan de hand daarvan komt zij met een voorstel.

Minister **Schippers**:

Het kabinetsstandpunt houdt in dat de stervenshulpbegeleider in het wetsvoorstel dat wij gaan uitwerken, wel per definitie een medische achtergrond heeft, maar wij hebben nog niet verder uitgewerkt welke medische achtergrond dat is. Is dat een psycholoog, een arts of een verpleegkundige? Er moet verder worden ingevuld wat er nodig is om deze taak goed te kunnen vervullen.

Mevrouw **Pia Dijkstra** (D66):

De minister zei zojuist dat iemands stervenswens toetsbaar en invoelbaar moet zijn. Bij dat laatste dacht ik: voor wie moet dat invoelbaar zijn? Ik heb al een reactie van de minister gevraagd op het voorbeeld van iemand die niet in de situatie terecht wil komen dat hij ernstig aan het leven lijdt en die dat net voor wil zijn: hij is nu al 95, maar hij wil niet nog een paar jaar wachten, want dan wordt het nog erger. Ik heb de minister gevraagd of zo'n persoon dan in aanmerking komt. In plaats van de criteria "vrijwillig", "consistent" en "weloverwogen" noemt de minister ook "invoelbaarheid". Ik vraag mij af in hoeverre dat criterium hierbij kan worden gebruikt.

Minister **Schippers**:

Over de criteria die wij hebben gegeven in de Wet toetsing levensbeëindiging,

kunnen door individuele artsen verschillende oordelen gegeven worden. Dit soort dingen is vooraf dus heel lastig vast te stellen, maar het is wel heel belangrijk dat de procedure gevolgd wordt, opdat een toetsingscommissie aan het eind kan zeggen dat er sprake is van een schriftelijke wilsverklaring, dat iemand dit daadwerkelijk heeft aangegeven, dat er een-op-een een gesprek is geweest zonder familie en anderen, dat er zelfs drie gesprekken hebben plaatsgevonden omdat iedereen hieraan twijfelde of dat is er uitgesloten dat de betrokkene een depressie heeft of anderszins geholpen zou kunnen worden waardoor de levenslust terug kan komen. Het gaat er dus om dat er een zorgvuldig en toetsbaar traject is, zodat een toetsingscommissie achteraf kan zeggen dat de stappen zijn gevolgd.

Mevrouw **Pia Dijkstra** (D66):

De toetsing snap ik heel goed. Ik heb meer moeite met de invoelbaarheid, want juist bij deze groep mensen gaat het heel erg om de autonome wens van degene met een stervenswens.

Minister **Schippers**:

Dat is in een zekere mate natuurlijk ook subjectief. Bij dit soort wetten, dus ook bij de Wet toetsing levensbeëindiging, zullen er artsen zijn die dit überhaupt nooit zullen doen. Er zullen ook artsen zijn die dit onder voorwaarden wel doen. Daar zitten allerlei gradaties in. Wij gaan geen recht introduceren, net zoals wij dat nu ook niet kennen bij de euthanasiewet.

De **voorzitter**:

Tot slot, mevrouw Dijkstra.

Mevrouw **Pia Dijkstra** (D66):

Dat betekent dat de stervenshulpverlener — ik neem die term maar even over; je kunt ook zeggen "hulpverlener", waarmee ik misschien tegemoetkom aan wat mevrouw Leijten in de eerste termijn zei —

zou kunnen zeggen dat het niet invoelbaar is en dat hij er daarom niet aan meewerkt.

Minister Schippers:

Ja, je kunt een persoon niet dwingen om mee te werken aan iets waar die persoon niet achter staat. Dat zou ik bij de Wet toetsing levensbeëindiging niet anders willen zien. De term "stervenshulpbegeleider" hebben wij overigens overgenomen. Als daar betere termen voor zijn ... Het gaat mij niet om de term. Het gaat mij erom dat we weten wie we daarmee bedoelen.

69b SP

Mevrouw Leijten (SP):

Ik luister naar de minister. Ik heb er begrip voor dat zij zoekt naar een toetsingskader en dat zij kijkt naar mensen met een medische achtergrond, maar ik raak toch in verwarring. Zij wil namelijk geen artsen, omdat die te maken hebben met een conflict van plichten: de barmhartigheid van de arts in de uitzichtloosheid van het lijden leidt ertoe dat hij overgaat tot euthanasie. Dit is toch een ander kader, waarin meer wordt uitgegaan van de autonomie van mensen. Het wordt geen recht, maar er moet wel iemand met een medische achtergrond bij betrokken zijn. Hoe zit dat dan met het conflict van plichten bij zo iemand, die wel medisch is opgeleid?

Minister Schippers:

Ik heb willen aangeven dat de euthanasiewet gebaseerd is op het conflict van plichten dat een arts in de behandeling van zijn patiënt kan tegenkomen, bijvoorbeeld dat een arts op een gegeven moment zegt: er is geen enkele behandeling waarmee ik dit lijden kan wegnemen, er is een verzoek tot het beëindigen van het leven en in dat conflict van plichten is de beste behandeling die ik kan geven het beëindigen van het leven. Ook daar is barmhartigheid niet de enige

waarde, want er is ook sprake van de autonomie van de patiënt die vraagt: mag ik overlijden? Hetzelfde geldt hier. Autonomie is meer het leidende begrip omdat er hier geen sprake van een behandelrelatie of van een ziekte is. Autonomie is dus meer leidend, maar is niet totaal absoluut in de trant van: ik wil, dus er zal. Als je het rapport van de commissie-Schnabel goed leest, zie je dat daarin juist wordt aangegeven dat je ervoor moet zorgen dat er een veilige samenleving is, een samenleving waarin mensen niet worden gedwongen door familie of omstandigheden. Daarom moet je daarbij dus een heel toetsingskader oprichten, waarin je toetst of dit vrijwillig en weloverwogen is, of er andere druk op zit, of dit opgelost kan worden door mensen bijvoorbeeld op een andere manier in een sociale omgeving te zetten of misschien door iemand een behandeling bij een psychiater te geven omdat hij gewoon depressief is.

70 SP

Mevrouw Leijten (SP):

Bij deze uitleg, die ik in zekere mate wel kan volgen, valt mij op dat er een groot verschil is met wat de voorzitter van de commissie van wijzen, de heer Schnabel, zegt. Hij zegt dat het in de euthanasiewet eigenlijk helemaal niet gaat om medische gronden of om een afweging van behandeling of niet. Als ik artikel 2, lid 1 van de Wet toetsing levensbeëindiging lees, staat er dat de eis uitsluitend is dat de arts "de overtuiging heeft gekregen dat er sprake was van uitzichtloos en ondraaglijk lijden". Daar staat niet dat het lijden medisch moet zijn, maar dat de arts overtuigd moet zijn van dat lijden. Als we luisteren naar Schnabel, die dit heeft onderzocht, bestudeerd en juridisch bekeken, en naar de minister, zeggen zij eigenlijk niet hetzelfde. Hebben we dan een nieuwe wet nodig?

Minister **Schippers**:

Ja, ik denk dat we een nieuwe wet nodig hebben. Ik verwijs ook naar pagina 198, punt 5 van het rapport, waar staat dat in de parlementaire behandeling van de Wet toetsing levensbeëindiging is aangegeven dat dat wel een medische grondslag moet hebben. Maar als je het hele advies goed leest, zie je dat daarin wordt aangegeven dat het conflict van plichten dat in een behandelrelatie bij een arts speelt, echt iets anders is dan iemand die op een gegeven moment zijn leven voltooid acht en de ruimte wil hebben om zelf een einde aan zijn leven te maken en dat op een waardige manier wil doen. De overheid werkt daar niet aan mee maar werpt ook geen belemmeringen op. De overheid geeft iemand als het ware de ruimte om aan zijn eigen wens invulling te kunnen geven. Dat is echt een ander uitgangspunt, omdat in de laatste situatie autonomie het leidende principe is terwijl dat in de eerste situatie de barmhartigheid van de arts met zijn conflict van plichten in zijn behandeling is. Het gaat ook echt om een andere groep mensen. Deze laatste groep mensen zit niet in een situatie van zorg. Het is juist het kenmerk van deze groep dat er geen medische grondslag is.

71 SP

Mevrouw **Leijten** (SP):

Ik heb toch moeite met de uitspraak van de voorzitter van de commissie dat de euthanasiewet, de Wet toetsing levensbeëindiging, eigenlijk de mogelijkheid al biedt, zeker ook gelet op hoe het zich ontwikkelt, en dat je dat zou moeten afwachten. Kijk ook naar de Levensindekliniek, waarbij de behandelrelatie niet meer de kern is; je kunt daar ook naartoe zonder dat er sprake is van een behandelrelatie. Die relatie bouw je in principe op door je stervenswens. Het ontwikkelt zich: de stapeling van ouderdomsklachten,

mensen die psychiatrisch lijden, beginnende dementie. De minister zegt heel stellig dat er echt een nieuwe wet nodig is en dat deze uitgaat van een ander perspectief van degene die het beoordeelt. Ik ben daar nog niet helemaal van overtuigd. Ik worstel daar enorm mee. Ik vraag de minister om er rekening mee te houden dat de euthanasiewet en de nieuwe wet gaan interfereren en mogelijk elkaar kunnen gaan ondermijnen.

Minister **Schippers**:

Dat is een punt waar je natuurlijk eerst grondig naar kijkt voordat je komt met het voorstel om een nieuw wetsvoorstel te maken. Als je door verruiming van de huidige wet de problemen kunt oplossen, dan is dat natuurlijk een makkelijkere route dan een heel nieuwe wet daarvoor optuigen. Als je kijkt naar de wetsgeschiedenis, naar de uitspraken van de Hoge Raad en naar ontwikkeling tot nu toe, dan moet je tot de conclusie komen dat de euthanasiewet echt op een andere leest is geschoeid. Verder kiest een arts ervoor om het beste te doen voor zijn patiënt. De vraag is of je artsen kunt vragen om iets heel anders te doen dan waarvoor zij met hun beroep hebben gekozen. Het gaat om mensen die niet hun patiënt zijn maar hun leven voltooid achten. Moet je dan tegen die arts zeggen: joh, dat wordt ook onderdeel van jouw werk? Dat zijn echt heel verschillende dingen. Ik denk dat het dus gerechtvaardigd is. Sterker nog, het is belangrijk dat je de euthanasiewet niet ondermijnt. We vinden allemaal, althans niet allemaal maar wel in den brede, dat dat een heel waardevolle wet is. Die moeten we niet onder druk zetten door dingen van artsen te vragen waarvoor ze niet hebben gekozen, waarvoor ze niet zijn opgeleid en waarbij de behandelrelatie en de rolverdeling tussen arts en patiënt geen rol spelen.

72 SGP

De heer **Van der Staaij** (SGP):

Ik heb nog een puur informatieve vraag. Kan de minister nog eens uitleggen waarom ze aan de ene kant zegt dat de nieuwe wet moet uitgaan van het recht op autonomie en aan de andere kant zegt dat het geen recht is dat mensen kunnen vorderen op grond van de nieuwe wet? Dat klinkt tegenstrijdig. Hoe verhouden die uitspraken zich tot elkaar?

Minister **Schippers**:

Ik heb geprobeerd om in de brief aan te geven dat we verschillende waarden kennen. Het is niet zo dat één waarde absoluut is. De waarde van autonomie is heel belangrijk. Zelfbeschikkingsrecht is ongelooflijk belangrijk bij de wijze waarop we onze wetten hebben opgesteld en bij de manier waarop ik tegen de samenleving aankijk. Maar het is geen absolute waarde. Als het een absolute waarde zou zijn, zou je het anders indelen. Het is dus geen absolute waarde. Er zijn ook andere waarden, die je daarmee in samenhang moet zien, namelijk: de veiligheid die een samenleving biedt aan kwetsbare mensen, zorgvuldigheid en beschermwaardigheid van het leven. Dat zijn ook belangrijke waarden. Het enige wat wij hebben gezegd is dat we in de Wet toetsing levensbeëindiging uitgaan van andere uitgangspunten dan in de nieuwe wet. Dat is de reden waarom we voor een nieuwe wet kiezen. Het is echter niet absoluut.

73 SGP

De heer **Van der Staaij** (SGP):

De minister geeft aan dat ze met die wet echt nieuwe mogelijkheden wil scheppen, mogelijkheden voor een groep die nu niet bij de huidige wet terecht kan.

Tegelijkertijd beklemtoont ze opnieuw dat

het geen recht wordt. Wat is dan de duidelijkheid voor mensen op grond van die nieuwe wet? Is het niet zo dat mensen dan evengoed weer kunnen terugkomen en zeggen: nou, ik dacht dat het nu geregeld was, maar nu ben ik weer aan de barmhartigheid van andere hulpverleners overgeleverd?

Minister **Schippers**:

Maar dat recht kennen we nu ook niet voor mensen die hun leven willen beëindigen op grond van een ziekte. Zij kunnen niet naar een arts gaan en zeggen: nou, ik houd ermee op en jij moet me helpen. Wij hebben dat bewust zo ingesteld. Het is geen plicht voor de arts om te helpen en geen recht voor de persoon. Wij willen alleen tegemoetkomen aan een groeiende groep mensen die zeggen: "Wij kunnen in onze samenleving allemaal met veel verve en energie praten over ouder worden en zeggen dat het zo geweldig is dat we allemaal ouder worden. Nou, voor mij niet. Voor mij is het als 94-jarige helemaal geen wens meer om ouder te worden. Ik wil een einde aan mijn leven." Die wens is er overigens vaak al veel eerder. Wij proberen met deze wet tegemoet te komen aan die groep.

74 SGP

De heer **Van der Staaij** (SGP):

Dat begrijp ik, maar het blijft een ingewikkeld verhaal. Aan de ene kant zegt de minister: wij gaan in de nieuwe wet, anders dan in de huidige wet, nadrukkelijk uit van het recht op autonomie. Aan de andere kant zegt zij: maar in deze vormgeving wordt het opnieuw, net als nu, geen recht. Ik gaf aan dat ik het helemaal niet eens ben met die lijn, maar ik stel deze vraag om het te begrijpen. Dat vind ik toch een ingewikkelde.

Minister **Schippers**:

Dat is het natuurlijk ook, want het leven is complex en ingewikkeld, net als deze

vraagstukken. Iets absoluut verklaren is veel makkelijker. Dan zeg je: het is een absoluut recht. Maar soms wil je nuanceren omdat de wereld iets ingewikkelder in elkaar zit, want wij vinden de beschermwaardigheid van het leven ook heel belangrijk. Dat rekenen wij als overheid ook tot onze taak. Wij willen in een genuanceerd voorstel een oplossing bieden. Dat zal geen oplossing voor iedereen zijn. Tot zo'n oplossing zul je als overheid ook nooit komen, maar het is wel een groeiende behoefte van een niet te onderschatten groep. In het advies staat dat die groep echt wordt onderschat.

De voorzitter:
Gaat u verder.

Minister Schippers:
Het kabinetsstandpunt heeft dus helemaal niks met de verkiezingen te maken. Het kabinetsstandpunt is naar de Kamer gekomen toen het af was. Daar hebben wij wat langer over gedaan. Wij hebben ons dus niet laten dwingen door de kalender of door de deadline van een zomerreces of anderszins. Het zijn toch wetsvoorstellen die altijd door kabinetten heen gaan. Laten wij niet de illusie hebben dat één kabinet dit kan doen. Of het nu gaat over orgaandonatie of euthanasie; het zijn wetsvoorstellen die altijd jaren in beslag nemen. Dan zit je altijd met verkiezingen. Of het nou Tweede Kamerverkiezingen, Eerste Kamerverkiezingen of Provinciale Statenverkiezingen zijn; er zijn in dit land, gelukkig maar, heel vaak verkiezingen. Maar dat betekent dat je met een wetsvoorstel nooit in een afgebakende periode zit. Ik denk dat je het zijn eigen cadans moet laten volgen.

Mevrouw Agema (PVV):
Ik vind het toch allemaal een beetje raar. Ik vind het heel jammer dat de minister de keuze heeft gemaakt om juist deze discussie, die zo kwetsbaar is, als bom in

de verkiezingsstrijd naar voren te werpen, temeer omdat de Partij van de Arbeid zegt er nog niet uit te zijn en wij ook niet weten of de VVD na de verkiezingen nog in het kabinet komt. Wij weten dus ook niet met welk kabinet en in welke verhoudingen er dan een nieuwe wet zou moeten komen. Er is dus ook een mogelijkheid dat die wet helemaal nooit naar de Kamer komt. Daarom vraag ik mij toch af waarom de minister hiervoor gekozen heeft.

Minister Schippers:
De Kamer heeft mij in 2013 bij de begrotingsbehandeling gevraagd om een commissie in te stellen die moest onderzoeken hoe dit in wetgeving gevat zou kunnen worden. Vervolgens is de commissie samengesteld en van start gegaan. De commissie heeft ook nog een keer uitstel gevraagd omdat zij meer tijd nodig had om tot een goed advies te komen. Dat advies heb ik in februari gekregen. Dan kun je twee dingen doen. Dan kun je zeggen: als wij niet voor de zomer klaar zijn, nemen wij geen standpunt in als kabinet. Dat vind ik ook een heel rare, want je hebt zelf advies gevraagd. Dan neem je toch ook op basis van dat advies een standpunt. En dan vind ik het ook raar om te zeggen: als je voor de zomer nog niet klaar bent, dan neem je daar de tijd voor tot na de zomer. Dit zijn altijd trajecten die door verkiezingsperiodes heen gaan.

Mevrouw Agema (PVV):
Dat is helemaal niet waar. Ik kan mij nog levendig voorstellen dat wij iedere keer als een kabinet viel, een lijst gingen opstellen met controversiële onderwerpen. Daarover zouden wij niet spreken omdat de nieuwe Kamer dat wilde doen. Ik vind de argumentatie van de minister helemaal niet overtuigend, zeker nu de Partij van de Arbeid zegt dat zij er nog niet uit is. Zo veel fracties zijn er niet uit. De Kamer vergadert deze periode nog maar een

paar weken. Zolang duurt het immers niet meer tot de verkiezingen. Het is al heel snel krokus- en verkiezingsreces. Moeten wij dan in verkiezingstijd over dit heel kwetsbare onderwerp op het scherpst van de snede debatteren? Wij zien allemaal wat er gebeurt op Twitter, hoe mensen elkaar aanvallen en noem maar op. Ik vind dit dan eigenlijk wel ontijdig. Ik vraag mij gewoon af waarom de minister dat heeft gedaan.

Minister Schippers:

Nou, voorzitter, ...

Mevrouw Agema (PVV):

Laat ik hier nog even een concrete vraag aan toevoegen.

De minister zei eerder "toevallig was het af" en "toevallig heb ik het toen naar de Kamer gestuurd". Mij zit echter een graatje dwars, want drie weken geleden kregen wij inderdaad ineens dit voorstel. Op dat moment lag staatssecretaris Van Rijn op zijn rug. Er zou een debat worden gehouden over de bezettingsnorm. Nieuwsuur zou daar een programma over maken, maar de volgende dag ging het alleen nog maar over voltooid leven. Toen wij dat heel moeilijke debat hier stonden te voeren, had niemand het daar meer over. Bij die tijdigheid vraag ik mij dus wel af of de minister zich voldoende heeft gerealiseerd dat 1. hier misschien een volgend kabinet over moet gaan en 2. er op dat moment op haar ministerie iets heel anders speelde.

Minister Schippers:

Ik denk dat dit debat over ouderenzorg niet van de laatste paar weken is. Dat debat wordt al dertig jaar gevoerd. Kun je dan hierover geen standpunt innemen? Mevrouw Agema zegt dat ik het ineens naar de Kamer heb gestuurd, maar de Kamer heeft mij verschillende malen gevraagd waar het bleef en gezegd "schiet u eens op". Toen heb ik gezegd dat het gesprek in het kabinet nog niet

was afgerond. Je stuurt pas iets naar de Kamer als het gesprek is afgerond. Het gaat ook wel ergens over. Het advies dat is uitgebracht, is nogal lijkig.

Kabinetsleden willen dat advies graag even lezen. Daarop volgen eerste rondes en een gemeenschappelijke gedachtevorming en uiteindelijk wordt een standpunt ingenomen. Ik had het liever voor de zomer afgerond, maar ik vind dat ik mijn collega's die daar ook iets over vinden, de tijd moet geven om daar rustig een mening over te vormen. Al met al is dit proces in 2013 door de Kamer in gang gezet. In februari heb ik een advies gekregen en wij hebben een halfjaar de tijd genomen om over dit delicate en complexe onderwerp op een zorgvuldige wijze een standpunt in te nemen.

Mevrouw Agema (PVV):

Ik zal zeggen wat hier daadwerkelijk is gebeurd. Het kwam op de avond voordat wij hier een debat over de bezettingsnorm zouden houden. Tijdens dat debat zou door de SP mogelijk een motie van wantrouwen worden ingediend. Staatssecretaris Van Rijn zat in de problemen doordat ActiZ aan de IGZ niet meer informatie gaf over veiligheid. Nieuwsuur zou daar een programma aan wijden. Dat werd ineens vervangen door dit onderwerp: het voltooid leven. Inmiddels ging het nergens meer over. Er werd ook bijna geen verslag meer gedaan van het debat met Van Rijn. Een en ander was op dat moment weer wat afgezwakt doordat ActiZ had besloten om toch informatie te verstrekken. Maar goed, hoe gemakkelijk de minister ook zegt dat dit een moeilijk onderwerp is dat door alle kabinetsperiodes heen gaat, ik wil toch gezegd hebben dat ik er moeite mee heb dat wij dit nu, een paar weken voor de verkiezingen, op ons bordje krijgen. De Partij van de Arbeid zegt dat zij er nog niet uit is en wij weten niet of de VVD in een volgend kabinet zit. Eigenlijk willen heel

veel fracties over dit onderwerp nog langer doordenken in plaats van daarover allerlei verhitte discussies voeren in verkiezingstijd. Dat verdienen de mensen gewoon niet.

De **voorzitter**:

Mevrouw Wolbert van de Partij van de Arbeid voelt de behoefte om daarop te reageren.

Mevrouw **Wolbert** (PvdA):
Ik hoor tot drie keer toe ...

Mevrouw **Agema** (PVV):
Ik heb toch een vraag aan de minister gesteld!

De **voorzitter**:
Nee, dit is een persoonlijk feit.

Mevrouw **Wolbert** (PvdA):
Ik hoor tot drie keer toe zeggen dat de Partij van de Arbeid er niet uit is. Ik heb volgens mij heel expliciet gezegd dat de Partij van de Arbeid de ingezette lijn van het kabinet steunt. Natuurlijk hebben wij nog een paar vraagstukken. Ik denk echter dat wij niet de enige partij zijn waarvoor dat geldt.

Minister **Schippers**:
Dat is ook logisch, want het gaat om een brief op hoofdlijnen. Laten we wel zijn: we zitten niet een paar weken voor de verkiezingen. Wij zijn geen demissionair kabinet. Wij zijn een missionair kabinet dat nog een halfjaar aan het regeren is en waaraan soms zelfs wordt gevraagd: bent u niet uitgeregeerd? Nee, we zijn niet uitgeregeerd; we komen met voorstellen als we denken dat die daadwerkelijk voldragen genoeg zijn om ze ook naar de Kamer te sturen. Nieuwsuur heeft regelmatig items over de ouderenzorg. Je had je nog eerder kunnen afvragen of we dat wel naar de Kamer moesten sturen, om te voorkomen dat de link met de ouderenzorg gelegd zou worden. Dat gebeurde vervolgens ook. Misschien had

je dan kunnen denken: zullen we dit niet eerder uitstellen? Dat hebben we niet gedaan. We hebben het gestuurd toen het af was.

Mevrouw **Agema** (PVV):
Feitelijk hebben we nu nog een week of acht tot het kerstreces. Daarna hebben we nog maar een week of acht tot het verkiezingsreces. Dat bedoel ik met "we hebben nog maar een paar weken". We weten dat dat in termen van een Tweede Kamer onwijs kort tijd is. Ik wil hier nogmaals aangeven dat ik het erg raar vind dat ondanks dat wij allerlei onderwerpen onbespreekbaar verklaren als kabinetten vallen, wij dit heel kwetsbare onderwerp nu wel in volle glorie moeten bespreken terwijl we nog maar zo'n korte tijd hebben en we zorgvuldige afwegingen moeten kunnen maken.

Minister **Schippers**:
Ik wil erop wijzen dat dit kabinet gewoon nog een halfjaar missionair is. Over een halfjaar hebben wij verkiezingen. Als ik nu bij alles moet gaan denken "dat doe ik nu niet meer", dan zijn we eigenlijk nu al demissionair in plaats van vanaf de verkiezingsdatum. Dan lijkt het me ook zonde om dan niet nu al te gaan stemmen. Niet dat ik daartoe zou willen oproepen, maar dat terzijde.

75 SP

Mevrouw **Leijten** (SP):
Ondanks het feit dat ik hier geen opmerking over heb gemaakt omdat ik me kan voorstellen dat het kabinet gewoon de tijd heeft, vind ik het gek dat de minister zegt: toen het af was, hebben we het gestuurd. Was er op die betreffende woensdagavond dan een ministerraad waarna de minister heeft besloten dat zij een persconferentie zou geven en dat het kabinet zou komen met een standpunt over de wijze van reageren op het rapport van de commissie-Schnabel? Dat is niet

zo. Het was al af. De minister heeft ervoor gekozen om dat bij Nieuwsuur te presenteren. Dat is haar goed recht. Maar zeggen dat zij het naar de Kamer heeft gestuurd toen het kabinet ermee klaar was, dat kan niet waar zijn. Dan had zij het op vrijdagavond bij Nieuwsuur moeten presenteren.

Minister **Schippers**:

Nee, er vindt in een kabinet een gedachtewisseling plaats. Die heeft plaatsgevonden op de vrijdag voorafgaand aan de woensdag waarop het standpunt werd uitgebracht. In die gedachtewisseling zijn er opmerkingen gemaakt die verwerkt moesten worden en die een plek moesten krijgen in het standpunt. Ik kon het dus niet versturen op vrijdag. Dat had ik graag gewild, maar dat kon niet. Wij moesten dingen wijzigen. Vervolgens heb ik wel gekeken waar ik een toelichting zou kunnen geven. Het leek me handig om bij het naar buiten brengen van zoiets ook een toelichting te geven. Daar heb ik Nieuwsuur voor uitgekozen, maar niet met het idee dat ik dat op woensdag zou doen terwijl ik dat ook op vrijdag had kunnen doen. Het was vrijdag gewoon niet af.

De **voorzitter**:

Ik stel voor dat u verdergaat met de beantwoording van de vragen die er nog liggen. Ik weet niet hoever u ongeveer bent.

Minister **Schippers**:

Er is natuurlijk een heleboel aan de orde gekomen. De vraag is of wij de reactie op het rapport van de commissie-Schnabel willen herzien. Het lijkt mij helder, ook gezien wat ik hier tot nu toe heb ingebracht, dat ik daar niet toe bereid ben. Het is een weloverwogen standpunt dat niet op een achternamiddag is ingenomen. Het kabinet wil niet voorbijgaan aan mensen die een leven hebben dat voor henzelf geen waarde meer heeft en waar wij geen alternatief voor kunnen bieden.

Waarom zouden wij niet eerst willen onderzoeken waarom mensen willen sterven en daarna pas eventueel de wet willen aanpassen? Autonomie van de persoon met een stervenswens is het uitgangspunt. Het is aan de persoon zelf om te bepalen wat de achtergrond van die stervenswens is. De achtergronden kunnen natuurlijk ongelofelijk divers zijn. De achtergrond van de stervenswens zal ook uitgebreid aan bod komen in de gesprekken met de stervenshulpverlener. Als er andere mogelijkheden zijn, dan zullen die geëxploreerd moeten worden voordat hulp bij zelfdoding aan de orde kan komen. Omdat de achtergronden divers en complex zijn, zie ik geen toegevoegde waarde in het eerst specifiek onderzoek laten doen. Natuurlijk zullen allerlei partijen betrokken worden in de voorbereiding en de opstelling van het wetsvoorstel.

Mevrouw **Dik-Faber** (ChristenUnie):

Mijn interruptie gaat specifiek over dit punt. De commissie-Schnabel heeft, behalve het advies in het kader van de vraag waar wij veel over gedebatteerd hebben, nog twee andere adviezen gegeven. Zij heeft namelijk geadviseerd om wel verder onderzoek te doen naar het voorkomen van een voltooid leven. Zij heeft inderdaad vastgesteld dat het hierbij gaat om individuele vragen: zo veel mensen, zo veel situaties. Maar ze hebben daarbij gezegd: zet alles op alles om te voorkomen dat mensen hun leven als voltooid gaan ervaren; doe daar onderzoek naar en kom met gericht beleid voor de herwaardering van ouderdom, de acceptatie van ouderdom en het verbeteren van zelfraadzaamheid. De minister kent het rijtje uit het rapport, maar ik lees er zo weinig over in de brief. Wil de minister hiermee aan de slag gaan?

Minister **Schippers**:

Ja, dat hebben wij ook in de brief aangegeven. Ik zou het "waardering van ouderdom" noemen, want ik vind het echt te ver gaan om het "herwaardering" te noemen. Daarmee zou je immers zeggen dat er helemaal geen waardering is. Dat is gelukkig niet het geval. Waardering van ouderdom is een heel belangrijk aspect. De overheid kan hier overigens niet alleen voor zorgen. De samenleving als geheel heeft hier een rol in. Iedereen heeft zijn eigen verantwoordelijkheid ten opzichte van de oudere mensen om zich heen en heeft daarin een rol te vervullen.

Mevrouw **Dik-Faber** (ChristenUnie):
Zeker. De politiek kan dit niet alleen. Hier ligt ook een vraagstuk voor onze samenleving. Maar het geheel van de brief gaat vooral over de mogelijkheid tot hulp bij zelfdoding. Slechts in een half A4'tje wordt kort geschetst wat het kabinet van plan is te doen op het punt van het voorkomen van voltooid leven. Ik vind dat eerlijk gezegd in schril contrast staan met het uitvoerige betoog over hulp bij zelfdoding. Daarom vraag ik de minister nogmaals of zij op dit punt een beleidsplan gaat maken. Komt zij met meer dan wat nu in de kabinetsbrief staat? Wil zij er gericht onderzoek naar laten doen? We moeten namelijk meer weten over wat mensen ervaren als zij zeggen dat hun leven voltooid is.

Minister **Schippers**:
Deze brief is een brief op hoofdlijnen. Het is een schets en heel veel van wat er in de brief staat, moet worden uitgewerkt, ook ten aanzien van het wetsvoorstel. In de brief hebben we aangegeven wat we met de adviezen van de commissie doen. Natuurlijk is daarop nu niet verder ingegaan, aangezien dat verderop in het traject zal gebeuren.

De **voorzitter**:
Gaat u verder.

Minister **Schippers**:

Kunnen wij niet eerst de verdere ontwikkelingen van de praktijk afwachten? Volgens mij heb ik daar net antwoord op gegeven.

Hoe bepalen stervenshulpbegeleiders dat er geen druk van buitenaf is? Dat zal op dezelfde manier gebeuren als bij de huidige euthanasie, namelijk door in gesprek te gaan met de persoon en door goed te kijken naar de wens. Waar komt die vandaan? Hoe is die ontstaan en zijn er nog andere opties mogelijk? Waarom is er geen vergoeding voor levensbegeleiding? Het is heel goed dat wij hierover niet alleen in de Kamer spreken, maar dat er ook in de samenleving over wordt nagedacht en dat er goede voorlichting is over alle alternatieven voor het vinden van zingeving. De coalitie Van Betekenis tot het Einde kijkt breed naar de manier waarop de gesprekken over het levenseinde worden gevoerd en betreft daar ook alternatieven bij. Die coalitie krijgt ook subsidie om dat werk te doen. Ik denk verder dat dit met name iets is wat mensen zelf vormgegeven. De ene persoon krijgt begeleiding in de kerk, een ander in een moskee, een derde in een tempel en een vierde door het Humanistisch Verbond of zijn omgeving. Dat is niet iets wat de overheid zelf invult. Is er nog ruimte om meerdere mogelijkheden wat betreft de uitvoering te onderzoeken? Wij hebben in de brief op hoofdlijnen beschreven hoe wij het wetsvoorstel vorm willen geven. Natuurlijk doen wij dat in overleg met en met de betrokkenheid van andere partijen. Naast de autonomie is ook de beschermwaardigheid van het leven voor ons een beginsel, niet alleen in het regeerakkoord maar ook in de brief. In de brief zie je heel helder dat het kabinet zich verantwoordelijk voelt voor die beschermwaardigheid en zich maximaal inzet voor een algemeen gevoel van

veiligheid en de bescherming van kwetsbare leden van de samenleving. Ook zetten wij ons ervoor in dat mensen zich gewaardeerd en niet geïsoleerd voelen. Hulp bij zelfdoding kan alleen geboden worden als er sprake is van een verzoek van de persoon zelf en als het verzoek wordt gedaan zonder sturende invloed van derden. Het moet een intrinsieke wens zijn. De wilsbekwaamheid van de betrokkene ten aanzien van de keuze over het eigen levenseinde is daarbij essentieel. Een nieuw wettelijk kader zal net als de euthanasiewet maximale zorgvuldigheid, toetsbaarheid en transparantie moeten borgen, opdat iedereen zich in de samenleving veilig kan voelen. Cruciaal is dat maatstaven worden opgesteld die voorkomen dat middelen beschikbaar worden gesteld aan mensen die het niet weloverwogen of onder druk van anderen doen. Dus is niet alleen autonomie belangrijk maar ook waarborgen. Harde grenzen zijn dan onvermijdelijk. Er zal een eigen verzoek moeten zijn dat vrijwillig, weloverwogen en aanhoudend is. Dat wordt getoetst. We hebben het verder al over een leeftijdsgrens gehad. Het mag nooit de eigen arts zijn, ook niet in een verpleeghuis. Wat vind ik daarvan? De stervenshulpverlener moet onafhankelijk zijn en zal een medische achtergrond hebben. Een extra waarborg in dit kader is dat een onafhankelijke stervenshulpverlener, een tweede deskundige, het verzoek ook beoordeelt. Ik wil toch wijzen op de link met het verpleeghuis. Mensen zitten daar meestal of eigenlijk altijd in omdat ze daar een medische grondslag voor hebben. Is de Handreiking schriftelijk euthanasieverzoek voldoende goed terechtgekomen, ook bij minder assertieve mensen? Wij hebben die handreikingen echt heel breed verspreid, via de overheid, via de website, via de KNMG. Het ging er niet alleen om, burgers te bereiken. Wij

wilden ook artsen op de mogelijkheden wijzen en vooral stimuleren dat mensen erover nadenken en met hun omgeving en hun arts erover praten. Wat zie ik op dat vlak nog meer voor mogelijkheden? Wij zijn al langere tijd in gesprek met de KNMG om te bezien hoe we dit nog meer voor het voetlicht kunnen brengen. Op een gegeven moment heb je de mogelijkheden uitgeput, maar ik wil ook graag kijken of het bijvoorbeeld voldoende in de opleiding van artsen zit. Met die handreiking hebben we echt geprobeerd om er heel veel ruchtbaarheid aan te geven. Aan welke acties denken wij om de euthanasiewet verder te verbeteren? De wet wordt momenteel geëvalueerd. De uitkomsten van de evaluatie plus het sterfgevallenonderzoek worden in de zomer van 2017 verwacht. Op basis van de uitkomsten zal gekeken worden welke verdere acties op dit terrein nodig zijn en genomen worden.

Mevrouw **Wolbert** (PvdA):

Juist met de KNMG is al veel ontwikkeld en er wordt nu gekeken wat er in de opleidingen beter kan. Dan lijkt het mij verstandig om af te spreken dat precies dat punt wordt meegenomen in de evaluatie. Verandert er nu iets in de opleidingen en zo ja, wat dan? Dan kunnen we pas vaststellen of daar nu beweging in zit en zo ja, in welke richting. Wil de minister dat meenemen in die evaluaties? Dan blijft het niet bij het voornemen, maar kan er, voor zover mogelijk, vastgesteld worden of er in die opleiding iets aan het veranderen is en zo ja, wat.

Minister **Schippers**:

Ik weet niet hoever men daarmee is, maar ik zal vragen om dit mee te nemen, als er een mogelijkheid is om dat te doen.

Mevrouw **Wolbert** (PvdA):

Precies dat wilde ik graag van de minister horen.

Minister **Schippers**:

Vervolgens hebben wij ook een brochure Spreek tijdig over uw levenseinde opgesteld, in samenwerking met de ouderenbonden en de patiëntenorganisaties. Ook via die kanalen hebben wij geprobeerd om dat soort informatie verder te verspreiden.

De **voorzitter**:

Mevrouw Leijten, is er een vraag blijven liggen?

76 SP

Mevrouw **Leijten** (SP):

Jazeker, voorzitter, het zijn er twee. Allereerst de stervenshulpbegeleider, hulpverlener, de stervensbegeleider; er gaan allerlei termen rond. In de brief zie ik "stervenshulpverlener" staan. Die wordt speciaal opgeleid om de wens tot hulp bij zelfdoding te toetsen. Dat worstelen met het leven kan leiden tot die wens, maar het worstelen met het leven hoeft niet te leiden tot die wens, alleen is er op dit moment geen aandacht voor die worsteling met het leven. Ik heb de ministers gevraagd om daarop een bespiegeling te geven. Ik noem die persoon stervenshulpverlener of levenshulpverlener. We zeggen tegen mensen die worstelen met het leven en die nog niet over willen gaan tot een verzoek tot hulp bij zelfdoding: dat is een privékwestie. Zodra je echter weet dat je wilt sterven, komt de overheid wel langs. Is dat in balans? Vindt de regering dat in balans?

Minister **Schippers**:

Behalve dat wij die brochure over het praten over het levenseinde hebben opgesteld, zei ik net dat wij vanuit VWS ook subsidies verstrekken om het gesprek mogelijk te maken over vragen die men ten aanzien van opties en andere mogelijkheden heeft. Daarnaast heb je de kerk, de moskee, Humanitas en anderen,

je eigen omgeving, waar men zijn existentiële vragen kan stellen en daarover kan spreken. Dat geldt zeker voor de privé situatie. Dat zal voor iedere persoon anders zijn. Vanuit VWS subsidiëren wij ook dat gesprek. Bij die verbintenis zijn ook alle religieuze en andere stromingen betrokken.

77 SP

Mevrouw **Leijten** (SP):

Het trof mij dat iemand tegen mij zei: ik kan de worsteling met het leven niet bespreken, maar de uitweg uit het leven wel. Het is onvoldoende bekend dat je dit kunt bespreken zonder financiële drempels. Het is mooi als je lid bent van een kerkgenootschap of als je terechtkunt in de moskee of bij de rabbijn, maar er zijn natuurlijk heel veel mensen niet religieus. Is bij huisartsen en anderen dan voldoende bekend waar die mensen wel terechtkunnen? En is dat altijd zonder financiële drempel?

Minister **Schippers**:

Dat hangt er natuurlijk van af waar je die steun zoekt. Het ligt niet voor de hand dat die steun in eerste instantie bij de huisarts of een wijkverpleegkundige wordt gezocht, omdat het hier juist gaat om mensen die zelfstandig wonen, niet ziek zijn en anderszins nadenken over het leven en de zin van het leven. Er zijn religieuze stromingen die daar drempelloos aandacht aan besteden en de deur daarvoor openzetten, maar er zijn ook niet-religieuze instellingen en groepen die daarover het gesprek willen voeren. Dat is vaak juist niet medisch en dat moet je dus ook niet medicaliseren. Ik heb net aangegeven dat wij dat financieel steunen.

De **voorzitter**:

Tot slot, mevrouw Leijten.

78 SP

Mevrouw **Leijten** (SP):

Ik denk dat als je een beroep doet op religieuze instellingen over de zingeving en de waarde van het leven, daar altijd een andere uitweg in zit dan het beroep op zelfdoding. Dat is misschien niet altijd zo, maar zal wel vaker het geval zijn, juist vanwege de religie die erachter zit. Mensen die die mogelijkheid niet hebben, kunnen zich met zingevingproblemen wel melden bij de huisarts. Die komen daar ook, want de huisarts is degene met wie je dan gaat praten. Volgens mij is onvoldoende helder dat mensen ergens terecht kunnen. Ik heb al tegen de minister gezegd dat het mij trof dat iemand tegen mij zei: over de worsteling met mijn leven kon ik niet praten, maar toen ik een verzoek deed tot het beëindigen van mijn leven kon het wel. Kan de minister toezeggen dat mensen met die worsteling voorafgaand aan het verzoek drempelloos dat gesprek aan kunnen gaan met de partner van hun keuze en met die mogelijkheid dus ook bekend zijn?

Minister **Schippers**:

Maar de vraag waar men dat gesprek dan zou willen voeren, en ook de aard van de vragen zelf, zijn natuurlijk heel sterk afhankelijk van de persoon. Ik heb net aangegeven dat de coalitie Van Betekenis tot het Einde een brede groep is, waarin allerlei groeperingen verenigd zijn. Wij geven die een subsidie om hiertoe gelegenheid te bieden en te faciliteren. Dat gebeurt vanuit de overheid. Vanuit de samenleving wordt hier natuurlijk ook vanuit allerlei groeperingen gelegenheid toe geboden. Het is dus van belang dat mensen verwezen worden naar daar waar zij zich het beste thuis voelen.

79 SP

Mevrouw **Leijten** (SP):

Ik heb de regering ook nog het verzoek gedaan om te bekijken of wij niet toch

meer helderheid kunnen krijgen over de vraag waarom mensen komen tot het oordeel dat hun leven voltooid is. Hetgeen mij immers juist trof in het rapport van de commissie-Schnabel, maar ook in het onderzoek van promovendus Els van Wijngaarden — ik heb begrepen dat de minister haar promotieonderzoek in ontvangst zal nemen — is dat die vraag wel degelijk heel relationele oorzaken kan hebben. Het lijkt mij van belang, ook in het traject dat de minister vervolgt in overleg met allerlei maatschappelijke organisaties, dat we proberen om de vraag waarom een ouder iemand tot het oordeel komt dat zijn leven voltooid is nader te beantwoorden. Is de minister bereid om dat onderzoek te doen of te laten doen?

Minister **Schippers**:

Ik ben inderdaad voornemens om dat promotieonderzoek in ontvangst te nemen, onder voorbehoud van Tweede Kamerdebatten, zoals ik er altijd bij zeg.

De **voorzitter**:

Is hierover dan een debat gepland?

Minister **Schippers**:

Nee, maar er kan altijd een debat overheen komen. In principe ben ik dus van plan om het in ontvangst te nemen. Ik vind dit ook een cruciaal element in het gesprek dat je met een stervenshulpbegeleider hebt. De oorzaken kunnen zo divers zijn! In dat gesprek moet blijken of er ook andere oplossingen zijn, want zo'n gesprek hoeft niet te leiden tot beëindiging van het leven. Het kan ook leiden tot doorverwijzing naar een arts waar je eigenlijk thuishoort. Ook kan blijken dat er andere opties zijn, waardoor het leven wel weer zin krijgt. Dan kun je besluiten om aan die andere oplossingen te gaan werken. Ik vind het van belang dat er in die kopstudie, in die extra studie van zo'n stervenshulpbegeleider, ook aandacht is voor de mogelijkheid om mensen op de juiste plek te brengen als

beëindiging niet aan de orde is. Dit is een belangrijk onderdeel van het werk dat een stervenshulpbegeleider zou moeten doen.

De **voorzitter**:

Echt tot slot, mevrouw Leijten. Er is ook een tweede termijn.

80 SGP

Mevrouw **Leijten** (SP):

Ja, dat weet ik, maar ik vraag toch om iets anders. Natuurlijk verwachten wij van die stervenshulpverlener dat de uitkomst niet vaststaat voordat het gesprek wordt aangegaan, om het maar even zo hard te zeggen. Natuurlijk moet dat in de opleiding zitten, maar het gaat mij om de stap daarvoor. Wij gaan beoordelen over wetgeving al dan niet nodig is. Ik lees dat de commissie van wijzen en Els van Wijngaarden erop uitkomen dat lijden, hoe zwaar dat ook is, te maken heeft met de omgeving. Als uit groter kwalitatief maatschappelijk onderzoek blijkt dat wij niet die wet nodig hebben, maar andere investeringen in onze samenleving, vind ik dat ook relevant. Is de minister bereid om dat onderzoek te doen? Zij moet ook nog de wet gaan maken. In diezelfde tijd zou ze in ieder geval ook dat onderzoek kunnen doen. Hoe komen ouderen tot deze wens? Welke factoren spelen mee? Welke relationele zaken spelen mee bij een voltooid leven?

Minister **Schippers**:

Ik verzet mij er toch tegen dat niet wordt onderkend dat er een groep is die, wat wij ook doen, een stervenswens heeft. Welk beleid wij ook maken en wat wij als overheid ook doen, zij komen zelf tot de conclusie dat het leven voor hen ondraaglijk is geworden. Als zich iemand meldt die niet tot die groep behoort, moeten wij ook via de trajecten die wij hieromheen bouwen, alles doen om te voorkomen dat iemand hiervoor in aanmerking komt, maar het principe dat

aan deze brief ten grondslag ligt is de erkenning dat het leven voor sommige mensen eigenlijk gewoon uitgeleefd is, behalve dat ze nog niet zijn gestorven.

Mevrouw **Dik-Faber** (ChristenUnie):

Ik wil graag ruimte maken in de agenda van de minister. Laten wij er dus voor zorgen dat er geen debat plaatsvindt op het moment dat het promotieonderzoek van Els van Wijngaarden wordt aangeboden.

De **voorzitter**:

Ik houd u daaraan!

Mevrouw **Dik-Faber** (ChristenUnie):

Dat zou heel fijn zijn. Mijn vraag gaat over de stervenshulpverleners en de levenshulpverleners. Gisteren is een motie van mij en de CDA-fractie door de Kamer aangenomen. Daarin wordt ook het belang van geestelijke zorg onderstreept. Juist ouderen kunnen te maken krijgen met existentiële vraagstukken. Dat is een moeilijk woord en moeilijke thematiek. De motie ging specifiek over verpleeghuizen. Erkent de minister dat dit niet alleen speelt binnen verpleeghuizen? Erkent zij dat dit ook geldt voor die grote groep ouderen die nog thuis wonen? Zij kunnen te maken hebben met existentiële vraagstukken. Erkent de minister dat behalve de samenleving, wel degelijk ook de overheid een rol heeft om dit te faciliteren?

Minister **Schippers**:

Ja, en dat doet de overheid ook. Maar ik zie wel dat niet iedereen de weg kent. We moeten er dus beter in worden en zijn om dat bekend te maken. Hoe kom je daarmee in contact om je verhaal te doen?

Mevrouw **Dik-Faber** (ChristenUnie):

Ik denk graag met de minister mee op dit punt. In ons land hebben we overal wijkteams opgericht. Is het volgens de

minister bijvoorbeeld een idee om aan de slag te gaan met een vorm van wijkpastoraat? Ik zie dat in het zuiden van het land al ontstaan. Daar ontstaan ook netwerken buiten kerken om, maar wel met betrokkenheid van kerken en van andere organisaties. Daarmee wil men mensen bereiken die niet vanzelfsprekend de weg naar een instantie weten te vinden. Zijn dit ideeën waar de minister ook naar wil kijken?

Minister Schippers:

Ik wil in het algemeen wel bekijken hoe wij beter bekendmaken wat er is voor mensen die daar behoefte aan hebben. Ik wil echter openlaten hoe we dat dan vormgeven, want iemand met een moslimachtergrond zal andere begeleiding willen dan iemand met een gereformeerde of een seculiere achtergrond. Maar daar zijn mogelijkheden voor. Wij zien echter wel dat dit nog onvoldoende bekend is. Dat is dus een onderdeel van iets wat moet verbeteren.

□

Minister Van der Steur:

Voorzitter. Ik dank de leden van de Kamer voor de inbreng in de eerste termijn. De minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, en ikzelf hebben in de brief de contouren geschetst van een mogelijk wettelijk kader voor de opheffing van strafbaarheid van hulp bij zelfdoding, en de elementen die daar volgens ons in ieder geval deel van zouden moeten uitmaken. Ik wil benadrukken dat we over die precieze uitwerking uiteraard nog verder zullen spreken en dat dit debat wat mij betreft daar een goede aanzet toe is. Het is natuurlijk van groot belang dat er een zorgvuldige, veilige, deskundige en toetsbare praktijk ontstaat, vergelijkbaar met de euthanasiepraktijk van de euthanasiewet. Het gaat om een nieuw wettelijk kader. Het moet dan ook zeer heldere en specifieke criteria bevatten om

dit te kunnen garanderen. Het moet gaan om een consistent, vrijwillig en weloverwogen verzoek van de persoon zelf. Die persoon moet wilsbekwaam zijn en er moet sprake zijn van ondragelijk en uitzichtloos lijden aan het leven zelf. De structuur die een toetsbare praktijk mogelijk moet maken, moet volgens ons vergelijkbaar zijn met de structuur die we kennen van de euthanasie. Die structuur is een goedlopend systeem van controle en toezicht, zoals de commissie-Schnabel ook concludeert. Het systeem is vormgegeven in de euthanasiewetgeving en is zeer waardevol gebleken. Het zou dan ook vreemd zijn als we niet bij die systematiek zouden aansluiten. Voor voltooid leven betekent dit dat het verzoek vooraf goed door een stervenshulpbegeleider moet worden getoetst aan de hand van objectieve criteria en dat er een tweede toets door een onafhankelijke deskundige plaatsvindt. Het verzoek en de beoordeling daarvan moeten goed worden gedocumenteerd in een dossier. Hierin wordt onderbouwd welk proces de stervenshulpbegeleider en de onafhankelijke deskundige hebben doorlopen, en wat de uitkomst van dat zorgvuldige proces is. Alleen op die manier en met die dossiervorming is transparantie gewaarborgd. Toetsing achteraf door een onafhankelijke commissie is vervolgens noodzakelijk om te waarborgen dat de eisen ook daadwerkelijk worden nageleefd. Op die manier kan ook worden ingegrepen in situaties waarin ze niet worden nageleefd. Net als bij euthanasie zal het strafrecht bij voltooid leven het sluitstuk vormen, in gevallen waarin de eisen niet zijn nageleefd. Het Openbaar Ministerie heeft daarbij een fundamentele taak in de rechtshandhaving bij de bescherming van het menselijk leven. Het Openbaar Ministerie beoordeelt in individuele zaken waarin niet volgens de regels is gehandeld

of iemand een reëel strafrechtelijk verwijt kan worden gemaakt. Hoewel het oordeel van een onafhankelijke commissie altijd een belangrijk vertrekpunt vormt, heeft het OM in die afweging uiteindelijk een eigenstandige rol. Omwille van de rechtsgelijkheid is het belangrijk dat helder is, aan welke criteria vooraf en achteraf wordt getoetst. Concluderend: met onze visie voor het mogelijk maken van hulp bij zelfdoding bij voltooid leven hebben wij als kabinet de koers uitgezet voor een toekomstige wettelijke regeling. In onze brief hebben wij de contouren geschetst van de waarborgen die wij belangrijk vinden voor een zorgvuldige, transparante en toetsbare uitvoering. Wij zien ernaar uit, over de nadere uitwerking met de Kamer en natuurlijk met het veld verder van gedachten te wisselen.

Mevrouw Leijten vroeg in dit kader met welke organisaties ter voorbereiding van de kabinetsreactie gesproken wordt. In mijn geval geldt dat uiteraard voor het Openbaar Ministerie, in dit specifieke geval het College van Procureurs-Generaal. Dat heeft aangegeven dat het OM die fundamentele rechtshandavingstaak heeft in het beschermen van het leven en dat het eraan hecht dat die taak in enig stelsel verankerd wordt, zoals dat ook bij euthanasie het geval is. Het college heeft dan ook met name het belang benadrukt van die objectieve toetsingscriteria, want die zullen het OM in staat moeten stellen, te beoordelen of er wel of geen sprake is van een strafrechtelijk verwijt. Natuurlijk blijft het een feit dat het strafrecht een sluitstuk vormt van een zorgvuldige procedure, net als het geval is met de euthanasie die we kennen.

81 SGP

De heer Van der Staaij (SGP):
Anders dan de minister van VWS zegt de minister van Veiligheid en Justitie: ik heb

al wel andere organisaties geraadpleegd, waaronder het OM. Leeft daar dan niet de vrees dat het heel lastig is, kijkend naar het rapport van de commissie-Schnabel, om in deze situaties objectieve criteria aan te geven? Was het OM ook positief over dit voorstel van het kabinet?

Minister Van der Steur:

Het is precies zoals ik net heb gezegd: het OM heeft aangegeven, het vinden van juiste en toetsbare objectieve criteria van groot belang te vinden voor de wettelijke regeling. Dat is ook het uitgangspunt van de brief van het kabinet: wij vinden ook dat we die objectieve, toetsbare criteria moeten hebben. Vanzelfsprekend is dat een punt waaraan het OM ook in de formele rol die het in wetgevingsvoorstellen altijd heeft, verder aandacht zal besteden.

81 SGP

De heer Van der Staaij (SGP):
Maar wat was de conclusie van het OM in de voorfase?

Minister Van der Steur:

Nou, het OM heeft uiteraard precies zoals ik zeg aangegeven dat het van groot belang vindt dat die objectieve, toetsbare criteria er zijn om hem in staat te stellen, zijn werk goed te doen. Aangezien er op dit moment nog geen vast omlijnd voorstel daarvoor ligt, kan niet van het OM worden verwacht dat het daarover nu al een oordeel heeft. Maar uiteraard vindt het OM dat het voor zijn werk van essentieel belang is dat die objectieve, toetsbare criteria er zijn. Dan verwijs ik naar de euthanasiepraktijk, waar we zien dat die afweging al jarenlang wordt gemaakt. De commissie-Schnabel constateert dat dat goed gaat. Desondanks geldt ook daar steeds weer dat het een individuele afweging is, die steeds weer in een individueel geval zorgvuldig moet worden gemaakt.

83 SGP

De heer **Van der Staaij** (SGP):

Ik begrijp dat er geen positief oordeel van het OM was om deze weg op te gaan, maar dat er eerder sprake was van twijfels over de vraag of er objectieve criteria te vinden zullen zijn.

Minister **Van der Steur**:

Nee, het OM heeft heel duidelijk aangegeven dat het van groot belang is dat die objectieve criteria er zullen moeten komen, wil het in staat zijn om zijn werk goed te doen. Dat is een zorg waar het OM mij volledig terecht op heeft gewezen en waarover wij verder het gesprek zullen aangaan.

De **voorzitter**:

Gaat u verder.

Minister **Van der Steur**:

De heer Van der Staaij heeft gevraagd of er een gedoogsituatie zal ontstaan als gevolg van de kabinetsreactie op de huidige wet- en regelgeving. Ik kan hem daarin geruststellen: van zo'n situatie is wat mij betreft geen sprake. De huidige euthanasiewet functioneert goed; hier wordt niet aan getornd. Het OM zal onverkort zijn rol blijven vervullen, daarbij niet vooruitlopend op de handhaving van de huidige euthanasiewet of op de discussie die nu plaatsvindt over voltooid leven en eventueel toekomstige wet- en regelgeving.

De heer Krol vroeg hoe het kabinet denkt overtredingen aan te pakken en welke strafmaat daarbij wordt gehanteerd. Zoals in de brief staat, denkt het kabinet aan een handhavingssysteem dat vergelijkbaar zou moeten zijn met de huidige euthanasiewetgeving en de handhaving daarvan. Dat betekent dat als de onafhankelijke commissie die er dan moet komen, oordeelt dat in een individueel geval de eisen niet zijn nageleefd bij hulp bij zelfdoding bij voltooid leven, het

Openbaar Ministerie op basis van objectieve criteria dient te beoordelen of in dat geval iemand een reëel strafrechtelijk verwijt kan worden gemaakt. Daarin heeft het Openbaar Ministerie een eigenstandige rol. Overtredingen worden dan vervolgens beoordeeld aan de hand van de strafbaarstelling van hulp bij zelfdoding volgens artikel 294 van het Wetboek van Strafrecht. In de uitwerking wordt natuurlijk ook gekeken naar de strafmaat. De huidige strafmaat is een gevangenisstraf van ten hoogste drie jaren of een geldboete van de vierde categorie. Hiermee heb ik de aan mij gestelde vragen beantwoord.

De **voorzitter**:

Dank u wel. Hiermee zijn we gekomen aan het eind van de beantwoording van de zijde van het kabinet in eerste termijn. Na een korte schorsing, gaan we verder met de tweede termijn.

De vergadering wordt enkele ogenblikken geschorst.

De **voorzitter**:

We gaan verder met de tweede termijn van de Kamer. De spreektijden zijn twee minuten, inclusief het indienen van moties. Ik geef de heer Rutte het woord.

□

84 VVD

De heer **Rutte** (VVD):

Voorzitter. Veel dank aan de ministers voor de uitgebreide beantwoording van de vragen van de Kamer. Ook veel dank aan mijn collega's voor het respectvol voeren van dit debat over dit buitengewoon ingrijpende onderwerp. Ik waardeer dat zeer.

Het is heel goed om te horen dat het kabinet in gesprek gaat met de KNMG om te bezien hoe nader invulling kan worden gegeven aan de conclusie van de commissie-Schnabel, inhoudende dat er

binnen de huidige euthanasiewet nog veel ruimte ligt voor euthanasie voor ouderen die lijden aan een stapeling van ouderdomsklachten. We moeten immers echt constateren dat die conclusie weliswaar getrokken is maar dat in de praktijk veel ouderen die lijden aan een stapeling van ouderdomsklachten niet geholpen worden. Het zou heel goed zijn als het gesprek ertoe leidt dat we erachter komen wat de belemmering is voor artsen en dat die kunnen worden weggenomen. Het is ook heel goed om te horen dat het kabinet zegt dat het in deze discussie niet voorop wil lopen maar dat het juist het maatschappelijk gevoel volgt, dat het die maatschappelijke ontwikkeling volgt omdat er heel veel draagvlak moet zijn voor het oplossen van dit soort moeilijke ethische thema's. De VVD steunt dat. Daar heb ik in mijn eerste termijn ook heel nadrukkelijk naar verwezen.

Op dat punt wil ik nog wel de leeftijdsgrens aanstippen. De minister zegt heel terecht dat je die grens vanuit principieel oogpunt als het om autonomie gaat niet zou kunnen invoeren. Het maatschappelijk gevoel is volgens de minister echter wel dat het meestal om ouderen gaat. Het laatste punt over dat maatschappelijk gevoel deel ik. Als dat echter leidde tot een wettelijke grens, zouden juist die ouderen het gevoel kunnen krijgen dat ze er niet meer bij horen. Dat is een ingewikkeld dilemma dat we met elkaar zullen moeten verkennen op het moment dat het wetsvoorstel naar de Kamer komt.

Ik sluit af met de opmerking dat ik echt het gevoel heb dat vandaag een heel belangrijke, fundamentele stap is gezet in de discussie over voltooid leven en dat helder is dat het merendeel van deze Kamer wil dat voor mensen die weloverwogen, zonder druk van buitenaf, concluderen dat hun leven voltooid is het gaan van de weg naar hulp bij een zelf gekozen levenseinde mogelijk is.

85 SP

Mevrouw **Leijten** (SP):

Ik kom even terug op de kwestie van de leeftijd. De minister heeft wel degelijk aangegeven dat er geen leeftijdsgrens gesteld wordt maar dat het wel over ouderen gaat. De VVD spreekt hier uit dat, als we dat doen — het gaat over ouderen, ongeacht of het nu 65, 70, 75 of 80 jaar wordt — juist het risico erg groot is dat de ouderen voelen dat zij er niet meer bij horen. Wat vindt de VVD-fractie ervan dat de minister net wel degelijk het begrip "ouderen" heeft afgebakend?

86 VVD

De heer **Rutte** (VVD):

Volgens mij heb ik net ook gezegd dat ik ook wel begrijp dat het wat deze problematiek betreft in de praktijk in het overgrote deel van de gevallen — misschien is het wel 99,9% — om ouderen zal gaan. In die zin is het heel goed dat we het hebben over ouderen en dat we specifiek naar die problematiek kijken. Vanuit principieel oogpunt zouden we de discussie over voltooid leven echter niet aan een leeftijdsgrens kunnen koppelen. Als je een wettelijke grens bepaalt, zou die tot dat specifieke gevoel kunnen leiden. Daarom twijfel ik eraan of we dat zouden moeten doen. We zullen dat met elkaar moeten verkennen in de tijd waarin de wetgeving naar de Kamer komt. Maar dat is het punt.

87 SP

Mevrouw **Leijten** (SP):

De minister betoogt dat zij de maatschappelijke trend volgt en dat het dus over de ouderen gaat. De VVD begrijpt dat, maar zij houdt toch open dat het eigenlijk over alle leeftijden gaat. Ik vraag mij af of het draagvlak voor een wet over voltooid leven even groot is als de

samenleving beseft dat deze ook betrekking heeft op mensen van 21, 36 of 52 jaar. Ik vraag de heer Rutte van de VVD of, voordat wij het traject ingaan, niet duidelijk zou moeten zijn waar de grens komt te liggen. Anders voeren we misschien wel parallelle debatten. Zou dat niet juist funest zijn voor een ethisch onderwerp als dit?

88 VVD

De heer **Rutte** (VVD):

Ethische debatten worden gekenmerkt door dilemma's. Ik schets hier heel helder het dilemma dat er is. Beide kanten zijn volgens mij waar: we weten dat het in de praktijk vooral over ouderen zal gaan, maar principieel is het stellen van een leeftijdsgrens eigenlijk niet goed mogelijk. Ik vind dat een heel helder dilemma. Ik vind het ontzettend belangrijk dat wij dat met elkaar verkennen als de wetgeving naar de Kamer komt of in het voortraject. Als wij tot wetgeving hierover komen, wil ik dat het gaat om een wet die op veel maatschappelijke steun kan rekenen en niet om een wet die tot gevolg heeft dat de steun op sommige punten afbrokkelt. Ik vind het dus van groot belang dat de wet op veel steun kan rekenen. Daarom moet het debat daarover ook maatschappelijk gevoerd worden.

□

Mevrouw **Pia Dijkstra** (D66):

Voorzitter. Hoe ouder mensen worden, hoe meer hun soms ontvalt. Kinderen krijgen hun eigen leven. De partner overlijdt. Vrienden en kennissen vallen weg. Ook voor D66 staat voorop dat wij er in onze samenleving alles aan moeten doen om het leven leefbaar te houden, ook voor ouderen. Mensen zullen dan ook altijd proberen om het beste van hun leven te maken, maar soms kan het gevoel ontstaan dat datgene wat in het verschiep ligt weinig meer toevoegt aan wat al

achter hen ligt. Sterker nog, wat nog komt zou zelfs afbreuk kunnen doen aan het leven dat zij hebben geleefd en de wil om door te leven is weg. Die mensen zijn gaan lijden aan een voor hen te lang geworden leven, niet omdat er geen plek meer voor hen is in deze samenleving, maar omdat zij geen plek meer willen in dit leven.

Mogen mensen die hun leven als voltooid zien een middel krijgen waarmee zij hun leven op een voor hen waardige manier kunnen beëindigen? Over dat belangrijke vraagstuk voeren we vandaag het debat. Wat D66 betreft moet zelfbeschikking daarin centraal staan. Het gaat hier niet om de euthanasiewet en het gaat hier niet om een medische grondslag. Mijn vraag aan de minister is dan ook nog: staat die zelfbeschikking centraal in datgene wat het kabinet voor ogen heeft met andere wetgeving?

Er wordt al langer discussie hierover gevoerd in de samenleving. De meningen zijn verdeeld, maar het draagvlak neemt toe. Mensen die hier graag gebruik van willen maken, moeten nu vaak hun toevlucht zoeken tot het illegaal bestellen van middelen in het buitenland of tot andere manieren. Als het verzoek om hulp bij zelfdoding weloverwogen, vrijwillig en duurzaam is, dan zouden mensen volgens D66 moeten kunnen beschikken over middelen en hulp om op een waardige manier uit het leven te stappen. Daarmee geven we de ruimte aan mensen die voor zichzelf deze keuze wensen te maken. Tenslotte, leven is geen plicht, zoals ik al eerder heb gezegd.

Ook in de Kamer zijn de meningen over dit onderwerp verdeeld, maar de manier waarop we hier vandaag met elkaar hebben gedebatteerd vind ik zeer waardevol. We zullen dat zeker nog vaker doen. Ik kijk daarnaar uit.

□

Mevrouw **Dik-Faber** (ChristenUnie):
Voorzitter. De commissie-Schnabel was heel erg duidelijk in haar advies: een verruiming van de mogelijkheden voor hulp bij zelfdoding leidt tot onoverkomelijke bezwaren, onder meer vanuit het oogpunt van veiligheid, zekerheid en het voorkomen van misbruik, in het bijzonder in het licht van de noodzaak om kwetsbare groepen te beschermen. Het voorstel van het kabinet mag en kan daarom niet het antwoord zijn op het weloverwogen advies van de commissie. Het kabinetsstandpunt doet geen recht aan de waarde van het leven en ook niet aan de complexiteit van problemen waarmee mensen zich geconfronteerd zien. Er is inderdaad een groep mensen die lijden aan het leven en voor wie andere maatregelen geen uitkomst bieden. Daarvoor hadden we nu juist de commissie-Schnabel en die kwam tot het advies dat ik zojuist kort heb samengevat. Hulp bij zelfdoding aanbieden aan deze groep heeft vergaande consequenties voor de samenleving als geheel. Die weg moeten we niet inslaan.

Dit alles maakt dat mijn fractie zich zeer ongemakkelijk voelt bij het kabinetsstandpunt. We slaan een weg in die we — ik zeg dat naar eer en geweten — niet zouden moeten willen inslaan. Ik heb daarom de motie van de heer Van der Staaij meeondertekend waarin afkeuring wordt uitgesproken over het kabinetsvoornemen.

Hoewel we van mening verschillen over mogelijkheden voor hulp bij zelfdoding, kunnen we elkaar hopelijk wel vinden in onze inzet voor een samenleving waarin ouderen zich gezien en gewaardeerd voelen en liefdevolle zorg en aandacht krijgen. Daar past een overheid bij die alles op alles zet om te voorkomen dat mensen hun leven als voltooid gaan zien. Ik dien daarom de volgende motie in.

Motie

De Kamer,

gehoord de beraadslaging,

constaterende dat de commissie-Schnabel een aantal specifieke aandachtspunten heeft geformuleerd ter voorkoming dat mensen hun leven "voltooid" achten;

overwegende dat het voorkomen van eenzaamheid, het vergroten van zelfredzaamheid en de herwaardering van ouderdom als levensfase hierbij van groot belang zijn;

verzoekt de regering, met een plan te komen ter voorkoming dat mensen hun leven "voltooid" achten, daarbij in te gaan op de aandachtspunten die de commissie-Schnabel aangeeft en helder aan te geven welke rol de overheid hierbij volgens het kabinet dient te spelen,

en gaat over tot de orde van de dag.

De **voorzitter**:

Deze motie is voorgesteld door het lid Dik-Faber. Naar mij blijkt, wordt de indiening ervan voldoende ondersteund.

Zij krijgt nr. 56 (32647).

□

Mevrouw **Bruins Slot** (CDA):

Voorzitter. Het is goed om te praten over het levenseinde en over hoe dat waardig kan plaatsvinden. Dat is voor veel mensen een belangrijke kwestie. Het debat ging vandaag over het advies van de commissie-Schnabel, die adviseert om de huidige wetgeving niet te verruimen, omdat er op het punt van euthanasie al veel meer mogelijk is dan mensen denken. Het CDA sluit zich aan bij dit

advies van de commissie-Schnabel, ook bij het advies dat het maatschappelijk debat over de waarde van ouderen in de samenleving gevoerd moet worden en het advies over hoe we kunnen voorkomen dat mensen het gevoel hebben dat zij er niet meer toe doen in de samenleving. Het CDA wil dat het waardevolle advies van de commissie-Schnabel gevolgd wordt en dat het kabinet dus niet overgaat tot nieuwe wetgeving. Vandaar de volgende motie.

Motie

De Kamer,

gehoord de beraadslaging,

van mening dat de Adviescommissie voltooid leven op een zorgvuldige en weloverwogen wijze de juridische, maatschappelijke en medisch-ethische aspecten van het vraagstuk rond voltooid leven gewogen heeft;

overwegende dat de adviescommissie concludeert dat verruiming van de wetgeving niet nodig en ook niet wenselijk is;

overwegende dat het maatschappelijk debat zou moeten gaan over de waardering van de bijdrage van ouderen aan de samenleving en het feit dat zij ertoe doen en een volwaardige plek in de samenleving behoren te hebben;

verzoekt de regering, alleen het advies van de Adviescommissie voltooid leven te volgen,

en gaat over tot de orde van de dag.

De **voorzitter**:

Deze motie is voorgesteld door het lid Bruins Slot. Naar mij blijkt, wordt de indiening ervan voldoende ondersteund.

Zij krijgt nr. 57 (32647).

□

89 SGP

Mevrouw **Leijten** (SP):

Voorzitter. Mijn worsteling is niet afgenomen. Ja, er is erkenning van de wens tot levenseinde en hulp bij zelfdoding, maar dit is een wet voor ouderen en er komen toetsingen op basis van waarborgen en objectieve toetsingscriteria. Tegen dit kabinet zeg ik dat er dus altijd schrijnende grensgevallen zullen blijven waar geen oplossing voor is. De tegenstelling tussen barmhartigheid en autonomie vind ik, zoals die wordt geponeerd, heel ver gaan. Onze analyse is dat de euthanasiewet veel ruimte laat. Dat zouden we meer moeten onderzoeken.

Een geplande dood is niet het enige antwoord op het voltooid leven; dat gaf bijzonder hoogleraar langdurige zorg en dementie Anne-Mei The afgelopen zaterdag aan. Daar ben ik het heel erg mee eens. Toch gaan mensen die hun leven voltooid achten, een stervenshulpverlener langs krijgen. Dat schuurt: je moet vragen om de dood, terwijl de worsteling met de dood niet te bespreken is. Daarom dien ik de volgende motie in.

Motie

De Kamer,

gehoord de beraadslaging,

constaterende dat het kabinet in zijn visie op voltooid leven voorstelt dat een

stervenshulpverlener vaststelt of de wens van iemand weloverwogen, persisterend en vrij van druk van buiten is en of iemand in aanmerking komt voor hulp bij zelfdoding;

van mening dat het belangrijk is dat iemand met een doodswens hierover kan praten zonder dat er een verzoek tot hulp bij zelfdoding hoeft te worden gedaan;

verzoekt de regering, ook levenshulpverlening — denk aan een humanistisch raadslid of een geestelijk verzorger — mogelijk te maken zonder financiële drempels,

en gaat over tot de orde van de dag.

De voorzitter:

Deze motie is voorgesteld door het lid Leijten. Naar mij blijkt, wordt de indiening ervan voldoende ondersteund.

Zij krijgt nr. 58 (32647).

Mevrouw Leijten (SP):

De commissie van wijzen zei dat er een herwaardering van ouderdom moet komen. Els van Wijngaarden, die promoveert op mensen met een voltooid leven, zegt dat er een relationele en situationele component is. We weten niet zo goed wat de basis voor het verzoek precies is. We moeten het waarom goed kunnen kennen om tot regelgeving en wetgeving over te gaan. Vandaar de volgende motie.

Motie

De Kamer,

gehoord de beraadslaging,

constaterende dat zowel de commissie-Schnabel en het kabinet als onderzoekster

Els van Wijngaarden geen antwoord hebben op de vraag waarom mensen een doodswens hebben;

van mening dat het antwoord op deze vraag zeer relevant is voor te nemen beslissingen;

verzoekt de regering, nader onderzoek te doen naar het waarom van de doodswens van mensen die hun leven voltooid achten,

en gaat over tot de orde van de dag.

De voorzitter:

Deze motie is voorgesteld door het lid Leijten. Naar mij blijkt, wordt de indiening ervan voldoende ondersteund.

Zij krijgt nr. 59 (32647).

Dank u wel.

90 SP

Mevrouw Leijten (SP):

Mag ik nog één opmerking maken, voorzitter?

De voorzitter:

Heel kort.

91 SGP

Mevrouw Leijten (SP):

De zelfbeschikking van de een kan leiden tot hoge druk op de ander. Deze afweging moeten wij in deze zaal maken. Daar zullen wij altijd in balans naar kijken.

□

Mevrouw Voortman (GroenLinks):
Voorzitter. Ik dank de ministers voor hun reactie. Wij zien hierin alle reden om het proces van het wettelijk borgen van hulp bij levensbeëindiging van voltooid leven voort te kunnen zetten. GroenLinks heeft aangegeven dat het proces zelf ook zorgvuldig moet zijn. Ik heb daar een

aantal vragen over gesteld, omdat er naar mijn mening in de kabinetsbrief al wel heel duidelijk een aantal kaders werden aangegeven.

Dat de minister van VWS aangeeft dat zij voor de begeleiding meerdere beroepsgroepen in beeld heeft en dat zij verder in overleg zal gaan met het veld om te bekijken welke achtergrond daarvoor nodig is, vond ik positief. Je kunt immers nu nog niet zeggen welke achtergrond voor dit bijzondere, nieuwe beroep de beste zou zijn.

Met betrekking tot de leeftijdsgrens wil ik goed onderzocht hebben wat de voor- en nadelen zijn. Het lijkt op het eerste gezicht logisch om te zeggen: ja, dit gaat alleen over ouderen en dus moet je een leeftijdsgrens stellen. Maar de vraag is of je wel per se een harde leeftijdsgrens nodig hebt, want elke leeftijdsgrens leidt weer tot nieuwe willekeur. Daarom dient de heer Krol straks mede namens mij een motie in.

GroenLinks wil graag verder praten over de verdere invulling van de wet, maar dat deze problematiek geborgd moet worden in een wetsvoorstel, daar zijn wij wel over uit. Wij zien dan ook zeer uit naar de verdere behandeling van dit wetsvoorstel.

□

92 SGP

De heer **Van der Staaij** (SGP):
Mevrouw de voorzitter. Ik gaf in eerste termijn al aan dat het voor de SGP niet een debat is zoals veel andere, dat het hier gaat om een zaak van leven of dood en dat een belangrijke wissel omgezet dreigt te worden. Daarom deed ik ook een dringende oproep aan het kabinet: ga niet op deze weg door, neem dit voorstel terug. We hebben een waardige gedachtewisseling gehad, maar de conclusie van de kant van het kabinet was wel glashelder: wij beseffen dat hier een

principiële wissel om gaat, maar wij hebben dat weloverwogen gedaan en wij gaan daarmee door. Dat is een beslissing van een uitzonderlijke ernst en aangrijpendheid. Daarom zie ik mij genoodzaakt om ook een uitzonderlijk instrument in te zetten, namelijk het indienen van een motie van afkeuring. Deze motie luidt als volgt.

Motie

De Kamer,

gehoord de beraadslaging,

overwegende dat er over de ruime euthanasiepraktijk in Nederland, zowel nationaal als internationaal, al grote zorgen bestaan;

overwegende dat de commissie-Schnabel unaniem en met klem adviseerde om de juridische mogelijkheden voor hulp bij zelfdoding niet te verruimen, omdat dit op onoverkomelijke bezwaren stuit vanuit het oogpunt van veiligheid, zekerheid en het voorkomen van misbruik;

overwegende dat veel mensen te kampen hebben met grote eenzaamheid, wat eerst en vooral een opdracht voor de samenleving betekent om liefdevol nabij te zijn;

spreekt haar afkeuring over het kabinetsvoornemen uit,

en gaat over tot de orde van de dag.

De **voorzitter**:

Deze motie is voorgesteld door de leden Van der Staaij en Dik-Faber. Naar mij blijkt, wordt de indiening ervan voldoende ondersteund.

Zij krijgt nr. 60 (32647).

93 *GroenLinks*

Mevrouw **Voortman** (GroenLinks):
Verschillende fracties hebben hier hun mening gegeven. De SGP heeft dat ook gedaan, vanuit een visie die ik zeer herkenbaar voor de SGP vind. Ik begrijp toch niet zo goed dat dit zware middel hiervoor wordt ingezet. Het komt vaker voor dat er wetsvoorstellen worden ingediend waar mensen principiële bezwaren tegen hebben, bijvoorbeeld een tijd geleden nog het wetsvoorstel inzake orgaandonatie. Nu zet de SGP hiervoor zo'n zwaar middel in. Het kabinet is missionair en moet dus gewoon nog met wetsvoorstellen komen. Als het dat niet doet, zeggen we: ja, u bent uitgeregeerd. Waarom wordt nou per se dit zware middel ingezet? Kan de heer Van der Staaij dat nog eens uitleggen?

94 *SGP*

De heer **Van der Staaij** (SGP):
Zeker. Dit zware middel spoort met de wijze waarop wijzelf dit kabinetsstandpunt en de toelichting daarop ervaren, namelijk: hier wordt echt een fundamenteel andere benadering gekozen. De heer Rutte begon daar ook mee, zij het vanuit een tegengesteld perspectief. Het is een benadering die raakt aan leven en dood. Vorige week was ik nog in het buitenland. Op internationale conferenties word je erop aangesproken: waar is Nederland mee bezig? We wennen op een gegeven moment overal aan, maar dit is wel echt een zeer ingrijpende nieuwe stap, terwijl er in ieder geval bij mijn fractie al zo veel zorgen zijn over de euthanasiewetgeving en er ook nog een rapport ligt waarin wordt gezegd: deze weg moeten we echt niet opgaan. Wij voelen daarin veel bevestiging, maar ook het perspectief van andere overtuigingen zit daarin. En toch wordt dan gezegd: we maken op dit moment toch de keuze om hiermee door

te gaan. Dat is een zodanig ingrijpende en principieel verkeerde stap dat we, voor de eerste keer in mijn Kamerlidmaatschap, deze uitzonderlijke stap gerechtvaardigd achten.

95 *GroenLinks*

Mevrouw **Voortman** (GroenLinks):
Het kabinet is heel uitgebreid ingegaan op de vragen. Inderdaad heeft het kabinet niet gezegd: de heer Van der Staaij gehoord hebbende zijn wij van mening veranderd. Dat had de heer Van der Staaij ook niet verwacht, denk ik. Maar net zoals het standpunt van de SGP hier wordt gerespecteerd, zo zou hij toch ook het standpunt van deze twee ministers kunnen respecteren? Mocht er na de verkiezingen een kabinet komen onder leiding van bijvoorbeeld de heer Van der Staaij, met mevrouw Dik-Faber en ook mevrouw Leijten als ministers, dan kan er altijd weer een ander besluit worden genomen. Dus, nogmaals: ik vind het overkomen alsof de heer Van der Staaij het andere standpunt niet goed kan respecteren.

96 *SGP*

De heer **Van der Staaij** (SGP):
Ik probeer hier iedereen met respect te bejegenen en ook echt te luisteren naar wat anderen zeggen. Dat neemt niet weg dat uiteindelijk onze beoordeling kan zijn en we echt de overtuiging hebben dat, hoezeer we ook luisteren en de ander respecteren, dit een fundamenteel verkeerde stap is, die de bescherming van het leven — dat is een plicht van de overheid — aantast. Dan vind ik het terecht om vanuit mijn overtuiging dit standpunt naar voren te brengen, om dit ook op deze wijze te markeren. Dan is het verder een democratisch proces, waaruit moet blijken of andere partijen dat ook vinden, of niet. Dat is hier aan de orde.

Ik ga er nog even op in of het alleen maar een kwestie is van: er komt een wetsvoorstel en tot die tijd is er eigenlijk niks aan de hand. Ik ben er ook bezorgd over dat deze aankondiging van het wetsvoorstel de handhaving van de bestaande strafbepalingen al kan ondermijnen, dat in het geval er een zaak voor de rechter komt, er wordt meegewogen dat het kabinet al heeft aangekondigd dat de wet wordt aangepast. Dan heeft dat vooruitlopen op de wet al een soort schaduwwerking. Dat is misschien nog een bijkomend argument.

□

De heer **Krol** (50PLUS):

Voorzitter. Ik dank de bewindslieden voor hun zorgvuldige beantwoording over deze moeilijke kwestie. De minister heeft gezegd dat zij over de eisen die worden gesteld aan de functie stervenshulpverlener, in overleg treedt met — zij noemt het een lastige term — "het veld". 50PLUS houdt toch graag vast aan de eis dat de stervenshulpverlener een arts is. Ik dien daarom de volgende motie in.

Motie

De Kamer,

gehoord de beraadslaging,

overwegende dat de regering voornemens is een wetsvoorstel in te dienen inzake voltooid leven;

overwegende dat de regering heeft aangegeven hierbij de functie van stervenshulpverlener in te stellen;

overwegende dat het belangrijk is om de medische en psychosociale effecten bij

een verzoek om levensbeëindiging, zowel apart als in samenhang tot elkaar, grondig te kunnen beoordelen;

overwegende dat een arts hiervoor het beste is toegerust en een eed heeft afgelegd;

verzoekt de regering, in het wetsvoorstel op te nemen dat uitsluitend een arts de functie van stervenshulpverlener op zich kan nemen,

en gaat over tot de orde van de dag.

De **voorzitter**:

Deze motie is voorgesteld door het lid Krol. Naar mij blijkt, wordt de indiening ervan voldoende ondersteund.

Zij krijgt nr. 61 (32647).

De heer **Krol** (50PLUS):

Ik zeg het nogmaals: 50PLUS is voorstander, maar alleen onder strikte voorwaarden. Misbruik moet immers koste wat het kost worden voorkomen. Ouderdom behoeft waardering en wij moeten alles op alles zetten om te voorkomen dat mensen zich door ziekte of ouderdom overbodig voelen. Dit is echter niet bij iedereen te voorkomen. Niemand kan voor een ander bepalen wat voor hem of haar de waarde van het leven is. Er is ook gesproken over de leeftijdsgrens, een kwestie waarover het laatste woord nog niet is gezegd. Daarvan getuigen het debat van vanmiddag en de woorden die collega Rutte daar zojuist aan heeft gewijd. Ik vind dat terecht en dien daarom de volgende motie in.

Motie

De Kamer,

gehoord de beraadslaging,

overwegende dat de regering stelt dat een autonome keuze voor levensbeëindiging op verzoek niet beperkt is tot ouderen;

overwegende dat het kabinet daarbij ook aangeeft dat deze groeiende wens vooral voorkomt bij mensen op leeftijd, en dat het daarom voor de hand zou liggen in het nieuwe systeem een leeftijdsgrens op te nemen;

overwegende dat een leeftijdsgrens in het komende wetsvoorstel mogelijk het gevoel van volwaardigheid dan wel de positie van ouderen in onze samenleving beïnvloedt;

verzoekt de regering, grondig te onderzoeken of een harde leeftijdsgrens in het komende wetsvoorstel inzake levensbeëindiging op verzoek gewenst en noodzakelijk is,

en gaat over tot de orde van de dag.

De **voorzitter**:

Deze motie is voorgesteld door de leden Krol en Voortman. Naar mij blijkt, wordt de indiening ervan voldoende ondersteund.

Zij krijgt nr. 62 (32647).

□

De heer **Kuzu/Öztürk**):
Voorzitter. Het was een mooi en waardig debat waarin standpunten werden uitgewisseld. Dat was natuurlijk mooi. De minister zei dat zij er alles aan zou doen om de Kamer te overtuigen. Daar heeft zij een poging toe gewaagd. Wij zijn echter niet overtuigd omdat onvoldoende is ingezet op de oorzaken van de wens om tot zo'n dramatische, drastische stap over te gaan. Een van de achterliggende oorzaken heeft te maken met eenzaamheid. Daarover dien ik de volgende motie in.

Motie

De Kamer,

gehoord de beraadslaging,

constaterende dat 900.000 van de in totaal 2,9 miljoen 65-plussers last hebben van eenzaamheid;

constaterende dat uit het onderzoek "Signaleren en aanpak van eenzaamheid" van het Centrum voor Ouderenonderzoek van de VU blijkt dat het geven van algemene voorlichting een belangrijk element is bij het bestrijden van eenzaamheid;

verzoekt de regering, samen met gemeenten en ouderenorganisaties nog voor de behandeling van het wetsvoorstel over hulp bij zelfdoding bij "voltooid leven" een nationaal actieplan "Bestrijding sociaal isolement van ouderen" op te stellen en dit de Kamer te doen toekomen,

en gaat over tot de orde van de dag.

De **voorzitter**:

Deze motie is voorgesteld door het lid Kuzu. Naar mij blijkt, wordt de indiening ervan voldoende ondersteund.

Zij krijgt nr. 63 (32647).

Mevrouw **Wolbert** (PvdA):

Voorzitter. Ik wil in de eerste plaats de bewindspersonen bedanken voor hun beantwoording in eerste termijn. Ik onderstreep nog maar eens dat de PvdA-fractie de lijn die het kabinet inzet uitdrukkelijk steunt. Dit debat heeft ons alleen maar in die mening gesterkt. We zullen het gesprek in de samenleving voortzetten, zeker als straks de wettekst er ligt.

In de discussie in mijn fractie kwam de vraag naar voren wat nu precies het criterium van invoelbaarheid van de wens tot een levenseinde is. Mevrouw Dijkstra refereerde daar in eerste termijn ook aan. Het is een subjectief criterium. Minister Schippers gaf aan dat in de huidige euthanasiewet ook subjectieve afwegingen worden gemaakt. Ik wil de volgende vraag aan minister Van der Steur voorleggen. Kun je hier een parallel zien met het strafrecht waarin we ook de figuur kennen van het wettige dus objectieve bewijs en het overtuigende, meer subjectieve bewijs dat nodig is om tot een oordeel te komen? Gaat deze parallel nu in de invulling op of hebben we hier te maken met een heel andere weging?

Ik constateer namens de Partij van de Arbeid nogmaals dat het kabinet ook zelf zeer zorgvuldige afwegingen heeft gemaakt in zijn reactie op het rapport van de commissie-Schnabel. Ik ben er bovendien blij mee dat beide ministers in hun beantwoording ook af en toe de parallel trekken met de euthanasiewet. Hoe moeilijk het proces van de afweging voor hulp bij zelfdoding ook is, volgens de PvdA-fractie is het niet zo dat we bij nul moeten beginnen. Juist door de zich ontwikkelende euthanasiepraktijk kunnen we in Nederland bogen op veel zorgvuldigheid, veiligheid en breed gedragen maatstaven. Ik denk dat we dat steeds opnieuw in ons achterhoofd moeten houden als we het vervolg van deze nieuwe wet ter hand nemen. De PvdA-fractie heeft vertrouwen in het vervolg van het debat en zal graag bijdragen aan de verdere uitwerking van de wet.

De vergadering wordt van 15.41 uur tot 15.50 uur geschorst.

□

Minister **Schippers**:

Voorzitter. Mevrouw Dijkstra vroeg of zelfbeschikking centraal staat in het wetsvoorstel. Jazeker! We hebben alleen gezegd dat het geen absolute waarde is en dat de waarde van de beschermwaardigheid van het leven de reden is waarom we de procedure instellen. Het is zeker de waarde die centraal staat in het wetsvoorstel. De motie op stuk nr. 56 is van mevrouw Dik-Faber. Zij verzoekt ons, met een plan te komen ter voorkoming dat mensen hun leven voltooid achten, daarbij in te gaan op de aandachtspunten die de commissie-Schnabel aangeeft en helder aan te geven welke rol de overheid hierbij volgens het kabinet dient te spelen. Wij hadden al aangegeven deze aandachtspunten van de commissie-Schnabel over te nemen. Ik laat het oordeel over deze motie daarom aan de Kamer. Als de motie wordt aangenomen, zullen we dat plan parallel aan het wetsvoorstel opstellen. In de motie-Bruins Slot op stuk nr. 57 wordt de regering verzocht, alleen het advies van de Adviescommissie voltooid leven te volgen. Het mag na dit debat duidelijk zijn dat wij deze motie ontraden, want die is strijdig met de kabinetsbrief. In de motie-Leijten op stuk nr. 58 wordt de regering verzocht om ook levenshulpverlening, denk aan een humanistisch raadslid of een geestelijk verzorger, mogelijk te maken zonder financiële drempels. Ik ontraad deze motie. De mogelijkheid bestaat om met allerlei partijen, van kerken tot moskee en tempel, te spreken. Wij als overheid subsidiëren de coalitie Van Betekenis tot het Einde. In de motie-Leijten op stuk nr. 59 wordt de regering verzocht om nader onderzoek te doen naar het waarom van de doodswens van mensen die hun leven voltooid achten. Ik ontraad deze motie. Het promotieonderzoek van Els van Wijngaarden, waarin hierop wordt ingegaan, laat zien dat dit gebeurt en dat

het dus al is opgepakt. Ik vind het niet nodig dat de overheid dat alsnog ook gaat doen.

De motie-Van der Staaij/Dik-Faber op stuk nr. 60 bevat de overweging dat veel mensen te kampen hebben met grote eenzaamheid wat eerst en vooral een opdracht voor de samenleving betekent om liefdevol nabij te zijn. In de motie wordt vervolgens afkeuring over het kabinetsvoornemen uitgesproken. Ik ga over het kabinetsvoornemen en ik laat het oordeel over deze motie van afkeuring aan de Kamer.

In de motie-Krol op stuk nr. 61 wordt de regering verzocht om in het wetsvoorstel op te nemen dat uitsluitend een arts de functie van stervenshulpverlener op zich kan nemen. Ik ontraad deze motie. Wij zetten in op iemand met een medische achtergrond, maar willen in het overleg dat we nog met partijen zullen hebben, bepalen welke achtergrond daar het geschiktst voor is. Ik kan mij voorstellen dat disciplines die ervaring hebben met existentiële en psychosociale problematiek ook een richting zijn waaraan je zou kunnen denken.

In de motie-Krol/Voortman op stuk nr. 62 wordt de regering verzocht om grondig te onderzoeken of een harde leeftijdsgrens inzake levensbeëindiging op verzoek gewenst en noodzakelijk is. Het kabinetsstandpunt gaat uit van een leeftijdsgrens en ik heb aangegeven waarom. Ik zou deze motie met het oog daarop willen ontraden.

In de motie-Kuzu op stuk nr. 63 wordt de regering verzocht om samen met gemeenten en ouderenorganisaties nog voor de behandeling van het wetsvoorstel een actieplan voor de bestrijding van sociaal isolement bij ouderen op te stellen. Ik ontraad deze motie. Ik heb de eerste motie, die van mevrouw Dik-Faber, ondersteund omdat daarin wordt gesteld dat niet alleen de overheid maar ook de samenleving hierbij een rol speelt. Ik vind

dat in de motie op stuk nr. 63 te veel naar de overheid wordt gekeken, omdat de samenleving hierin een cruciale rol speelt. Voorzitter, volgens mij heb ik de moties daarmee van een oordeel voorzien.

De **voorzitter**:

Dank u wel.

Er ligt nog één vraag voor de minister van Veiligheid en Justitie.

□

Minister **Van der Steur**:

Voorzitter. Dat is de vraag van mevrouw Wolbert over het criterium van de invoelbaarheid. Kort gezegd, hoe zit het precies in elkaar als de wet wordt overtreden? Laat ik vooropstellen dat op het moment dat de wet wordt overtreden, het Openbaar Ministerie een eigenstandige rol heeft en daar zelf een oordeel over zal moeten vellen. Vervolgens is het aan het OM om wettig en overtuigend bewijs te leveren van de overtreding van de wet en van de eventuele gevolgen. Het oordeel daarover is uiteindelijk natuurlijk voorbehouden aan de rechter.

Mevrouw Wolbert verwees expliciet naar de term "invoelbaarheid". Dat criterium volgt uit de aanwijzing van het Openbaar Ministerie op het gebied van euthanasiewetgeving. Het gaat dan om de toetsbaarheid van de overtuiging van de arts of er sprake is van uitzichtloos en ondraaglijk lijden. Dat is in zekere zin voor een deel een subjectief oordeel van de arts, zonder enige twijfel op basis van objectieve elementen. Dat is echter uiteindelijk voorbehouden aan een objectieve toetsing door het Openbaar Ministerie op basis van het dossier, eventuele getuigenverhoren en eventuele verhoren van de betrokken personen, bijvoorbeeld de betrokken arts zelf. Bij de uitwerking van het wetsvoorstel zal dan ook worden betrokken of dit soort criteria, of hetzelfde criterium, ook een rol zouden

moeten spelen in het vervolgingsbeleid op het gebied van voltooid leven.
De beraadslaging wordt gesloten.

De **voorzitter**:

Dank u wel. Dan zijn we hiermee aan het eind gekomen van dit debat. Er is een motie van afkeuring ingediend door de

heer Van der Staaij en mevrouw Dik-Faber. Het is gebruikelijk om over een motie van afkeuring gelijk te stemmen. Ik schors de vergadering vijf minuten en daarna gaan we stemmen.

De vergadering wordt van 15.56 uur tot 16.02 uur geschorst.